
KULTURNA

MODERNIZACIJA

U HRVATSKOJ

19. STOLJEĆA

Naša je temeljna hipoteza da je kultura, pa dakle i književnost (i tiskovina), imala jednu od odlučujućih i temeljnih uloga u oblikovanju subjekta građanskog društva, odnosno u konstituiranju moderne građanske Hrvatske, točnije rečeno kulturalnih procesa, posebice u 19. stoljeću, vremenu kad se inače Hrvatska oblikovala kao građanska (Gross, 1985.), i kako je taj proces više-manje dolazio „odozgo“. Mislimo pritom na intelektualnu elitu od razdoblja romantizma (1813.–1850.), uže ilirskoga pokreta, čiji su akteri odreda bili školovani humanisti, koji su imali sasvim određen projekt – bez obzira na veću ili manju mjeru njegove utopijnosti – načina konstrukcije nacionalnog i kulturnog identiteta koji su se, ne samo u skladu s Herderovim i Humboltovim idejama, koji su im bili veliki vanjski potpornji, temeljili na jeziku i književnosti. Književnost nije samo donekle naslijedila takvu koncepciju – pri čemu je uvažiti misao Vitezovića (i njegovih prethodnika), a prije toga još iz baroka, no, i Vitezović je bio zapravo donekle preteča ilircima – nego je *preuzela* etičke, ideoološke i političke zadatke. To valja razlikovati od „politizacije kulture“, primjerice u totalitarizmima, jer je takva (potonja) politizacija u načelu oduzimala kulturi autonomost njena identiteta, i tako je poništavala, odnosno pervertirala njenu ulogu.

„Preuzeti“ ovdje znači, dakle, da nije samo bila, prema svojoj prosvjetiteljskoj funkciji, učiteljica opismenjivanja, nego i učiteljica života kao i učiteljica načina konstituiranja nacionalnog, pa i državnog (državotvornog), identiteta. Takva se njena funkcija nastavila i u vremenu promjene epistemološke paradigmе u razdoblju Bachova apsolutizma (1850.–1860.), kada prirodoznanstvenost postupno snažnije upada u kulturnu stvarnost i umnogome stanjuje romantičku koncepciju biddermajerskom idejom vodiljom, koja je inzistirala na obitelji kao društvenoj mikrostanici „preslikavajući“ društvenu makrostrukturu, a

zapravo je konstrukcijski nudeći. Ne znači da razdoblje romantizma, odnosno ilirizma kao društvene dinamike, nije znalo za znanstvenu paradigmu; ona se očitovala ne samo preko institucija (Matica ilirska, različita društva) kao „formalizacija“ epistemološki uređene procedure i „sadržaja“, nego je i sam romantizam „iznutra“, kategorijom prirode, implicirao određen vitalizam kao biologističku činjenicu, preko njemačkih predromantika, Vicovom tezom da su i mitovi, arhaična poezija, bajke (narodno blago), dokumenti istinske povijesti naroda, i da se mogu pokazati plodonosno tvorbenima.

Nadalje, sami su programski tekstovi pisani „znanstveno“, a ne esejistički „neodređeno“, a da ne spominjemo jezik, ne samo kao „gramatičku“ znanstvenu realnost (tada Babukić piše prvu gramatiku), nego i kao samu moć „znanja i upravljanja“. Taj proces nadalje možemo pratiti preko razdoblja realizma (1850.–1892.) i njegove kritičke (ali i idealizacijske) „rekonstrukcije“ stvarnosti, u svim njegovim fazama, u kojemu je razdoblju, uz književnost, posebice Vienac, kao javni medij (medij javnosti), unatoč Šenoinu „gavanstvu“ (kako ga je nazivao Kovačić), odigrao fundamentalnu ulogu u kulturnoj modernizaciji Hrvatske. Naposlijetu (početak) hrvatske moderne otvorio je značajniji prođor i ulogu estetičkoga (arhitektura, interijer, slikearstvo, književnost, estetika i kritika – secesija) „useđivanja“ u društvenu zbilju, ili je bar u svojem projektu imala te nakane. No, moderna je ipak drugačija slika, koja zaslužuje posebnu obradu i posebnu temu.

Prepostavke su bilo koje modernizacije, pa tako i hrvatske, koje su ujedno i u temelju konceptualizacije, neke ostvarene „strukturne cjeline“ bez kojih je ona nemoguća. Tako primjerice „integracija“ *naroda*, koja onemogućuje preveliku disperziju, implicira metode i ciljeve jer osigurava sasvim određen „kontekst“; s tim je dakako povezano i „radanje nacije“, a jedno i drugo naprosto generira „demokratizaciju“ *politike*, ne samo kao nešto instrumentalno nego i strukturabilno. Kako se modernizacija ne da provesti bez *privredna* restrukturiranja, odnosno bez *industrializacije*, što je opet u uskoj vezi s *urbanizacijom*, a oboje je „utemeljeno“ u upravljanju, dakle birokraciji, daljnji je „izvod“ iz toga *disperzija* kulture, u smislu ne samo „sektorskih“ profiliranja nego i „omasovljenja“ struktura – društveno bogatstvo.

U skladu s navedenim prepostavkama razvitak se tih procesa dakako može pratiti makrosektorski, što znači skicirati kako „činjenice društva“ tako i sektorske načine njihove znanstvene „obradbe“. To jamačno znači područja oblikovanja i diskurziviranja *ekonomiske*, privredne djelat-

nosti kao „prvog stupnja“ čovjekove i društvene postojanosti, političke sfere koja osigurava „okvir“ ekonomskom sektoru, s jedne strane, te legislativne procedure državno-legislativnoj utemeljenosti (svekolike) djelatnosti, s duge strane, kulturnoga sektora, u najširem smislu riječi, kao zadovoljenja (ne samo duhovnih) čovjekovih potreba, te naposljetku socijalni sektor, i kao status pojedinca i njegove intersubjektivnosti, i kao socijalnu zbilju u konstituiranju određene „weberovske“ zajednice. Sve to skupa daje sliku struktura „društvenih činjenica“, njihovu propulsiju u određenom stupnju, ovisno najčešće o političkom kontekstu, pa dakle sustava struktura, daje nadalje sliku znanstveno oblikovanih, pa u tom smislu verificiranih, diskurzivnih polja koja „sređuju“ rasutu stvarnost „društvenih činjenica“ i tako ih naprsto čini „operativno i uporabno“ vidljivima, pa je dakle riječ o sustavu metastrukture kao „nadstrukturne“ teorijske „konačne“ oblikovanosti funkcionaliranja „nižeg reda“ struktura. To bi se moglo označiti kao „konačno“ sredivanje djelatnosti i diskurzivne pakirnosti polja prakse i polja značenja.

Dugo 19. stoljeće – stoljeće prosvjetiteljskog samoosvješćivanja

Naša je temeljna teza da je u vrijeme razdoblja polumodernizacije (protomodernizacije), kako ga je nazvala već obavljena sistematika (Rogić, 2000.), ili preciznije, ako je riječ o podmodelu, prosvjetiteljsko-romantičkog predloška (do druge polovine 19. st.) modela hrvatske modernizacije, temeljna i odlučujuća modelotvorna matrica bila konstrukcija „odozgo“, a ne „spontana“ reakcija „odozdo“ koja bi bila u stanju oblikovati nacionalni (s pretenzijom na državni) i kulturni identitet iz resursa, recimo to priručno, narodne, ruralne, kulture i povjesne (braudelovsko) dnevne „ritualne“ događajnosti. To ne znači da ono „odozgo“ ne podrazumijeva određena „oslanjanja“ ili određene „uporabe“ onoga što bi se moglo nazvati „svijet života“, nego da ono konceptualno-konstrukcijski dolazi „odozgo“. To je imalo višestruku posljedicu; s jedne je strane jamačno stvaranje kaste, u ovom slučaju, intelektualaca, prije nego političara, koji će doći nešto kasnije, koji su držali da predstavljaju reprezentacijsku legitimaciju „naroda“, koji je još uvijek feudalno figurirao. U tom su feudalci jedino figurirali kao „narod“, što je razvidno još u doba narodnih kraljeva, pa bi se moglo reći da politički narod čine feudalci, kralj, a Sabor, k tome, i visoko svećenstvo kao i predstavnici slobodnih kraljevskih gradova, koji potonji nisu nužno iz feudalne kaste. Imajući na umu te povjesne i društvene „hrvatske činjenice“, teze o „izmi-

šljanju nacije“, a u skladu s tim i tvorbi države, umnogome se, u hrvatskom slučaju, moraju korigirati.

S druge strane, pak, moralo se stvoriti „metode“ čiji je cilj bio uvjeravateljski, a metode su nerijetko bile, *eo ipso*, i u sredstvima, institucijama (čitaonice, kazalište, primjerice). S treće pak strane, stvarala se „narodna“ masa, i pučani koji su, živeći dotadašnji civilizacijsko-kulturni model, trebali preuređiti novu konstelaciju, ne samo logikom tragova vlastite tradicije, ili ne u pretežitoj mjeri, recimo, nego nalogodavnim diskursom „odozgo“, u svojim različitim poljima djelovanja, od društvenog do gospodarskog i kulturnog. On je „propuštao“ iz baštine tradicije onoliko koliko se uklapalo u „novu“ ideju nacije i države. Valja upozoriti da je, zbog zatrтog 17. stoljeća, dugo 19. stoljeće (1790.–1903./18.), kako ga novija historiografija naziva (Stančić, 2009: 3), koje se u ovom hrvatskom slučaju može nazvati i *prosvjetiteljskim* – uza sve romantičke „ekscese“, o kojemu je zbog toga u najmanju ruku bilo nacionalno nepočudno govoriti, te realističku mimezu, koja da je vjerno „odražavala“ stvarnost – oblikovalo „hrvatski nacionalni autoportret“ u svim njegovim različitostima i modifikacijama od „sveslavenstva“ do „svehrvatstva“ u ideološkoj, političkoj i kulturnoj sferi, sa svim pretečama (Križanić, Vitezović) koji konstituiraju ono „dugo“. To je stoljeće u privrednom smislu bilo „kratko“, jer je feudalizam ukinut tek sredinom toga stoljeća, pa dakle valja strogo lučiti sferu ideološko-nacionalnog i kulturnog („rascijepljeno ja“) od sfere gospodarskog, industrijskog („praktično ja“) i uopće tehnologisko-reformskog segmenta, iako je dakako sve to skupa radilo na hrvatskoj modernizaciji načelno („homogenizirajuće ja“). To „rascijepljeno ja“ valja imati na umu kad se bude problematiziralo konstituiranje supstancije hrvatskoga nacionalnoga bića, jer je ono proizvodilo putotinu u vlastitom subjektu koju je dakako kušalo „zaci-jeliti“, s jedne strane „praktično ja“ različitim modernizacijskim tehnikama, koje je načelno radilo na progresu, te s druge strane „homogenizirajuće ja“ integracijskim načinima i naporima, koje je načelno radilo na cjelini modernizacijskog subjekta.

Prema tome, bilo bi netočno i neprecizno govoriti o devetnaestom stoljeću kao dugom (1750.–1918.) jedino na osnovi njegove političke sfere, jer „kratkoća“ tog stoljeća prouzročuje cijep u identitetu, koji će cijep potrajati sve do naših dana. Dapače, on će se upravo početkom 21. stoljeća u nekim aspektima i pojačati. Namire se sasvim umjesno pitanje koliko je industrijalizacija, uz tehnički napredak, „znanstvenom“ organizacijom života, „neutralizirala“ sfere ideoloških ekstrema, te je na taj način radila

na „homogenizirajućem ja“, ili je pak, s obzirom na teritorijalnu specifičnost i njene „posljedice“, još više radila na „rascijepljenom ja“. Ovo drugo bi nas moglo navesti na tezu o „povijesnom prokletstvu“ koje nije dopuštalo da se Hrvatska „vrati“ svom nacionalnom (i teritorijalnom) i državnom jedinstvu, koje je još danas „raspodijeljeno“ u različite domovine. Ono je također impliciralo pomanjkanje sluha za „nacionalni idealizam“, prvi jer se utapao u „sveopći“ slavizam, drugi jer se izjednačivao na jedno-hrvatizam, pa je stoga dospio na razinu malih, sporednih nacija. Na to bi mogli odgovoriti tek procesi kulturacije, uz jasnú implikaciju da država koja zanemari ili razori svoj obrazovani sloj, nužno propada jer je on njen nositelj, i paleomodernizira „stanje“.

Dakle, prvi po redu jest zadatak detektirati i *katalogizirati* glavne konstitutivne elemente konstrukta „odozgo“, da bismo, drugo po redu, dospjeli zapravo do različitih *diskurzivnih polja* i tehnologija koje su imale, da bi se, treće po redu, u skladu s tim zaključila slika pretenzije *oblikovanja* onoga „dolje“, to jest načina na koji se masa trebala pretvoriti u samosvjestan narod, čime bi mu se istodobno priskrbio status Subjekta, a političkim i nacijskim. Paradoks je u tome što je hrvatska supstancija primjer oblikovanja subjekta „izvana“ ili u najmanju ruku „iz manjine“, točnije iz „propozicija“ koje je trebala, proceduralno, ostvariti „većina“ kako bi postala ono što je „manjina“ mnijevala pod biti supstancije. Moglo bi se, naime, reći da je hrvatski subjekt uvjetovan dvostrukom „izvanjskošću“; jedna je bila „vanjsko vanjska“ (Austrija, ne samo u političkom smislu, jer je političko impliciralo i druge segmente društva), ono „izvan“, a druga je bila „unutarnje vanjska“, ono „odozgo“, koje smo okarakterizirali konstrukcijsko-koncepcijskim. Moglo bi se također reći da je to temeljnim razlogom što hrvatskom subjektu, hrvatskoj supstanciji, ni do danas nije jasno što bi to ona trebala „biti“, jer joj je uskraćeno oblikovanje „iznutra-nutarnjim“, pa to „nametnuto“ osjeća kao „strano tijelo“, a ne „puninu“ supstancije. Je li, dakle, hrvatski subjekt „kod sebe“ ili je on samo Drugo, pa je još uvjiek „dvojben“ i „dvosvojstven“? U tom je smislu on potlač, a ne samo „rascijepljen“, s obzirom na ideologijske sfere, na „lijevo“ i „desno“. Zato se on „bunio“ i „divljao“, u različitim vremenima na različit način, dokazujući svoju nepomirljivu bit. Što je to bilo u obliku različitih „ideologija“ posve je razumljivo, jer su ideologije, kao „oblici ponašanja“, najjasnije i najbrže mogle očitovati njegovu bit u pragmatičnim realizacijama.

Pa ipak je hrvatski narodni preporod, kao nacionalni preporod, značio početak hrvatske modernizacije u zapad-

noeuropskom smislu riječi, i to u segmentima koji čine cjelinu modernizacije, dakle, političkom, društvenom, gospodarskom i kulturnom, u nekom značajnije (kulturnom), u drugom opet, zbog političkih prilika, sporije (gospodarskom), ali je, unatoč prilikama koje mu nisu bile sklone, izvršena na društvenom planu evolucija. Ona je dala širi kontekst onim mijenjama koje su navodile na put modernizacije i onim segmentima koji su, „uzročno-posljedično“, također započeli te procese. Upravo je u tome značaj i veličina hrvatskoga narodnog preporoda. Dakako svoj kontekst on je imao u „duhu vremena“, u „slici epohе“ ne samo s obzirom na nacionalnorevolucionarne ideologije, nego i optimističnu vjeru u moć napretka i uspon građanstva, u težnji za društvenom, pravnom i znanstvenom emancipacijom (od kolonijalnog statusa).

Hrvatski narodni i nacionalni preporod započeo je, dakle, formuliranje i konstituiranje *građanske nacionalne ideologije* upravo spektrom djelatnosti na različitim sektorima koji su njegovom sastavnicom – utemeljenjem nacionalnih institucija i cjelokupne institucionalne strukture (prosvjeta, znanost, kultura, umjetnost), oblikovanjem i standardizacijom književna jezika, nacionalne ekonomске politike, moderne političke organizacije stranačkoga modela, političkih i kulturnih glasila (novina i časopisa). Dakle, ekonomski napredak, društvena diferencijacija, šira osnova obrazovna procesa, kulturno-duhovna reforma, s posebnim odnosom prema povijesti, jeziku i vjeri, stvorili su nužne pretpostavke za formiranje nacionalne ideologije. Ako je historiografija stvarala „sliku hrvatske povijesti“ (*Pacta conventa*, 1102., *Cetinska izbornaovelja*, 1527., *Pragmaticka sankcija*, 1712.) s tezom o historijskom državnom pravu, što je impliciralo kako svijest o nacionalnoj tradiciji tako i politički mobiliziralo, tako je i vjerski segment također implicirao politički i kulturno-duhovni element, dok je jezik, o kome će biti posebno riječi, predstavljao kako simbolički predmet nacionalne promidžbe tako i proizvodio književnost s nacionalnom motivacijom, ali je i estetički i poetički izravnao s europskom razinom (Ivan Mažuranić, Vjenceslav Novak) i na taj način zaobisao rubnost, koliko je to mogao.

Sve je to bilo u funkciji *integracijskih silnica*, a poglavito integracije nacionalnog prostora i kulturnog horizonta Hrvatske. Akteri su u različitim sektorima bili različiti, ali često i isti (Drašković), pri čemu su potrebe sektorskih polja koliko „preslikale“ koliko i „provocirale“ pomake društvene preobrazbe, pomake u stanjima društvenih slojeva, posebno na polju „kulturne nacije“. Stoga su društveni nositelji te ideologije pripadnici bogatijega trgovačkog gra-

đanstva, inteligencije građanskoga i plemićkoga (srednjeg i nižeg) podrijetla, niži kler, djelomično sitni trgovci. Bar kad je riječ o političkim ciljevima, najbolje je to ilustrirao proglaš *Narodna zahtijevanja* (25. 3. 1848.) temeljen na Draškovićevoj *Disertaciji*. Tijekom 19. stoljeća ideologija je dvojila između nacionalne, integrativne, hrvatske (pravaštvo) i južnoslavenske (Rački, Strossmayer), te tek devedesetih godina 19. stoljeća „realističke“ ideologije pod utjecajem Masarykova nauka i pozitivističkih znanosti, koja je opet dvojila između politike „novog kursa“ i austroslavizma, što već spada u razdoblje hrvatske moderne.

Integracijski su procesi dovršeni u pravom smislu riječi tek u 1990.-im godinama, bar u „užem“ smislu riječi. Za taj proces hrvatski narodni preporod, i njegova „jezgra“ ilirizam, ima nesumnjive zasluge, upravo redukcijom od „ilirizma“ na „kroatizam“ (Vukotinović), i za politički i za kulturni sektor. U prije navedenim značajkama i jest bit međuprožimanja društveno-političke, normativno-pravne, gospodarske i kulturne paradigmе kao makrostrukturnih kreatora i nositelja onoga što ne samo slikovito nazivamo „hrvatskom supstancijom“, hrvatskim subjektom, zapravo *hrvatskim modernizacijskim subjektom*, koji je samokonstituiranjem i samosviješću stekao povijesnu relevantnost i osigurao sebi mjesto „zbivanja subjekta“ („zbivanja naroda“, „događanje nacije“). Pritom „naciju“ valja shvatiti kao društvenu integracijsku cjelinu nastalu pod određenim objektivnim i subjektivnim pred/uvjetima, a „homogenost“ kao cjelinu gospodarske, društvene, kulturne, povijesne, jezične, vjerske, političke sfere djelatnosti (Scheider, 1971., Haselsteiner, 1997: 289-326). Ako je subjektivni moment, u užem smislu, bio u ideji da je nacionalizam stajalište, ponašanje, osjećaj pripadnosti, identifikacija s većom skupinom u smislu Renanova „plébiscite de tous les jours“ (Renan), objektivnih je faktora znatno više, gotovo „sve ostalo“ što se može supsumirati gospodarskim i socijalnim preduvjetima (tehničko-gospodarski napredak) te predodžbama o programsко-ideološkoj ulozi (prošlost/povijest, jezik, vjera). Sve se to temeljilo na činjenici, spoznaji da je vlastita država postala neophodna kao društvena, ekonomski i kulturna zajednica, koja se mogla ostvariti i preko „jezične i kulturne nacije“.

Naša će se razmatranja kretati linijom od katalogiziranja činjenica (stanja), i to minimalno onih koje su neophodne da bi se konstituiralo društvo u njegovu modernizacijskom procesu, a koje su činjenice neka vrsta bazičnih preduvjeta za bilo koji proces i za bilo koje društvo, za bilo koju mogućnost tvorbe modernoga subjekta. Stoga „stanje društva“ i nije do „zbroj“ gospodarskih, urbanizacijskih

skih, industrijskih i upravljačkih tehnika, kao i onoga što te elemente konzumira (stanovništvo). Daljnji analitički segmenti doticat će se epistemološkoga „sređivanja“ kao načina znanstvena „sređivanja“ društva, sfera ideologije kao utemeljenja u sasvim određenim kako svjetonazornim tako i organizacijsko-stranačkim „pakiranjima“, te sfere umjetnosti i književnosti kao estetičke zrelosti i „dovršenih“ kulturacijskih modaliteta.

DRUŠTVO

STRUKTURA DRUŠTVA (ČINJENICE)

Načelno, teorijsko-sociološki govoreći, kako je to uostalom i detektirala sociološka misao (Rogić, 2000., 2001.), hrvatsko društvo spada u polurubna, poluperiferijska društva, i to u dvostrukom smislu riječi, odnosno dvostruko su rubna; prvo što je to društvo bilo rub carstva kome su pripadali (Austrije, Jugoslavije, jedne i druge), a drugo jer su i ta sama carstva, u odnosu prema Europi i njenom Središtu, bila u stvari poluperiferije. Odnosilo se to ponajprije na mogućnost statusa autonomnog proizvođača modernizacijskih razvojnih procesa, u tehničkom, još dublje u ontološkom smislu, pa dakle i njihovih vrijednosti – naravi proizvodnje, biti supstancije/subjekta i vrijednosti života. Međutim, ako su politička praksa, gospodarski procesi nesumnjivo u navedenom statusu, je li s kulturnim, posebice umjetničkim praksama, isti slučaj, ili su one u stanovitom smislu „zaobišle“, „preskočile“ tu dvostruku rubnost, i u kojoj su to mjeri uspjеле učiti, ako su to učinile, „prislanjajući“ se izravno na Središte/Europu i njene kulturne, umjetničke procese. Da bi se odgovorilo na to pitanje, u sklopu naših razmatranja o kulturnoj modernizaciji Hrvatske, nužne su ne samo dedukcije nego i uvid u određena činjenična stanja koja će nam omogućiti tumačenje i, zasad hipotetične, tvrdnje moći braniti ili opovrći. Već ovdje, na početku naših izlaganja, može se reći da je kultura i umjetnost „preskakala“ tu dvostruku rubnost, nekad uspješnije nekad manje uspješno, nekad u većem nekad u manjem opsegu, ali je načelno ona bila u stanju, prirodnom efikasnosti estetičkoga „materijala“, te poznavanjem stranih jezika, od intelektualne elite školovane u stranim središtima, izravnim čitanjem i praćenjem strane literature, znanstvene i beletističke, to postići „prije“ negoli su to mogli politički ili gospodarski sektor, jer u načelu umjetnost nije ovisila o materijalnim i državnim „sredstvima“ u toj mjeri da se ne bi mogla *estetički* realizirati, a znanost, ako ne za eksperimente, ali za teorijske rasprave također.

Središte političkoga, društvenoga i kulturnoga života srednjovjekovne Hrvatske bilo je u Dalmaciji, a prodor turskih snaga na hrvatska područja doveo je u razdoblju od 15. do 17. stoljeća do pada zemalja južne Hrvatske pod tursku vlast tako da se težište kasnofeudalne Hrvatske prebacuje na sjever, oko grada Zagreba. To je bio kontekst stvaranja moderne hrvatske nacije, a u velikoj je mjeri bio uvjetovan razvitkom trgovacko-građanskog sloja (usp. Karaman, 1989: 49) – a s tim u vezi i razvojem prometnica-sloja inače koji je imao važnu ulogu i u hrvatskom narodnom preporodu. Vrijeme od kraja 18. do kraja 19. stoljeća vrijeme je modernizacije, ili točnije protomoderнизације Hrvatske (preciznije hrvatskih zemalja), kao uostalom i drugih zemalja pod Habsburškom Monarhijom. Ona je bila, uz društveno-gospodarske promjene, u uskoj vezi s nacionalnim integracijskim procesom, koji je dapače bio i naglašeniji, jer je više ovisio o „nutarnjim“ snagama, onim naime snagama koje su trebale riješiti pitanje narodnosti u multinacionalno sastavljenoj Monarhiji (kasnije Dvojnoj), dok društveno-gospodarski segment nije bio isključivo ovisan o „nutarnjem“ stanju nego umnogome i „vanjskom“.

To podrazumijeva, s jedne strane, političko rješenje u obliku kakva federalizma (policentrizma) kao „unutarnje-državnog, naddržavnog i općedruštvenog načela oblikovanja koje služi regulaciji i uravnoteživanju odnosa između dijelova i cjeline“ (Haselsteiner, 1997: 59), tako i načelo „otvorenoga tržišta“, u gospodarskom smislu, s druge strane. O jednom se i drugom segmentu, kao mogućim rješenjima, u 19. stoljeću počelo razmišljati, diskutirati i polemizirati, tim više što je „pozadina“ bila u sva tri entiteta (austrijska, mađarska, hrvatska) katolička. Bez obzira na moguću tipološku orientaciju – centralističku ili federalističku autonomnu – jezik je, ne samo u skladu s romantičkim zapuhom, imao dvostruku ulogu; s jedne je strane on nesumnjivo bio instrument komunikacije, pa ga je u skladu s tim trebalo standardizirati, a s druge strane je on figurirao kao „emocionalna“ kompetencija priopćavanja osjećajnih i nacionalnih vrijednosti, te su oni (hrvatski) po svojoj „uporabnoj vrijednosti“ bili jednaki „velikim“ jezicima. Jezik je, s obzirom na to da je politička kompetencija bila u rukama Dvora, „osloboden“ političnosti, predstavljao najveće dobro u smislu kulturne pretpostavke, a i u smislu jer je vodio „jezičnoj naciji“, i kao takav je bio emancipacijski faktor prema javnopravnom i političkom priznanju. A što je Herderom bio „blagoslovjen“, samo mu je poslužilo na „vanjskoj težini“ argumentacije.

Proces se polumodernizacije odigravao u različitim hrvatskim zemljama različitim intenzitetom i u različito

vrijeme, pa se o „jedinstvenom“ procesu, kao homogenom i konzistentnom, ne može govoriti u onom smislu kako se može govoriti za neke druge zemlje iste Monarhije (Ugarska), ili primjerice Italiju ili Njemačku. Međutim, regionalne specifikacije, unatoč remetilačkim faktorima, dopuštaju nam ipak govoriti o tim procesima, i to u smislu određene „sinteze“, jer su ti procesi 1918. ipak generirali sasvim prepoznatljivim stanjem, ne samo kao puke posljedice raspada Austrijskog i Osmanskog Carstva, dakle ne samo političkom, nego u bitnome i unutarnjom socio-kulturnom i gospodarskom dinamikom. Zbog toga ne valja remetilačke faktore – nejedinstvenost političkog teritorija, etnička raznolikost i konfrontacije, sporost društveno-gospodarskih promjena (usp. Suppan, 1999: 92-217) – uzimati kao nepremostive i glavne krvce krnje modernizacije, umanjujući na taj način sam proces. Označiti tu mijenu (1790.–1918.) „između Francuza i Monarhije“ (Goldstein, 2003: 153) s jedne strane znači ukazati na „vanjski“ karakter promjena, a s druge strane, na pretežitu uvjetovanost „izvana“, dok će argumenti koji ulaze u „sintezu“ tih promjena ipak svjedočiti i o vlastitoj nutarnjoj kvaliteti „stanja“, koja se može prilično točno specificirati s obzirom na četiri dominantna civilizacijsko-kulturna, mentalna modela – mediteranski, slavonski, dinaridski i ličko-zagorski. Te deducirane tipove ipak ispunjavaju elementi koji su povjesno-kulturno uvjetovani širim kontekstom, a prepoznaju se u oblicima „svijeta života“ specifične „lokalne“ (braudelovske) antropologije.

Društvena struktura, gospodarska situacija hrvatskih zemalja u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda (od 1792. nadalje, sve do početka moderne) normalni je „nastavak“ prethodnoga stanja iz sfere geoekonomskoga i državno-pravnoga područja „na terenu“. Paradoks je da relativno okupljanje hrvatskih zemalja u jednu državnu tvorevinu nakon Bečkog kongresa 1815. nije u onoj mjeri, kako bi se to moglo očekivati, utjecalo na razvoj navedenih sektora. Velik dio uzroka leži u činjenici fragmentarizacije uprav-nopolitičke organizacije (dio je pod ingerencijom bana i Sabora, dio je kao Vojna krajina izravno podređen Beču, Rijeka pod ugarskom upravom, Istra i Dalmacija je u nadležnosti bečke Vlade, čime se samo „zaledilo“ Napoleono osvajanje), dakako – gledano iz centralizirane bečke strane, sa sve agresivnjom germanizacijom – iz sasvim razumljivih razloga. Uostalom, nemoć se hrvatskog Sabora očituje i u tome što ban nerijetko nije bio Hrvat, pa su njegovu funkciju vršili namjesnici. Stoga je još uvijek hrvatski narod politički rascjepkan, gospodarski nemoćan, a društveno potlačen. Upravo je iz navedenih razloga Hrvatski

sabor 1790. donio odluku o užoj povezanosti s Ugarskom, u smislu reglementiranja, s hrvatskim predstavnicima u zajedničkom saboru, što je *de facto* bila neka vrsta „podvostručene“ kapitulacije, kako je to kasnije proizlazilo iz ponašanja Ugarske, a i iz činjenice da se mađarski jezik mogao uvesti u hrvatske škole kao neobvezatan predmet, a godine 1827. čak kao obligatan, te 1830. kao službeni jezik ureda i škola. A tada je počelo – upravo Kuševićevom knjižicom *De municipalibus iuribus*, pravnim dokumentom. Neće biti stoga naodmet čisto takšativno signirati „prve“ (bazične) činjenice društva kako bi se vidjelo što je trebalo imati na umu, odnosno kakvo je bilo stanje „na terenu“, ili kako smo to nazvali – „svijetu života“.

Strukturna razdjelnica hrvatskog društva u 19. stoljeću bila je godina 1848., činjenicom dokidanja kmetstva; do tada, načelno, ono je feudalno, a od tada građansko, s time što je ono glede modernizacijskih reformi do vladavine Mažuranića predtranzicijsko, a od Mažuranića do Prvog svjetskog rata tranzicijsko razdoblje kada sve više prevladavaju građansko-liberalne forme funkcioniranja, što znači da društvo postupno iz statičnoga prelazi u dinamično, te da u strukturu društva ulazi treći (seljaštvo) i četvrti stalež (radništvo). To je bilo povezano s procesom zemljишnog rasterećenja, time i propadanjem kućnih zadruga, što implicira i pauperizaciju sela, te nadalje seobom u gradove.

Do 1848. hrvatske zemlje karakterizira teritorijalna rascijepljenošć, gospodarska neujednačenost, geografska različitost, upravna razjedinjenost, institucijsko-jezična peterovrsnost, te višestruk model društva (panonski, mediteranski, dinaridksi), dočim je upravo ban Jelačić prvi integrirao sve hrvatske zemlje. Makar je kasnije taj kontinuitet prekinut, ipak je to bio prijeloman trenutak u procesima modernizacije i kroatizacije, pa bi se to moglo okarakterizirati pravim uspjehom hrvatskoga narodnog preporoda. Hrvatsko je društvo u 19. stoljeću, unatoč brojnim kočenjima „izvana“ i „iznutra“, ipak prolazilo modernizacijski proces, od gospodarskog, industrijalizacijskog, prometnog, urbanizacijskog, kulturnog, proces, dakle, koji je imao snažnu integracijsku ulogu, unatoč svojoj dvostrukoj periferiji (europskoj i austrijskoj), unatoč dvostrukoj „odozgornosti“, i unatoč nutarnjoj disperziji. Dakle, geopolitički položaj, dualističko-politički ustroj i njegovi centri moći, nutarnja diferencijacija, kočili su modernizacijske procese, ali ih nisu mogli potpuno sprječiti i zatruti hrvatsku supstanciju koja je svoj apogej doživjela krajem 20. stoljeća.

Demografsko stanje

Jedan od temeljnih segmenata modernizacijskog procesa jamačno je i „tranzicija stanovništva“ (Karaman, 2000: 238-272), jer ona implicira i pseudo/industrijalizacijske pomake kao i pseudo/urbanizacijsku propulziju. Ono (stanovništvo) mu je neka vrst „baze“. To je važno u mjeri „opsega“ društvenih i privrednih procesa modernizacije. Glede *demografskoga stanja*, a može se pridodati i staleškoga ustroja, na početku 19. stoljeća Hrvatska je, bez Vojne krajine, imala oko osam stotina tisuća stanovnika, od čega je bilo oko dvadeset tisuća plemića, da bi 1840., uključujući Vojnu krajину, Istru i Dalmaciju, imala 2.200.000 osoba. To je vrijeme kad se događala samo „nutarњa“ kolonizacija, jer se ona zamašnija, druga, dogodila potkraj 17. stoljeća zbog turskih progona, austrijskog i mletačkog plana naseljavanja. Disperzija je Hrvata bila u različitim zemljama (Hrvatska i Slavonija, Vojna krajina, Istra, Dalmacija, Međimurje, Rijeka) različita, a popisi su vršeni i po različitim kriterijima, ali se ipak dade prilično točno odrediti broj Hrvata u Austrijskoj carevini. Tako je u Vojnoj krajini prema podacima iz 1850. bilo oko 50% Hrvata (480.494), spram 32% Srba, oko 12% Rumunja, 4% Nijemaca, te oko 1,5% Mađara, Slovaka, Židova, dokle ukupno 958.877 osoba. Kako se često za kriterij uzimao jezik ili vjeroispovijest, postotno je pri kraju stoljeća u Dalmaciji bilo oko 80% Hrvata spram 16% Srba, a u Slavoniji oko 71% prema 25%. U *corpusu separatumu*, Rijeci, zamjetiti je nagli pad broja Hrvata; dok ih je 1851. 75%, već 1880. samo ih je 26% prema Talijanima (48,6%) i Mađarima (13%). I ondje gdje su Hrvati činili većinu, u različitim pokrajinama bilo ih je različito, pa na primjer u Ličko-krbavskoj županiji 49%. Načelno je rast stanovništva propulzivirao u zadnjoj trećini 19. stoljeća, osim u Lici i na dalmatinskim otocima gdje je zbog odseljavanja opadao.

Smanjenju broja pučanstva pogodovali su i drugi faktori: niske nadnlice poljoprivrednih radnika, prodiranje stroja u poljoprivredu, nedostatak prometnica za brži protok radništva i robe, odseljavanje, mortalitet. Prema američkom popisu samo se u razdoblju 1902.–1911. uselio u SAD 310.781 Hrvat. Doseljavanje je bilo znatno manje i to uglavnom vojno-činovničko. Tako dolazimo do žalosnoga stanja da do prijelaza stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji postotno pada hrvatski udio u pučanstvu u korist Mađara, a u Dalmaciji i Istri u korist Talijana. Ipak, početkom 19. stoljeća hrvatske zemlje imale su približno nešto više od milijun i pol ljudi, a krajem stoljeća nešto više od tri mi-

lijuna i tri stotine tisuća. To pučanstvo živjelo je u hrvatskim zemljama koje su bile teritorijalno rascjepkane, geografski različite, gospodarski neujednačene i upravno razjedinjene (usp. Pavličević, 2009: 131-149). Stanje se mijenja francuskom Ilirskom pokrajinom, potom austrijskom Kraljevinom Dalmacije i konačno 1848. u vrijeme bana Jelačića kada su prvi put integrirane hrvatske zemlje. To stanje prekida apsolutizam, a banovanje Šokčevića, i donekle Mažuranića, opet će raditi na integracijskim procesima koji će se završiti 1918., novom kolonijalizacijom hrvatskih zemalja.

Nego, u prvoj polovini stoljeća društvo ima značajke staleškoga kasnofeudalnoga društva (3% plemića naspram 95% seljaka, kolona, kmetova, 2% ostalih – trgovaca, činovnika, cehovskih obrtnika), dok su u drugoj polovini stoljeća, u tranzicijskim procesima, načelno svi staleži jednaki, mada stanje „na terenu“ pokazuje recidive strukture prve polovice stoljeća, samo što feudalno gospodarstvo zamjenjuje kapitalistički veleposjed, industrijski pogon i drugi oblici nove proizvodne tehnologije. Akteri tih procesa, kao virilni članovi, dobivaju mjesta u Saboru, te postaju ujedno i politička elita. Kako je razvidno i teritorijalna te upravna razmryljenost djelovala je i na kakvoću života i na razvitak društva i uopće procese njegove modernizacije, koji su se u različitim hrvatskim zemljama razvijali različitim tempom. Neki su dijelovi, primjerice Hrvatska i Slavonija, bili najzaostaliji unutar Austro-Ugarske, a Dalmacija opet unutar hrvatskih zemalja, pa je slika stanja samo iz tog podatka očita. Stanju razjedinjenosti donekle je sukladno i stanje političkih stranaka i njihovi programi (narodnjaci, unionisti, pravaši). Sve je to odgadalo cjelovitu integraciju hrvatskih zemalja, koja se, iako u većini ali ne potpuno, neće dogoditi ni 1990. godine.

Iz ovih oskudnih i skicoznih podataka moguće je izvesti *anticipativan zaključak*, što ga uostalom nudi već sistematizirano sociološko „pospremanje“, koje se odnosi na stupanj i mogućnost modernizacijskih procesa glede onoga što se imenuje urbanizacija (Rogić, 2000: 350-363). Iako se dotično „pospremanje“ odnosi na razdoblje do drugoga svjetskog rata, jer to zahtijeva dotična periodizacija, a imenovano je prvom hrvatskom modernizacijom, dok se naša razdjelnica odnosi na kraj 19. stoljeća, neke su načelne teze veoma korisne. Poglavitno kad je riječ o broju, strukturi stanovništva, te dakako i malobrojnosti gradova upravo zbog njihove demografske negustoće. Ako se za trenutak može i staviti u zgrade struktura populacije, seljaštvo, te grad kao modernizacijska jedinica, sam pak broj stanovnika već nam može sugerirati ne/mogućnosti vezane uz njega kao svojevrsnu „bazu“ i „građu“ u lancu modernizacijskih pro-

cesa. Zbog manjka „gustoće“, načelno i u selu i u gradu, posebno potonjem, zbog politikom diktirane „navale“ stranaca kao kolonizatora, zbog manjka industrijalizacijskih činjenica, jasno je da će manjak stanovništva biti, uz ine, jedan od uzroka nedostatne „mase“ (količine) koja bi izprofilirala različite profesionalne inicijative, koje su dakako jedan od „konstrukcijski zajamčenih likova modernizacijskog procesa“ (Rogić, 2000: 356).

Sam pak manjak količine, uz strukturni moment (seljaštvo), te uz nepovoljne tehnike, uzrok je da je većina i te „količine“ ostala izvan aktivnih sudionika prava na participaciju modernizacijskog procesa. A kad se tome pripreda i činjenica prve velike odselidbe Hrvata u zadnjoj trećini 19. stoljeća, tada je, uvažavajući socijalni i nacionalni moment, razvidno da u „matičnoj domovini“ strana „hrvatskog udjela“ u modernizaciji nužno mora, u najmanju ruku, biti usporena, te time prepustena „spontanoj“ modernizaciji, bar u nekim sektorima (industrijalizacija), koja je „posljedica“ kolonijalne politike Dvora. Razvidno je, dakle, da sama demografska slika kao „bazna“ mogućnost tvori određen kontekst koji može biti povoljan ili manje povoljan za različite modernizacijske procese, te da će se zbog toga i sam proces razvijati mnogo mukotrpnije i s podosta „kočenja“ na putu svojega konstituiranja, i to u svim sektorima toga procesa.

PRIVREDA/GOSPODARSTVO

Sredina 19. stoljeća označuje se kao vrijeme početne izgradnje kapitalističke privrede čemu je pogodovala revolucionarna 1848. uklanjanjem feudalnih odnosa i otvaranjem puta novom društveno-ekonomskom ustroju. To znači da 19. stoljeće ilustrira prijelaz gospodarstva iz kasnog feudalizma u robno-kapitalističku privrednu, iako sve do kraja stoljeća susrećemo elemente feudalizma i logikom dvostrukoga ruba Hrvatske (gdje „vijesti dolaze sporo“) i logikom administrativne podjele. Kapitalistički zameci uočljivi su znatno ranije, već u 16. stoljeću, kad kapital počinje igrati značajniju samostalnu ulogu, i kad se stvaraju odnosi i institucije karakteristične za građanski kapitalistički sustav (Bićanić, 1952: 10), i to u svim hrvatskim pokrajinama.

Načelno se, prema stručnoj literaturi (Wallerstein, 1986.), može istaknuti da je jedna od konstanti kapitalističke svjetske privrede, s jedne strane, hijerarhijska podjela rada, a s druge strane, prostorna distribucija. Ovdje je bila riječ ne samo o „bogatstvu carstva/Dvora“ nego i o „mobilnosti“ države kao jedinice, a Austrija se već i ranije

pokazala kao poluperiferna država, jer nije bila dovoljno „mobilna“ kao faktor „intervenirajućeg procesa“ nego joj je bilo više stalo do politike kao „glavnog pokretača“. S druge strane Austrija je u 17. stoljeću propustila šansu postati velika svjetska sila, ne samo gubitkom Šleske (a time jačanjem Pruske) kao političke, strateške i ekonomske jedinice, ne samo turskom opasnošću, nego, što je i ponajvažnije, i poslije Hohenzollerna, zanemarivanjem merkantilističke politike. Vrhu toga su radni „procesi“ na njenoj periferiji isli logikom sve većeg najamnog rada, što znači proletarizacije koja je, u konzekvenčijama, bila značajna i za državnu birokraciju.

Međutim, od sredine 18. stoljeća posebno manufakturna proizvodnja te trgovina i promet već su tako strukturirane da se može govoriti o kapitalističkom odnosu u okviru feudalnoga društva. U istom su stoljeću bile riješene i neke druge pretpostavke, primjerice terezijanska urbarijalna regulacija, „provocirana“ seljačkim bunama, i trgovinski magistralni putovi Sisak-Karlovac-Rijeka, carinske regulative i porezni sustav, te uopće snažna merkantilistička ekonomska politika Dvora kao i objedinjenje upravno-političkoga i financijskoga poslovanja (*Directoriūm in publicis et cameralibus*). U sklopu tih društvenih i upravno-političkih reformi osniva se Hrvatsko kraljevsko vijeće 1767.–1779. (u sklopu kojega je djelovala i Trgovinska komisija) s važnom funkcijom Nikole Škrleca, koji je, za privredni razvoj zemlje, vješto koristio taktiku Dvora u svladavanju otpora plemstva protiv reformi, što je donekle moglo amortizirati negativne političke implikacije (ugrožavanje političke autonomije). Tako je interesom Dvora za privredno stanje u Banskoj Hrvatskoj došlo do izgradnji trgovačkih arterija koje su povezivale sjevernu Hrvatsku sa sjevernim Jadranom.

Treba naglasiti da je, prema načelima kameralističke doktrine marijaterezijanske epohe, temelj nacionalnog blagostanja skladan odnos poljoprivrede i obrtno-manufakturne privrede, pa se stoga podjednako pozornosti posvećivalo seoskoj i gradskoj privredi (usp. Karaman, 1989: 108). Međutim, carinska reforma iz 1775. imala je dvostruku posljedicu: kraj merkantilističke doktrine te produbljenje jaza između habsburških zapadnih zemalja i Ugarske, kojoj je prepuštena briga za gospodarski razvitak u istočnoj polovini države (pa joj je zato vraćena Rijeka kao izlaz na more), a to je ujedno značilo napuštanje uže veze Bečkog dvora s autonomnom Banskom Hrvatskom (usp. Karaman, isto: 122), pa su nam kasnije konzekvenčije razumljive.

Glede razvojnih procesa u 19. stoljeću obično se razlikuju tri razdoblja. Prvo do 1848. vrijeme je reformi

„odozgo“ s povlaštenim feudalnim staležom i marijatercijanskim protomodernizacijskim reformama. No, to je već početak oblikovanja građanskog društva i merkantiliističko-manufakturne privrede, s jedne strane, te postupno ostvarenje ciljeva hrvatskog narodnog preporoda, s druge strane (Karaman, 2000: 13-40; Kolar, 2009: 177-193).

Što se tiče samoga hrvatskoga narodnog i nacionalnog preporoda, valja reći da je i ekonomski segment odigrao veoma važnu ulogu. Pritom je poticaj više došao izvana, inercijom kapitalističke preobrazbe u razvijenijim regijama Monarhije negoli iznutra tako da se on „izjednačio“ tek početkom 20. stoljeća. Još 1900. primjerice u hrvatskom prostoru poljoprivredom se bavi 85 posto pučanstva, a industrijsko-obrtničkom, trgovinskom i novčarskom djelatnošću tek desetina. Načelno, opći ekonomski razvitak slijedi europsku ekonomiju, uz domaće, hrvatske specifičnosti: prekidan trgovinski promet, opća ekonomска depresija, konkurenциja (žitom, primjerice), agresija austrijskog kapitalizma (usp. Bičanić, 1952: 69-74). S druge strane, prodiranje kapitalističkog procesa uočljivo je plaćenim najamnim radom, povećanjem robne proizvodnje, uvođenjem novih kultura (duhan, kukuruz), intenzivnjom obradom i većom proizvodnjom. U ovom su razdoblju jamačno znatne posljedice imali oni procesi koje su uvodili Francuzi, posebice na razaranje stare društvene strukture, ali i na agrarnu politiku.

U drugom razdoblju (1848.-1868.) Hrvatska, koja se našla, u vrijeme bana Jelačića, na samo korak do odcjepljenja od Monarhije, u istom je režimu kao i ostale habsburške zemlje pa dakle i njima sukladne modernizacije i industrijalizacije, a u skladu s raspoloživim kapitalom. No, sama 1848. značajna je jer je zamjetan snažan prijelaz iz tradicionalnoga društva prema modernizaciji, posebno u merkantilnom sektoru u kojemu je sve više predstavnika veletrgovačkoga građanstva. Naime, Jelačićev proglaš o ukinuću kmetstva omogućio je slobodni protok ljudi i dobara. Što je to kasnije imalo i slabih i negativnih posljedica, nije kriv samo društveni proces kao takav (raspad kućnih zadruga, mali posjedi, manjak agrarne edukacije, nedostatak alata), nego jednostavno nedovoljno dostatan materijalni (novčani) sektor, nedostatna ulaganja, pa dakle i manjak radnih mjesta. No, značajka je ovog razdoblja što se osnivaju trgovačko-obrtničke komore s raznovrsnim zadatkom, od savjetodavnoga do organiziranja izložbi. To je vrijeme i promicanja, može se reći rađanja, kontinentalnoga turizma što ga pokreće Ognjeslav Utješenović Ostrožinski. U to vrijeme banuje Josip Šokčević s izrazitim sluhom za potrebe vremena, tako da je banovanje Jelačića,

Šokčevića i Mažuranića ipak vrijeme koje je omogućilo, unutar zadanih gabarita, izrazitiju modernizaciju Hrvatske.

U trećem razdoblju (1868.–1900.) Hrvatska je više vezana uz Mađarsku, pa se i modernizacija razvija unutar toga konteksta, ali sa znatnim kašnjenjem zbog konkuren-cije Beča i Budimpešte kao i zbog razjedinjenosti hrvatskih zemalja. No, unatoč izrazitoj recesiji, ipak je vidljiv nagli razvitak Rijeke, dakako zbog specifičnog statusa. Izgrađuje se Zagreb i županijska središta (Varaždin, Bjelovar, Požega, Osijek, Vukovar, Ogulin, Gospić), osniva se Hrvatska zemaljska hipotekarna banka (1892.), otvara se Šumarski fakultet i obrtne škole. Razvidno je dakle da gospodarski razvitak 19. stoljeća ne treba, u globalu, ocijeniti negativno (Kolar, 2009: 193), unatoč tamnijim razdobljima i unatoč dvostrukosti ruba. Uostalom, ta pozicija i to stanje moglo je samo usporiti, ali ne i zaustaviti procese.

Jos je 1910. **poljodjelstvo** (agrarna ekonomija) bilo dominantno (78%), a vrhu toga ono je bilo „sirovinska baza“ i drugim sektorima (žitarice, brašno, drvna pre-rada), primjerice trgovačkom, industrijskom, što ilustrira pravo stanje stvari. Hrvatska je sve do 1848. bila zaostala poljoprivredna zemlja, sa seljakom kao feudalnim podlož-nikom, koji je *de facto* uklonjen Patentom od 2. 3. 1853., a i to uglavnom na selišnim posjedima tako da je seljak izvanselišne parcele, vinograde, morao otkupiti od bivšeg zemljoposjednika što je išlo sporo, dakako zbog nedo-statka raspoloživa novca, pa je tek posebni zakon iz 1876. regulirao obveznu otkupninu s boljim mogućnostima plaćanja. Reguliranje patentima i propisima udarilo je i pravne temelje za razrješenje navedenih pitanja, pa je to primjer međusobne povezanosti različitih sektora društvene modernizacije. Kako feudaci nisu mnogo ni marili za modernizaciju, te nakon 1848. dobiven novac prilikom razduživanja zemljišta nisu znali usmjeriti kapitalnim in-vesticijama i tehničkoj modernizaciji, to je i dovelo do pro-pasti plemičkih dobara, koje je počam od sedamdesetih godina mahom kupovalo građanstvo.

Glede seljaštva, dalmatinski i istarski sistem kolo-natstva onemogućavao je posjedovno-pravni temelj bilo kakvim inovacijama, dok su u sjevernoj Hrvatskoj sitne parcele također onemogućile proces modernizacije u smislu prave tržišne proizvodnje (usp. Karaman, 1972., 1991., Suppan, 1999.). Uglavnom je bila riječ o naturalnoj pri-vredi tako da feudalna vlastelinstva, čak niti veleposjedi, ne pokazuju izrazitije tendencije prema modernom kapi-talističkom obliku organizacije proizvodnje (usp. Bićanić,

1952.). Krizom koja je uzrokovana prodom agrarnih proizvoda SAD-a još se više pogoršalo stanje, posebice seljačkih zadruga, koje zbog „dogovornog“ dijeljenja nisu imale reguliran imovinsko-pravni sustav te su bile uskraćene za mogućnost primjerice hipotekarnih zajmova, što znači tehničkom modernizacijom. Sve je to dovelo do raslojavanja seljaštva.

Oblici modernizacije proizvodnje najuočljiviji su u veleposjeda, i to šumskog gospodarstva koje je pružalo veliku šansu za akumulaciju kapitala, jer se primjerice rast cijene drvu do osamdesetih godina udeseterostručio. Naime, upravo tada započinje nagla eksploatacija hrastove šume radi proizvodnje bačvarskih dužica za potrebe francuskog i njemačkog podrumarstva. Proizvodnja žitarica, pak, bila je povezana s konjunkturom na svjetskom tržištu. Posebice je to bilo naglašeno prodom ruskoga žita na Sredozemlje. Val naseljavanja iznudio je, sa svoje strane, pretvaranje pašnjaka i šuma u oranice, te je paradoks da je agrarna kriza pospješila proces modernizacije u uzgoju žitarica. Nije stoga nimalo neobično što Drašković u ekonomskom dijelu *Disertacije* (1832.) upozorava Mađare da hrvatsko stanovništvo snosi znatan teret za osiguranje prometa prema Jadranu, a da Mađari krizu vanjskog tržišta nadoknađuju pritiskom na hrvatsko tržište i na taj način štete hrvatskoj strani. S druge strane, jedan od glavnih aktera novoosnovanog Gospodarskog društva, zagrebački biskup Haulik, daje potporu agrotehničkim reformama te izdavanju mjesečnika. U istu svrhu služilo je raspisivanje nagrade (zagrebačke Čitaonice 1839.) za elaborat o problemu izvoza vina. Tek će revolucionarna 1848. znatnije otvoriti mogućnosti napretku ekonomskih kretanja u Hrvatskoj (usp. Karaman, 1966: 193).

Uz ovo pitanje u uskoj je vezi društveno-poljodjelska kategorija **kućne zadruge**, dakle tradicionalne seoske institucije, u funkciji modernizacijskih procesa. Kao demoreprodukcijska jedinica, kao ekomska jedinica i kao društvena jedinica, čija je sudbina manje ovisila o ukinuću kasnofeudalnog konstitucionalno-normativnog sustava, a više o modernizacijskoj preobrazbi „stanja na terenu“ (praksi), javlja se prividan paradoks. Naime raspadanje tradicionalnih zadružnih zajednica (individualni seljački posjed) načelno je značilo pozitivan pomak u poljodjelskoj aktivnosti, ali je u praksi imalo negativne konzekvensije zbog usitnjavanja posjeda, a uz to na zastarjeloj agrotehničkoj osnovi načina obradbe. Iz toga implicirane dvojbe: je li ukinuće institucije seoskih kućnih zadruga bilo preduvjet za ostvarenje modernizacijskih procesa (agrarno-ruralna

transformacija), ili obrnuto, izведен je zaključak da seoska zadruga nije bila institucija feudalnoga poretka nego pak institucija tradicionalnoga društva, pa je u skladu s tim upravo ona pružila okvir za modernizacijsku preobrazbu seljačkih domaćinstava: „uloga seoskih kućnih zadruga bitno je ovisila o napretku procesa modernizacijske preobrazbe naslijedenih ekonomskih i socijalnih odnosa na razini povijesne prakse“ (Karaman, 2000: 173). A to znači da nju nije ukinula „regulativa“ nego „praksa“ naturalne privrede „statičkog sustava“ u promijenjenim tehnološkim i finansijskim prilikama, pri čemu je društvenopovijesna praksa temeljni kriterij razlikovanja tradicionalnog od modernog društva, pa dakle ovaj potonji, u tom slučaju, jamačno postaje „normativan“. U tom bi to slučaju bila modernizacija „odozdo“, isprovocirana novim društvenim građansko-kapitalističkim slojem (usp. Utješenović-Ostrožinski, 1988., Pavličević, 1984., Karaman, 2000.) koji je smjerao prema trgovackoj orientaciji.

Naime model zadruga, kako ga je opisala devetnaestostoljetna literatura, a uz neke kritičke zamjedbe nastavila i dvadesetostoljetna (usp. Pavličević, 1989.), ipak je uspjela diferencirati „razine“ na kojima je taj model u praksi funkcionirao, iako je (u 19. st.) nerijetko bio romantično idealiziran. U svakom slučaju jasno su se, i u teorijskoj elaboraciji (Utješenović, A. Radić), kao i u nekim anketama koje su onodobno vođene prije Radića, a potom po naputku Radićevih skica, profilirale razine: ekonomска, s organizacijom rada i proizvodnjom, društvena, kao socijalno strukturiranje unutar zadruge, mikropolitička razina kao struktura odnosa prema općem sustavu, te vrijednosni sustav (obitelj, moral, zajedništvo), pa se zato i moglo zaključiti kako su zadruge obavljale „socijalnu, odgojnu, društvenu, i druge“ funkcije (Pavličević, 1989: 85).

Na temelju analize relevantne literature Rihtman-Augustin dolazi, u okviru svoje teze o „strukturi tradicijskog mišljenja“ (1984.), do zanimljive tipologije. Ona, naime, jasno uočava raskorak između zamišljenoga modela idealne kulture i modela stvarnoga stanja, te za razinu „zajednice imovine“ zaključuje da je često karakterizira individualna imovina, uz zajedničku, u specifičnom odnosu, koju „sa strane“ napada krađa zajedničke imovine – odakle se može izvući nemila značajka da je krađa imanentna hrvatskoj *forma mentis*, iako je i ona imala funkciju preživljavanja. U razini „zajednice rada“, pak, značajna je podjednaka opterećenost spolova, pri čemu su se javljala proturječja specijalizirana rada, odnosno nejednakosti. U razini „zajednica života“ uočila je sukobe među obiteljskim lozama i među pojedincima – dakle, interesne sfere – s izrazitom žen-

skom subkulturom, koja je težila svojevrsnoj emancipaciji, i u društvenom, i u ekonomskom smislu, dakle ravnoteži sfera moći (spolova). U razini „zajednice autoriteta“ osporavanje strogoga gospodara te ženski utjecaj u polju muške moći, s latentnim i otvorenim sukobima zbog autoritarnih postupaka gospodara, svjedočio je koliko o pobuni protiv moći toliko i o anarhiji, želji za samovlašću. Te u razini „odnosa s općim društvom“ brojni i raznovrsni kontakti s obzirom na vertikalnu i horizontalnu društvenu protežnost (usp. 1984: 165-185), pa je, dakle, riječ o komunikacijskim intersubjektivnim radnjama i ponašanjima kao „temelju“ raznovrsnosti „svijeta života“. Dakle, raspadu kućnih zadruga ima više razloga, najmanje koliko i segmentata od kojih su bile strukturirane, uz utjecaj novonadošle industrijske tehnologije i promjene na društvenoj sceni.

Promjena društvene organizacije na taj način „zrcali“ mijenu paradigme čija je struktura vrlo složena, odnosno čini je cjelina segmenata koji konstituiraju ono što je onodobna terminologija imenovala „narodnim životom“. Međutim, uočiti je zanimljivo stanje stvari u praktima života, stanje o kojem se baš i ne pridaje puno pozornosti, osim u specijaliziranim antropološkim radovima. Ono govori o raspodjeli moći, pače po rodovima, govori o diferenciranju radnih obveza, prava na svojinu (vlasništvo) koje se ostvarivalo rastakanjem same strukturne tvorbe koja je homogenizirala zajednicu (cjelinu), u konzekvencijama govori o pravu na individualizaciju pojedinca, te s tim u vezi pravu na „slaganje“ vlastita načina života, pa makar i na svoju štetu. A to su koliko antropološke, pače i ontološke, toliko socijalne i životno-tehničke specifikacije koje su radile na osvješćivanju tehničke i uopće kulturne subjektivnosti u razdoblju hrvatske modernizacije, o čemu će na svoj način posvjedočiti i književnost toga razdoblja. Književnost će to stanje čak više „negativirati“ nego što je ono u stvarnosti bilo, ali to je dakako porez imaginacijskim gestama i „samovolji“ mašte pojedinoga pisca.

U gradskoj privredi, naprotiv, prevladava obrtnička organizacija preradivačke i uslužne djelatnosti u oblicima cehovskih udruženja. Obrt u Hrvatskoj ima dugu tradiciju jer je on bio povezan s osnutkom slobodnih gradova, iako je kućni obrt u početku podmirivao gotovo sve potrebe (rubenina, pokućstvo, posude) – nazovimo to *funkcionalnom retorikom života*. Paralelno s njim razvijao se i „crkveni obrt“ i umjetnost za potrebe vjerskih obreda – nazovimo to *retorika crkveno-obrednog rituala*. Dakako da je i u Hrvatskoj obrt propulzivirao do vremena kada su se počele graditi tvornice u 19. stoljeću. Bilo je to, dakle,

vrijeme različitih cehovskih udruga – od zagrebačkih krojačkih iz 1447., postolarskih i krznarskih (1466.), bravarskih (1521.), zlatarskih (1519.), do zajedničkoga kožarskog ceha grada Zagreba (1850.) te općeg obrtnog zakonodavstva (1860.) (usp. Horvat, 1994: 185-234). Ipak, zbog naturalnog gospodarstva na selu nije postojalo unutarnje tržište, pa su se obrtnički proizvodi ograničavali uglavnom na potrošnju gradskog stanovništva, uz plemiće koji dulje borave u Zagrebu, Varaždinu ili drugim gradovima. Manjak unutarnjeg tržišta onemogućio je znatniji zamah manufaktturnih poduzeća. Ipak u sjevernoj Hrvatskoj znatan zamah polučuje krupna trgovačka buržoazija, jer se specijalizirala s poslovima tranzitne trgovine. Tako primjerice Karlovac, kao središte vodenih i kopnenih putova, doživljuje naglu propulziju.

Istra, koja je bila pod austrijskom upravom od 1815., više je puta reorganizirana. Upravnopolitički podijeljena je u dva okruga, sa sjedištem u Trstu za zapadne i južne kotareve, i u Rijeci za srednju i istočnu Istru, te otoke Krk, Cres i Lošinj koji su izdvojeni iz dalmatinskog područja (usp. Gruber/Spinčić, 1962.). I većina Istre (hrvatskog, talijanskog i slovenskog življa) bavi se agrarnom ekonomijom, a gradski živalj, na zapadnoj obali poluotoka, pretežito je veleposjednički talijanski sa sjedištem u Kopru, dok se sitnograđanski sloj, doseljen iz Furlanije, bavi lihvarenjem. Na istočnom dijelu i na otocima razvija se građanski hrvatski sloj s poduzetništvom u pomorsko-brodograđevnoj djelatnosti, a povezuju se s privrednim životom riječkog područja. Među izvoznim produktima na prvom je mjestu vino, potom ulje i drvo, te soljena riba. Sve je to bilo usmjereno prema zapadu i sjeveru, pa je tim pravcima Istra bila opskrbljena manufaktturnim i drugim artiklima (ponajprije žitaricama). Načelna je značajka preporoda u Dalmaciji i Istri da je radio na rješavanju sljedećih zadataka: sjedinjenja s Banskom Hrvatskom, rješavanja jezičnog pitanja, kulturno-prosvjetne naobrazbe, privredne reforme, a u Dalmaciji i Istri jednako i borbe za preuzimanje općina, što znači da je riječ o političkom, kulturnom, privrednom, te upravno-administrativnom sektoru.

Dalmacija, i Dubrovnik, nakon pada francuske vladavine, dolaze pod austrijsku upravu. Uprava zemaljske vlade bila je u Zadru. I ondje je stanovništvo živjelo od agrarne djelatnosti, pa se tako izvozi vino, ulje, voće, soljena riba, a iz unutrašnjosti drvo, vuna, vosak, i to u mjeri kojom se priskrbljuje kupnja žitarica, u čemu se oskudijevalo. U samim gradovima prevladava sitni obrt, a prekogranična pomorska privreda centrirana je na Dubrovnik i Kotor. Trgovačkoj mornarici težak su udarac dali Napoleonovi

ratovi i s tim povezano gusarenje na Sredozemlju. Dakle, najveći dio stanovništva Dalmacije bavio se poljoprivrednom proizvodnjom uz slab tehnološki razvoj i slab prinos, kojemu su razlozi bili usitnjenost posjeda, kolonatski sustav, zaostala obrada zemlje, male količine obradive zemlje, a iskorištavanje sirovinske baze intenziviralo se tek nakon 1890.

Iz navedene skice postaje jasno da su za genezu kapitalističkoga ekonomskog prosperiteta bile nužne određene prepostavke: postojanje jedinstvenoga gospodarskog prostora (objedinjenje civilnoga i vojničkoga područja), samostalnost u vođenju ekonomске politike, izgradnja modernih prometnica (željezničke pruge), nadalje ne manje važno organiziranje novčarske privrede, te jamačno industrijalizacija i domaće trgovinsko poduzetništvo (usp. Karaman, 2000: 192-238).

Razvidno je, dakle, da u prvoj polovini 19. stoljeća ne postoje pogodni segmenti koji bi omogućili međusobnu povezanost, pa tako i ekonomski prosperitet. Isto tako i nerazvijena agrarna ekonomija sprječavala je uklapanje sela u robno-novčane odnose kao i razvitak unutrašnjega tržišta. Niti gradovi nemaju znatniju obrtničko-manufaktturnu privrodu. Zato je pomalo neobično da su značajnije međuregionalne i međunarodne tranzitne trgovinske veze. Tek na prijelazu stoljeća, povezano uz društvenu krizu (1895.-1905.), jezgra domaćeg industrijskog poduzetnog građanstva, demokratske orientacije, uspjela se afirmirati kao snažniji faktor modernizacijske preobrazbe, i upravo je on bio nositelj modernizacije „iznutra“, „odozdo“ (Gross, 1985.) i kao takav konstitutivan element modernizacije društva uopće, njegovih gospodarskih, njegovih pravnih, i njegovih kulturnih procesa. Tako je vrijeme Mažuranićeva banovanja vrijeme dovršenja zadataka preporodnoga doba, što znači transformaciju pravno-političkog i javnog života u duhu građanskog liberalizma jamačno. Riječ je o oblikovanju odgovarajućih temeljnih institucionalnih okvira koji su preduvjet razvjeta kako gospodarskoga tako i društvenoga, a posredno i kulturnoga sektora. A tek koncem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća, i to djelatnošću domaćih snaga, dovršen je proces konstituiranja građanskoga društva i kapitalističkoga gospodarstva, kad je inače već uoči rata Monarhija doživjela svoj prirodni kraj.

Kada se tematizira modernizacija tada je prva asocijacija koja pada na um jamačno činjenica industrijalizacije, uz urbanizaciju i birokratizaciju. Na taj način **industrijalizacija**, uz tržišno gospodarstvo i kapitalizaciju,

postaje stožer modernizacije. Kao dio kulture, točnije tehničko-ekonomskog napretka, ona to jamačno i jest. Sporom napretku modernizacije, pa dakle i industrijalizacije, uzročio je slab razvitak manufakture, manjak unutarnjeg tržišta, nedostatak bankarskih i kreditnih zavoda, manjak kvalificirane radne snage za industrijska postrojenja, te jamačno restriktivna carinska politika Beča, ali i manjak onoga društvenoga sloja koji bi bio u stanju nositi te procese. Dvor je priječio i tehnološko usavršavanje u preradivačkoj industriji i prometnom gospodarstvu logikom nedostatka investicijskih sredstava, s jedne strane, a s druge pak strane, kako je austrijska modernizacija i industrijalizacija bila odmakla daleko, njoj je „spuštanje“ na nižu razinu značilo zapravo nazadak, uz to što joj to nije odgovaralo ni u konkurenčkom smislu. Opet, tim je krugovima odgovaralo da se i Hrvatska, s obzirom na kontekst, uključi u kakvetakve modernizacijske procese jer je to njima trebalo jednostavno za protok roba k Jadranu kao i za korištenje resursa. To je neka vrsta logike imanencije kapitala, pa je zato i ugarska vlada prihvatile izvanredni trošak modernizacije sedamdesetih godina (uprava, pravo, kultura, školstvo) čime se hrvatskom građanstvu otvorila nova gospodarska, a time i politička mogućnost.

Nego, vrlo je mali krug korisnika veleposjedničke rente (magnati, Crkva, vlasnici jedrenjaka) od kojih dolaze i prvi poticaji (Ambroz Vranjican) za tehnološke inovacije u preradi drva i žitarica (usp. Karaman, 1972.). Tako je prvi pravi proces industrijalizacije bio uspješniji pri izgradnji postrojenja koja su imala sirovinu u vlastitoj zemlji, pa su na taj način nastala „sitnija“ industrijska poduzeća kao mlinovi, tvornica šećera i pilana na parni pogon, rudnici i solana, tvornica duhana, pivovara, dokovi, tvornica žigica i kože, kamenolomi i cementare, topionica stakla itd. (usp. Despot, 1970.) i to ponajprije u jadranskoj regiji oko Rijeke, potom oko Zagreba i Osijeka, dok su u Dalmaciji bila određena brodogradnjom, koja je imala svoje uspone (u vrijeme Krimskog rata) i svoje padove (pod pritiskom konkurenkcije). Upravo je gospodarsko-tehnički napredak u brodogradnji tih desetljeća stvorio temelj građanstva Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre. Od većeg je značaja bila proizvodnja morske soli, ribolov, rudnik kamenog ugljena u Siveriću, te u Istri u Labinu. Dok je primjerice mlinska industrija u 18. stoljeću bujala, a s njom je bila povezana i proizvodnja kruha i tjestenine, proizvodnja druge hrane (šećer, slatkiši, različite kaše) u značajnoj se mjeri pojavljuje tek u drugoj polovini 19. stoljeća.

Razvidno je, dakle, da bez potpore državne gospodarske politike hrvatski poduzetnici nisu mogli pratiti modernizacijske procese i glede kapitala i glede organizacije. Zato je odlučujući faktor trebala biti ugarsko-hrvatska nagodbena rasprava (1868.), posebice pak pitanje autonomnog proračuna pa se tako došlo do paušalne sume od 2,2 milijuna forinti ili 45 posto ondašnjih prihoda Hrvatske i Slavonije (takozvana tangenta) kako bi se „kupila“ navedena autonomija, što je uz druga obvezatna davanja narašlo na 55 posto javnih prihoda za potrebe resora zajedničke uprave ugarske vlade. Sve je to predstavljalo i poteškoće glede vlastite finansijsko-političke inicijative (usp. Šidak/Gross/Karaman/Šepić, 1968.). No, i ta je autonomnost bila teško finansijski provjeriva pa je, dakle, jasno zašto je hrvatsko građanstvo artikuliralo finansijsku samostalnost kao svoju bitnu potrebu.

Kada se pitamo koji su to uvjeti trebali biti zadovoljeni da bi se normalno odvijao proces modernizacije, tada bismo to po sektorima mogli naznačiti sljedećim pretpostavkama: u prerađivačkoj privredi prijelaz od tradicionalne obrtničke, manufaktурне organizacije prema industrijskoj proizvodnji; u kontinentalnom prometu izgradnja sustava željezničkih pruga i uvođenje parnog brodarstva na rijeckama; u pomorskom prometu zamjena jedrenjaka parobrodima; u novčarstvu institucionalno organiziranje novčarskih zavoda; u agraru ukidanje perzistirajućega oblika feudalnog odnosa i prijelaz na kapitalističke proizvodne odnose (usp. Karaman, 1991: 5-6).

Uzimajući sve u obzir moglo bi se reći da ekonomске i državnopravne prepostavke nisu išle na ruku modernizaciji i industrijalizaciji, ako pod potonjom razumijevamo temeljni „preobražaj tradicionalnih oblika djelatnosti u raznovrsnim područjima gospodarskoga života“ (Karaman, 1991: 23). Međutim, uz pomoć stranih gospodarstvenih faktora – poglavito izgradnjom kreditnih zavoda, jačanjem bankarskog sustava – ipak se u hrvatskim zemljama uspjela postići značajna promjena gospodarskih odnosa (usp. Suppan, 1999: 129), pa su oni, navlastito u izvanagrarnim djelatnostima, bitno utjecali na hrvatsko pučanstvo, i zapravo radila na procesu kulturacije općenito, a time jamačno i modernizacije. Dakle, unatoč „zaprijećenoj industrijalizaciji“ (Rogić, 2000: 337-350), koju su uzročili segmenti administrativne rascjepkanosti, kolonijalni status Hrvatske, a s tim u vezi i napetost hrvatsko/rubno – Dvor/središte, sljedstveno i odgovarajuća kompetencija, niz faktora povezanih uz infrastrukturu, u najmanju ruku ostaje činjenica da je industrijalizacija u navedenom razdoblju „oblikovala pojedine industrijske ‘udove’“ (Rogić, 2000: 349), ako ne i cjelovitost sektora.

S obzirom na različite civilizacijsko-kultурne modele kao i procese modernizacije, bitni je konstituens hrvatske „supstancije“ bio **seljak** pa s tim u vezi i njegov društveni položaj, koji je bio vrlo značajan jer su hrvatske zemlje bile pretežno agrarno strukturirane. Pritom je važna bila godina 1848. i ukidanje kmetstva, što je bilo značajno jer su time prestale administrativne i sudske ovlasti vlastele, dok su obveze prema plemićima zamijenile porezne obligacije. Još uvijek se i prema urbariju davala prednost plemićima, pa su tek patenti 1853. i 1857. doveli stvar do rentabilnijega poslovanja i odnosa, ali su i dalje različite vrste dadžbina najčešće dovodile do materijalne propasti tih posjeda (usp. Šidak i dr., 1968: 24). U Vojnoj krajini je tek 1860. ukinuta javna tlaka i dopušten obrt i trgovina bez ograničenja, a stanje se pogoršalo ukidanjem i dionom zadruga, što nisu popravili ni zakoni o nasljeđivanju iz 1889. i 1902. jer su došli prekasno. U Dalmaciji, za koju nije vrijedio austrijski patent o oslobođanju seljaka, još je uvijek važio sustav kolonata. Odnos je prema plemićima, Crkvi i novim građanskim vlasnicima bio uređen privatnopravnim ugovornim odnosima, pa je davanja bilo od desetina do polovice bruto prihoda. Slično je bilo i u Istri, samo što su ondje vlasnici bili njemački zemljoposjednici i talijanski patriciji, dok je na području bivše Dubrovačke Republike sve do 1878. postojao takozvani *contadinaggio*.

Različite nove mogućnosti i doneseni zakoni (u vrijeme Mažuranić) u biti nisu znatnije poboljšali položaj seljaka, jer su oni dospjevali u škare lihvara, te je sve veći teret kamata ostao nepokriven prihodima pa je sve više seljačkih posjeda bilo izloženo javnoj prodaji, a stanje na tržištu roba i krize samo su pogoršali ionako slabo stanje. Naime, u takvim socijalno-gospodarskim prilikama početkom devedesetih godina hrvatski seljak od tog malog posjeda nije mogao prehranjivati ni svoju obitelj, pa je kao alternativa ostala ili migracija, u austrijska industrijska središta, ili emigracija u prekomorske zemlje, posebno iz Dalmacije koju su pogodile i bolesti vinove loze i konjunkturne varijable. Može se, dakle, zaključiti da je ta teška društveno-ekonomski situacija u zadnjoj trećini 19. stoljeća dovela do relevantnih strukturnih promjena u zemljишnom posjedu. Naime, naturalnoprivedna orijentacija, i zadruga i malih zemljoposjednika, dovela je do finansijskih, organizacijskih i tehnoloških stanja koja su onemogućivala proces modernizacije tako da su građanski trgovci počeli kupovati srednje i veće zemljische posjede i tako stvarati formu kapitalistički organiziranih veleposjeda (usp. Šidak i dr., 1968: 129; Suppan, 1999: 140). Čimalo je to i druge posljedice – nacionalno raslojavanje

i političku reprezentaciju (u Saboru po načelu virilizma). Tako je usporena modernizacija hrvatskoga gospodarstva, i u biti strukturalna kriza, paradoksalno, generirala jačanjem građanstva. Pravu seljačku obnovu pokrenut će tek Stjepan Radić, ali to već spada u kraj stoljeća, točnije u kretanja značajna za 20. stoljeće.

Iako je čitavo 19. stoljeće svakidašnjica hrvatskog sejlaka bila opterećena borbom za preživljavanje, bogata nas etnografska literatura (M. Gavazzi, B. Bratanić, D. Rihrtman-Auguštin, V. Belaj, J. Čapo-Žmegač) informira i o drugim oblicima koji su ispunjavali svakidašnji život seoske zajednice. Ne ulazeći u etnološke detalje i specifikacije načelno se može pripomenuti da su s obzirom na strukturiranje obitelji i šire zajednice, te odnos prema onom što bi se moglo imenovati običajima i dokolicom, odnosno što su donosili blagdani i različite svetkovine i svečanosti, u seoski život ulazili elementi igara, ritualiziranih obrednih radnji, pokladnih humorističnih i karnevaško-hedonističkih opuštanja, magijski akti vezani uz neke kalendarске rade, predmete i životinje. Sve je to dokazivalo da je selo osnovni društveni prostor u smislu cjeline života i u smislu zajedničke kohezije, a često i u smislu upravne jedinice. U tom bi se smislu selo moglo poimati kao „proširena obitelj“, i glede strukturiranja (rodbinska veza, vjenčanja, pripomoći u radovima), i glede različitih akcija kako „unutar“ zajednice, tako i zajedničkog istupanja prema „vani“. Ono je, dakle, povezano socijalno, misterijski i kozmološki. Otud je ono integracijsko logikom strukturne imancije.

Što se tiče socijalne činjenice „rađanja“ **građanstva** može se reći da – kako se ne bi ostalo samo na teoretičiranju, koje bi promjenu, od tradicije k modernosti, detektiralo iz socijalne diferencijacije i mobilnosti, vlasničkih struktura, struktura zanimanja i obiteljskih odnosa, pravnih i socijalnih normi, konflikata i kontrola, područja tehnologije i gospodarske produktivnosti – su nam upravo zato potrebni oni podaci koji ilustriraju povijesni tijek i dinamiku. Tako je primjerice u Banskoj Hrvatskoj 1857. bilo više obrtnika (10.900) nego pomoćnih radnika (8686), u Istri pak bilo je 35.794 zemljoposjednika, 843 rentijera, a samo 23.243 pomoćna radnika, dok je u ribarstvu, brodarstvu, obrtu i trgovini radilo oko 13.000 osoba. U Dalmaciji je obrtničkih i industrijskih poduzetnika zajedno s pomoćnim radnicima bilo samo 7200 (Karaman, 1972: 63-85). Sve nam to svjedoči, na izravan i neizravan način, da je sredinom i u drugoj polovini 19. stoljeća u Hrvatskoj u gradskim područjima proces društvene diferencijacije jasno prepoznat, i to obrtnički stalež, sitnotrgovački stalež

– potekao od nižeg plemstva, obrtnika i seljaka – te sloj mlade inteligencije. Ograničena proizvodna mogućnost kao i kupovna moć pučanstva izravno je omogućila rast sitnog građanstva, te se ono počelo bogatiti uz pomoć lihvarskih kamata, čime je uništavalo seljake, s jedne strane, a kako su na taj način akumulirali kapital vodilo je to, s druge strane, porastu domaćeg kreditiranja. Razvoj prometa, sa svoje strane, vodio je pak napretku trgovačkog sloja, ali je opet konkurenčija iz češko-austrijskog područja priječila razvitak većih obrtničko-industrijskih poduzeća. Svojevrsni je politički paradoks te društvene strukture da je Stranka prava predstavljala sitno građanstvo, dok je bogatije građanstvo u gradovima i selima bilo orijentirano prema Strossmayerovo stranci koju su aktivno „nosili“ slobodna inteligencija i katoličko svećenstvo (usp. Šidak i dr., 1968: 141), mada je niže svećenstvo, podrijetlom i samo iz redova seljaštva, donekle njega reprezentiralo i nikad nije bilo obuhvaćeno jednom političkom organizacijom, te je moglo djelovati „fleksibilnije“ od (neslobodne) inteligencije, koja je ovisila, s obzirom na radno mjesto, o mjeri vladajuće represije (primjerice činovništvo i učitelji u vrijeme Bacha ili Khuena).

U Dalmaciji postoji još jedan specifikum u vezi sa socijalno-gospodarskom krizom; naime, gotovo se stvara građanski sloj *kapitana*, te s ukidanjem kolonata dolazi do propadanja staroga patricijskog sloja, inače orijentiranoga prema talijanskoj kulturi. Oni nastoje sačuvati svoj prestiž a poveći dio njih evoluira u vodeći sloj inteligencije (primjerice Vojnović, Politeo). U Istri gradsko plemstvo i građanstvo bilo je povezano s *Risorgimentom*, a u fazi je talijanskog ujedinjenja probujao u njih jak talijanski nacionalni osjećaj, te je tek osamdesetih godina znatnija pojava hrvatskog građanstva u gradićima oko Kvarnera i u unutrašnjosti Istre.

Kada je riječ o **inteligenciji**, kao novoj socijalnoj grupaciji, onda ona obuhvaća činovništvo, samostalne, slobodne djelatnike ili točnije sve osobe koje su završile osam razreda srednje škole. Značajnija se propulzija pojavljuje tek na prijelazu stoljeća, kada je zamjetniji i prodor žena u intelektualna zanimanja, pri čemu valja uzeti u obzir i razmjerno velik broj opatica u nastavi i njezi bolesnika, ali i učiteljica u školi, te u privredi, upravi, pravosuđu (strojotipkačice, kasnije telefonistice). Kod segmentiranja ovoga sloja važni faktori bili su i materinski jezik i religija. Tako su Nijemci i Mađari više od Hrvata (osim javne službe i slobodnih zanimanja) bili u većem postotnom omjeru. Na selu je i u društveno-kulturnom i u nacionalno-političkom smislu bio važan sloj učitelja, svećenika i javnih

bilježnika, i u tom segmentu „seoske inteligencije“ Hrvati su razmjerno zastupljeni. U čitavom devetnaestom stoljeću utjecaj je svjetovne i duhovne inteligencije na političko i javno mnenje u hrvatskim zemljama vrlo značajan. Oni stvaraju kulturne i političke programe, nacionalnu ideologiju, dakako i mitologiju. Primjerice učitelji, nastavnici, akademci, pače i studenti, ne djeluju samo kao odgajatelji, znanstveni pronosori, nego i kao organizatori kulturnog i sportskog života, kao publicisti i propagatori nacionalne ideologije (Radić, Kršnjavi, Smičiklas, Supilo i drugi). Značajnu zastupljenost imalo je činovništvo od vremena „Bachovih husara“ nadalje, te vojni časnici, ali ne odlučujući u političkom smislu, jer su ovisili o vlasti, te su oni mogli imati političku težinu, ali samo u smislu političke podložnosti, a ne i donošenja „inicijalnih“ kompetencija.

Kad je pak riječ o onom segmentu koji bi se mogao naznačiti kao **državno visoko činovništvo** u građanskoj Hrvatskoj, te o njegovoj ulozi u procesima modernizacije, posebice u epohi prijelaza iz kasnofeudalnoga potreka prema izgradnji građansko-kapitalističkog sustava, uloga je, dakle, toga činovništva nezaobilazna u raznim sektorima, od političko-upravnoga do kulturnoga. Ta etatistička inteligencija, količinom i kvalitetom kao i realizacijom projekata, varirala je glede različitih situacija u vremenskom slijedu od reformi Marije Terezije nadalje, kada je ona u vrijeme dakle prosvijećenog apsolutizma u 18. stoljeću znatnije ostvarena u Banskoj Hrvatskoj. A bilo je to povezano s modernizacijskim nastojanjima kad je 1767. osnovana središnja upravo-politička institucija pod nazivom Hrvatsko kraljevsko vijeće (Consilium Regium Croaticum), u čemu se naročito istaknuo Nikola Škrlec. Taj poticaj domaćim društvenim akterima naziva se „reformama odozdo“ ili točnije „reformama iznutra“ (usp. Karaman, 2000: 144). Nakon što je središnje upravno-političko poslovanje iz Banske Hrvatske prenijeto 1780. na Ugarsko namjesničko vijeće, tek se 1848./49. obnavlja, odnosno uspostavlja institucija Banskog vijeća, s napomenom da je već u razdoblju prije revolucionarne 1848. na području civilne i vojne (krajiška vojna inteligencija: Reljković, F. Vukasović) Hrvatske zamjetna uloga te inteligencije u sklopu različitih segmenata javne administracije.

Dakle, institucija Banskog vijeća djelovala je prilično samostalno u kontekstu preporodne orijentacije i podrijetlom većinom domaća, tako da upravo tom institucijom „stvarno počinje kontinuirani razvitak središnje administracije modernog tipa“ (Karaman, isto: 118), posebice u sjevernoj Hrvatskoj. Dakako da će obujam zadataka i

upravno-politička moć djelovanja biti različita glede općeg stanja u Monarhiji, ali dvjestotinjak njegovih aktera u različitim segmentima institucija (Dvorski dikasterij u Beču, Dvorska kancelarija u Beču, Namjesničko vijeće u Zagrebu, Ministarstvo u Budimu, Zemaljska vlada u Zagrebu) predstavljat će trajan i značajan element u procesima modernizacije Hrvatske. Neće se u bitnom promijeniti ni kasnija, zajednička u duhu liberalno-konzervativnih shvaćanja, a različita glede nekih političko-ideoloških (naklonost prema Beču ili Budimu), dakle osnovna orientacija u skladu s nacionalno-kulturnim zadacima. Dakako, naročito nakon nagodbe, kada se bude više razvijala moderna industrija, tada će se nositelji modernizacija grupirati iz tog društvenog sloja, kada će započeti i značajnija društvena diferencijacija, te će se na kraju stoljeća, u uvjetima nove društvene krize, snažnije afirmirati demokratsko-progresivna tendencija u oblikovanju modernoga građanskoga društva.

U procesu urbanizacije, društveni segment **radništva** jamačno je također igrao značajnu ulogu. Radništvo je tek u drugoj polovini 19. stoljeća, točnije u zadnjoj trećini, značajnije počelo stupati na društvenu scenu, a pojačao se priljevom osiromašenih sitnoseljačkih slojeva u urbana središta. Pri tome je uočiva diferencijacija radništva: skupina industrijskih radnika, obrtnički radnici, specijalizirane skupine obično stranih radnika, skupina nekvalificiranih seljaka-radnika koji su se bavili sezonskim radovima, ili na dulje vrijeme primjerice izgradnjom željeznica. I opet je zbog jake konkurenциje inozemne industrijske robe padao broj obrtničkih radionica s više radnika, pa je proletarizacija ubrzana. Najviše se radnika koncentriralo u drvnoj i prehrambenoj industriji te industriji kamnenih radova, a krajem stoljeća u papirnoj i tekstilnoj industriji.

Strukturni spektar radništva, kategorijalno, mogao se specificirati od poljodjelstva, novčarstva, prometa i javne službe, poslovođa i predradnika do nadničara. O nekoj naročitoj homogenoj kategoriji radništva nije bilo riječi, jer su za to manjkale stručne sposobljenosti, dok su s druge strane kod radništva-seljaka stalno postojale sklonosti seoskom životu. Cijena nadnice u odnosu na cijene živežnih namirnica bila je takva da ih je jedva pokrivala tako da je za odjeću ili tehničku robu ostalo malo ili ništa. Primjerice, industrijski je radnik morao raditi tri tjedna da bi na javnoj rasprodaji mogao kupiti odijelo. Težak položaj vidljiv je i iz stambene situacije; naime, još 1910. broj stanovnika po kući bio je 18, a po sobi 2,3. Takvo je stanje

generiralo napredak političkog organiziranja među radništvom, s jedne strane, a s druge strane, pak, isticalo sve veću važnost državne i komunalne, socijalne i stambene politike. Tek su se u zadnjoj trećini stoljeća počeli uvoditi zakoni o radu žena i djece, radu nedjeljom, zdravstvenom osiguranju, osiguranju od nesreće na radu, 11-satnom radnom danu, i jamačno opet u korist poduzetnika.

Svi su ti elementi pridonijeli ubrzanoj urbanizaciji, koja je probujala tek s izgradnjom intenzivnih industrijskih pogona koji su mogli uposliti velik broj osoba. Da pače, hrvatski gradovi, osim Rijeke, nisu mogli apsorbirati masu koja je težila prema gradovima. Tomu valja pridodati da je pojačana industrijalizacija iznudila i pojačano doseđenje stranaca (Nijemci, Austrijanci, Česi, Talijani, Francuzi), koji otvaraju bankovne filijale, iskorištavaju rudno bogatstvo i šume, uvode nove obrte, grade željeznice. Na taj se način gradsko stanovništvo Hrvatske i Slavonije udvostručilo od 1868. do početka Prvoga svjetskog rata, a od toga se sam Zagreb učetverostručio. Sličnu su funkciju odigrali Trst, Rijeka i Pula glede gospodarskog i društvenog preobražaja. To je imalo, s jedne strane, nacionalne, političke i kulturne implikacije (pritisak Talijana u Zadru i Istri), a s druge strane graditeljske posljedice, pa se razvoj urbane arhitekture ne može odvojiti od toga sindroma, o čemu sa svoje strane svjedoče arhitektura i uređenje stanova (količina i „stilovi“).

Iz prethodnoga je razvidno da je socijalna osnova ilirskoga pokreta bilo srednje plemstvo, i to razvijeno gradsko plemstvo u sjevernoj Hrvatskoj (Gross, 1981.), jer je ta grupa u liberalnim reformama vidjela mogućnost izlaska iz propasti. Njima dakako valja pridodati i inteligenciju plemičkoga i građanskoga podrijetla (pravnici, gimnaziski profesori, liječnici, publicisti) te katolički kler, i to ponajprije onaj niži, koji je potjecao iz seljačkoga korpusa (Šidak, 1981.). Oni su radili na onom što se priručno može imenovati „narodnom kulturom“, ako pod nominacijom „narodno“ razumijevamo rad za narodno dobro općenito i načelno („narodno“ kazalište, Narodni muzej, narodni ples), dakle o hrvatskoj supstanciji subjekta, pa bi bila riječ o ponarodnjenu gradskog kulturnog i društvenog života u svim sektorima „svijeta života“, počam dakako od jezika, pa primjerice „narodno“ ne bi bila ona gesta da se ode na „narodni“ ples, odjeven čak u narodnu nošnju, i ondje udvara ljepšem spolu na njemačkom jeziku (ali na hrvatskom već da). U kontekstu jasno izrečene i programirane integracijske ideologije, dakle i političkoga programa (slogan „sloga“), nije stoga neobično što su ilirce mađaroni

proglašavali „revolucionarima“, pa je zabrana ilirskoga imena normalna posljedica toga. U programu je u stvari i bilo podosta nacionalno-revolucionarne geste, od etničkog, kulturnog i jezičnog južnoslavenuizma (veliko ilirsko carstvo), koje je *de facto* bilo određeno političkom i državnopravnom situacijom Hrvata, što je Vukotinović, koji je ujedno i dao nacrt „Programa ilirske narodne stranke“ (1846.), jasno razlučio pojmovima *ilirizma* i *kroatizma*, pravom naroda na slobodu i jednakost među narodima. Na taj je način ilirski pokret položio temelje za institucije modernog hrvatskog društva kao i za političku samostalnost hrvatskih zemalja unutar Habsburške Monarhije, što je već samo po sebi od iznimnoga značaja, i što je već započelo modernizacijske procese.

Zaključak – stanje društva

Za ove prve činjenice stanja društva možemo ipak reći da nisu proizvod diskurzivne prakse, iako su one evidentirane određenim strukovnim diskursom i tako u njega „pohranjene“. Stoga bismo mogli ovaj tip diskursa nazvati *opisnim, katalogizacijskim diskursom*, a ne primjerice „normativnim“. Naime, mi ipak vjerujemo da je broj stanovnika bio tolik i tolik, da je postotak seljaštva bio takav, da su gradovi imali toliko i toliko stanovnika i razvijali taj i taj obrt, usluge, i tako dalje, a nismo u dilemi da ih je diskurs „izmišljaо“, kao primjerice u umjetnostima, ili „korigirao“, „naštimalavaо“ kao što rade ideologije, ili pak „obradivao“ kao što to čini epistemologija. U tom je smislu takovrstan diskurs „preepistemološki“. Mi, dakle, s vjerom u pouzdanost činjenica katalogiziramo, više nego rekonstruiramo (što će obaviti epistemologije) „stanje društva“ u navedenim segmentima, pa tako zapravo i odčitavamo činjenično stanje društva u određenom vremenu, čak dakle i „prije“ negoli se uopće govori o „socijalnoj zbilji“, u smislu dakako (strukturiranja) strukture. Jednostavno nam se nadaje slika činjenica kao bogatije ili manje bogato, razvedenije ili manje razvedeno stanje „pripravljanja društva“. To je, dakle, iskaz snimka, pa „samo“ u tom smislu jest diskurs. To ne znači da on, to stanje, nije sobom nosio „nagon“ za modernizacijskim procesom. Naprotiv, kako je iz stanja pojedinih sektora razvidno već oni sami radili su na određenim procesima koji su, naročito kao inicijalni, u najmanju ruku nosili mogućnosti.

Nego, ako je to diskurs, moramo ipak govoriti o posredovanosti, kao što je posredovanost i sama proizvodnja, ali takorekuć „izravna“ posredovanost. Stoga zapravo ne bismo trebali ni „tumačiti“ te činjenice (kao što je inače

slučaj s ostalim „razinama“, jer ove potonje imaju ambiciju biti „obrada“, jer one se nadaju svojom „izvornošću“ i argumentiraju se svojom postojanošću (bilošću) i takovošću, svojom „semantikom“, a ne „jezikom“. One su, zapravo, kao takve netumačive jer su određene „jestosti“, koje su doduše mogle biti i drugačije, ali je bitna njihova „jestost“, a ne „neodređena“ (prošla) potencijalnost. Nije bitno što je moglo biti, nego što jest (bilo). One, dakle, ne trpe tumačenje svoje „izvornosti“, jer im je nepotreban „govor posredovanosti“, ali zato logikom „značenja-za“ iznuđuju određene „interpretativne upute“, kako za značenje strukture, zapravo strukturiranje strukture (društva), dakle konstituiranje, tako i za stvaranje konteksta za određeni model, ili točnije rečeno mogućnost modernizacijskih procesa koji će „iz(a) njih“ slijediti, pa se dakle nameću kao inicijalni pokretač. Procesi se „na njima“ odvijaju, kako je rečeno.

Ako smo, znači, „napućeni“ na određeno tumačenje s aspekta onoga što će „slijediti“, kao i onoga što strukturira, ili u najmanju ruku pomaže strukturiranju, tada se mora označiti „karakter“ stanja društva (činjenica), i s obzirom na kontekstualnu mogućnost, istaknuti *konkatenalne* mogućnosti „slijeda“ modernizacijskog procesa, te dakako *funkcionalne* implikacije, s obzirom na karakter i s obzirom na teleologiski „slijed“. Glede prvoga riječ je o nužnosti ostvarenja „činjenice“ u smislu prости po važnosti, i njena ucjepljenja u povezanost za neki proces „u lancu“ koji će omogućiti i inicijalno impulsirati proces modernizacije samom svojom prirodnom takorekuć i „protiv“ svoje volje, jer mu je „priroda“, „karakter“ unutar. U tom slučaju ono jamačno ima značaj, s obzirom na proces, a značenja s obzirom na „korisnika“. S obzirom na proces ono ima važnosti konstitutivne naravi (u smislu predkonstitutivno-konstitutivnog), a s obzirom na korisnika ono ima značenje ponude mogućnosti u stadiju realizirana konstituenta (u smislu konstitutivno-konstitutivnog), što je (oboje) važno i nužno kako za „prirodu stvari“ tako i za društvenu pojedinačnost. Ili drugačije rečeno, za stanje mogućnosti života, i za stanje realizacije života, pa je dakle riječ o *ozbiljenju*.

A kada se govori o kontekstnoj mogućnosti određene činjenice, a ona se odnosi na prije navedena oba „polja važnosti“, tada je jamačno riječ ne samo o kolikoći realizacije činjenice nego poglavito o tome koliko je ona naišla na „otpore“ iz samog inicijalnog početka, ili slabe logike povezanosti „slijeda“ činjenica (što je vidljivo i u hrvatskom primjeru), ili pak „nerazumijevanja“ („ne-potrebe“) „korisnika“, bilo da je prijetilo narušavanju njegove već tradicijske ukorijenjenosti, bilo da mu je prijetilo „nad-moguć-

nostima“ za koje se osjećao nespremnim, pa ih nije „čuo“ (što je također razaznati u hrvatskom primjeru). Ovdje bi, dakle, u stanovitom smislu bila riječ o stanju predtehničke subjektivnosti, ako već profiliranu tehničku subjektivnost poimamo kao nositelja modernizacije (usp. Rogić, 2000).

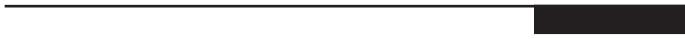
Ako se na ovoj razini želi govoriti o određenom identitetu, tada smo ovdje već na terenu „proizvodnje vrijednosti“, ili, luhmanovski rečeno, je li se ovdje identitet identificira na onome što je već identificirano, ili je u stvari riječ o tome da smo na području identificiranja identifikacija na temelju kojih će se identitet identificirati, pa je zapravo riječ o „predidentifikacijskom“ „materijalu“, kao mogućoj „gradī“ samog procesa identifikacije identiteta („sektora“ hrvatstva). To će se kasnije još bolje vidjeti na području književnosti kad ona bude sve više „ljuštila“ (od ilirizma prema Šenoi, i nadalje do, završno, moderne) ono što joj, u smislu kanonizacije, ne pripada, naime ostala područja pisanja koja su bila u funkciji prosvjetiteljskog osvjećivanja, a nisu bila u užem (estetičkom) smislu književnost. U oba slučaja riječ je o *proizvodnji vrijednosti*, kao eminentno društvenom činu (pa je već riječ o uređenju, klasifikacijama, itd., a ujedno i „klasiranju“, „staležiranju“, društvenih klasa), po kojoj će identitet biti identitetan. Primjerice, ilirske budnice nam danas mogu izgledati kao (književno) „nezrele“, ali kako su one bile u funkciji konstituiranja identiteta (a ne ono što je predidentitetno identificirajuće), i time su u biti „identitetne“, mi danas, kao sljedbenici i korisnici identiteta, koji nas uostalom i određuje, ne smijemo ni danas gledati na njih kao „nezrele“, nego upravo kao „zrelo“ konstitutivne, jer odbacujući ih odbacujemo i svoj identitet. Paradoksalno, književni ih je kanon i mogao postupno odbaciti, kao što ih je i odbacio logikom kanonske hijerarhije (isključivanja), ali ih identitetno polje ne smije eliminirati baš u ime identitetne cjeline.

Glede drugoga, *konkatenalnih* mogućnosti „slijeda“ modernizacijskog procesa, koji se „oslanja“ na prije navedeni, zadnji segment u navedenom „činjeničnom karakteru“, riječ je naprosto o pravoj prirodi modernizacijskog procesa, koji niti može biti modernizacijski, niti proces, ako se na zadovolji logika duljega i trajnijeg „slijeda“ povezanosti „činjenica“ u smislu realizacije koju vodi kako „punina“ tako i određen telos. A to znači da je ona, moglo bi se reći, gotovo ontološko-teleološki impostirana. Kao takvu nju nije moguće zamijeniti ni izbjegći, jer je ona, u ovom smislu, „sama stvar“, pa je ili ima ili nema. Ako je imala, tada govorimo o početku „slijeda“ modernizacijskoga procesa, ako je pak nema, tada ne samo što nema početka procesa, nego nema ni potencijalne mogućnosti za bilo ka-

kvu inicijativu, jer naprosto nema niti inicijalnoga početka niti ima „supstancije“ koja bi se dala inicijalno pokrenuti. Ovdje nije samo riječ o „materijalu“ koji proizvodi, recimo, ontološko, i njegove različite tehnike subjektivacije, nego je riječ takorekuć o „materijalu“ koji puni „materijal“ koji ulazi u ontološko ozbiljenje tehnika subjektivacije. To što se one ozbiljuju „parcijalno“ i sektorski ne mijenja ni njihovu konkatenalnu „prirodu“, niti njihovu „funkciju,“ niti njihov „telos“, jer ozbiljujući se „parcijalno“, one strukturišaju cjelinu strukture, i tako „proizvode“ društvo, točnije pomažu u „proizvodnji“ društva (uređenju, „klasiranju“, stvaranju „autoriteta“, moći itd.).

Glede *funkcionalnosti*, već smo na terenu konstituiranja društvenog stanja u užem smislu riječi, jer ono izravno strukturira to stanje i „prebacuje“ ga iz „stanja društva“ na društveno funkcioniranje u smislu socijalne zbilje i u smislu državno-pravne legitimacije (uređenje, hijerarhija, poredak moći). Tu se već struktura približava metastrukturi, i u odnosu na prethodne „raspršene“ činjenice i u odnosu na „sistem svijeta“, u smislu pojmovna određenja J. Bideta (usp. Bidet, 2008.). Ako je riječ o društvenom funkcioniranju, ono je već u fazi strukturiranja kako u institucionalnoj raznovrsnosti tako i u smislu legitimnosti, pa je dakle riječ o rasporedu moći i fizionomiji reglementacije, a ako je riječ o metastrukturi tada je posrijedi „dovršenost“ strukture koja je u stanju reproducirati se logikom „naredbe“ već „pripravljenoga“ struktturnoga potencijala. Ovdje bi se moglo reći da smo na terenu auto(re) produkcije kao i na polju hermeneutike. Na prvom u smislu proizvodnje dobara, točnije proizvođenja proizvodnje, a u drugome slučaju na terenu diskursa metastrukture, koja može „tumačiti“ činjenicu proizvođenja proizvodnje. Riječ je, dakle, o proizvodnji u oba „sektora“, u sektoru auto(re)produkcije „proizvođenja proizvodnje“, i u sektoru tumačenja „proizvođenja proizvodnje“, to jest metastruktturnom dovršavanju i sređivanju struktura. To bi ujedno bila i neka vrsta „uvoda“, u smislu „predvorja“, u epistemološko „pospremanje“ navedenih činjenica kao „stanja društva“, jer diskurs metastrukture navodi izravno na područje „obrade“, to jest diskurzivno pospremanje „stanja društva“, koje nije samo puko „pospremanje“ nego slijedom epistemološke projekcije ujedno i moguća projekcija, a time dakako i konstrukcijski (proizvodni) zahvat.

INSTITUCIJE

Razvitak znanosti i znanstvena mišljenja bio je dakako znatno ranije omogućen osnutkom viših škola i učilišta, a temeljili su se na *septem artes liberales* (triviumu i quadriviumu). Dok su bili pod okriljem crkvenih redova zacijelo da se znanstvena misao teže probijala i nakon srednjeg vijeka. Uz to, prirodoslovje se temeljilo na teoriji bez pokusa. I tek kad su se visoke škole i učilišta oslobodili takve tradicije i priklonili humanističkom pokretu, počeo je postupan napredak znanosti. On se više nije oslanjao samo na komentare nego i na istraživanja, poglavito pokuse. Dok je tako primjerice Mato Frće (1583.–1669.), profesor padovanskog sveučilišta, svojom definicijom „stvaranja“ kao „proizvodnje iz materije“ uzburkao onodobni teološki svijet, zagrebačka Visoka škola, jer se razvila iz isusovačke gimnazije 1607., išla je utrtim stazama. Ali je tu i Stjepan Glavač (1627.–1680.), koji je svoje prvo akademsko predavanje održao 6. studenoga 1662., što se drži početkom visokoškolske nastave u Zagrebu, napisao i objavio 1673. prvu točnu zemljovidnu kartu Hrvatske, dok je Mihalj Šilobod Bolšić naopisao prvu originalnu aritmetiku (*Aritmetika Horvatzka*, 1758.).

Osnivanje društava i institucija pripada u kulturnu sociodinamiku te polučuje „načelo umnažanja korisnosti“ kulture (Bennett, 2005: 145), i bez njih se nije moglo ni zamisliti ostvarivanje tako ambiciozna plana što ga je Hrvatski narodni preporod sebi postavio. Te su asocijacije trebale biti mjesta okupljanja, medijatori i inicijatori inauguriranja znanstvene paradigme i epistemološkoga sređivanja, te nadalje političko-nacionalnoga osvješćivanja i reformski segmenti, naprosto mjesta sabiranja znanja i njihove disperzije, arhiv, valorizacija i učilište istodobno. Dakako da je vlasnik političkih kompetencija (Dvor) toga bio svjestan, pa je odobrenje i pozitivno rješenje trebalo obično dulje čekati. Bečki dvor nije popuštao, na kraju, samo zato da rastućoj mađarskoj političkoj snazi metne

branu na putu, a niti je, čini se, bio svjestan kraja svoje snage, koliko zato što je bio pristalica postupne, lagane, konzervirajuće evolucije koja se kretala sporije od ritma vremena pa je stoga i propala, ali je hrvatski narod imao koristi i od te „puževe“ evolucije.

Ovdje bi trebalo ukazati na jednu značajnu pojavu: premda su glavni protagonisti Hrvatskoga narodnog preporoda bili muškarci, što nimalo ne oduvara od zapadnjačke civilizacijsko-kulture matrice, svijest o ženi (lumnarnom načelu) barem je u recepcijском smislu izrazita. Poseban prilog časopisa *Croatia*, na njemačkom jeziku, bio je namijenjen ženama (*Der Courier für Damen*), što je prvi takav prilog za žene. Propulzija ženskog, kao Drugog i drugačijeg, u hrvatskoj je kulturnoj praksi bila znatna od vremena Jarnevićeve i Vidovićeve, pa do kraja stoljeća, Truhelka, a nju su protežirali i muškarci, Perković, Šenoa. No, ona je „dvojakog“ karaktera; s jedne je strane jamačno na kulturnu scenu stupila žena kao akter kulturnih zbivanja, i više svojom privatnošću legitimirala spolnost i rod, a s druge je strane nedostajalo žensko pismo, jer su i one same pisale iz pozicije muškog, i tek je kraj stoljeća donekle osvijestio žensko i kao diskurs. Nadalje, s obzirom na činjenicu društvenoga (kućnog, salonskog) okupljanja, žensko je u tu intimniju i komorniju zajednicu unosilo ljepotno, nježnost, gracioznost, modnost, iako je prijetilo i sentimentalnim „padom“. Znači unosilo je estetičko načelo. Dakako, svijest o ženi kao recepcijском Drugom „vratila“ se preko kulturnog modela ponovno natrag glede njezine društveno-obiteljske uloge (družica, majka), te tako činila zatvoreni krug u kojem ona ipak jamačno nije bila u središtu, iako ga je „dohranjivala“. No, ipak ne obraća se slučajno Drašković 1838., uz to što je imao nesumnjive nakane širega (nehrvatskoga) recepcijскогa kruga, blagorodnim ilirskim kćerima (*Ein Wort...*), koje su, prema svjedočanstvu Kukuljevićevu, i one neprosvjjećene i one ponijemčene, bile fascinirane svim što se moglo označiti *hrvatskim* – jezikom, nošnjom, knjigama, pjevanjem, pa bismo to mogli imenovati etnografskom fascinacijom (*etnografskim nacionalizmom*), pače i mitizacijom, koja će inače biti značajna za hrvatsko biće načelno, ali na koje ne smijemo gledati samo negativnim konotacijama. Uostalom, etnografsko je preslika tradicije.

Na pragu modernog vremena, u hrvatskim zemljama, uz različite kulturno-prosvjetne udruge, kulturne i znanstvene ustanove, djeluju tri visokoškolske ustanove – dominikanski studij u Zadru, filozofsko-teološko učilište pavilina u Lepoglavi, te isusovačka akademija u Zagrebu. One su bile kvascem kulturne dinamike europskoga ka-

raktera. Od njih se održala jedino isusovačka akademija iz koje se generirala Kraljevska akademija znanosti kao novo moderno znanstveno rasadište. To je dokazom da se institucijama pripisivala i pridavala moć znanstvenog sektora, koja je time potvrđivala svoju ozbiljnost, svoj neamaterizam, i svoju „konačnu“ kompetenciju.

Daljnji normalan korak bilo je osnivanje čitaonica. Tako je prva čitaonica otvorena u Varaždinu u siječnju 1838. brigom Metela Ožegovića. U ožujku iste godine otvorena je druga u Karlovcu, a osnivači su bili K. Klobučar, A. Vukanović i A. Vranjican. Tek je treća bila *Ilirska čitaonica* u Zagrebu, otvorena na poticaj J. Draškovića 22. 8. 1838., koja je uskoro dobila konkureniju u društvu *Casino*, kojemu su već pripadali neki trgovci, s ciljem promicanja ne samo obrazovanja, glazbe i umjetnosti, nego i njegovana „stila života“ po uzoru na onaj gornjega staleža. A ovo je još jedan segment kako se oblikovalo „odozgo“ konceptualno-konstrukcijski, a to što nije izgledalo „planski“ nego „spontano“ trebalo je potvrditi da *sua sponte* dolazi iz „svijeta života“ i njegovih zahtjeva za „njegovanjem“, kultiviranjem i uljuđivanjem. Tako je „svijet života“ zrijevao i uzdizao se, formatirajući se kao građanski s njemu pripadajućom kulturnom matricom.

Čitaonice, dakle, nisu bile samo mjesta zabave, nego su imale i zadatak „stvaranja“ novoga, građanskoga modela hrvatskog društva utemeljenoga u kulturi. Primjerice, izrijekom je cilj čitaonice bilo temeljito učenje našega jezika i akceptiranje korisnoga, praktičnoga znanja. Janko Drašković je posebno predlagao da svaki njezin član ima obvezu kupiti bar jedan primjerak svake nove knjige koju odbor preporuči, pa je na taj način i tržišno-recepčijski i ekonomsko-kulturni segment podjednako radio na konstrukciji hrvatskog subjekta. Čitaonice su nesumnjivo imale zaslugu za raspšaćavanje knjiga, te je, primjerice, dugogodišnji tajnik, Babukić, proglašavan najvećim hrvatskim knjižarom. Uostalom, i sam je naglašavao kako su čitaonice ognjišta na kojima se griju zamrzla srca sunarodnjaka (usp. Barac, 1964: 148). To je još jedan dokaz, dakle, kako se kulturnim projektom trebao konstruirati i konstituirati hrvatski „narod“ i „nacija“, konstituirati, a ne samo „preuređeni“, jer je supstancija, o kojoj su ilirci mnijevali, trebala biti posve nova, i utemeljena na novim prepostavkama.

Čitaonica je sljedeće godine počela raditi na osnivanju Matice za izdavačku djelatnost, koja je 1842. i osnovana. Naime na sjednici se čitaonice 1839. raspravljalo i o Matici ilirskoj kao „društvu jezika i pismenstva ilirskoga“, pa se tijekom dalnjih diskusija razbistrla ideja da bi ona tre-

bala biti neka vrsta udruge profesionalnih pisaca koja bi se brinula za izdavanje knjiga. I tako je 1842. na sastanku Ilirske čitaonice, poslije govora Janka Draškovića, donijet zaključak da se osnuje Matica ilirska, u krilu Čitanice. Za nju je depozitarnu glavnicu od 400 forinti dao đakovački biskup Josip Kuković. Kako je i sama Ilirska čitaonica osnovana bez „previšnjeg odobrenja“ tako je i čin osnutka Matice bio donekle ilegalan.

Svojevrstan paradoks je i tu uočiv: naime, dok je hrvatska inteligencija baratala povijesno-pravnim dokumentima kao temeljem hrvatskoga prava na autonomiju i osamostaljenje hrvatske države, dakle je inzistirala na pravnoj legislativi, u svojim nekim praktičnim potezima radila je potpuno mimo takva načina, to jest izbjegavala je pravno rješenje, preskačući ga takorekuć unaprijed kao tobože preduhitujući ga i „sileći“ ga na taj način na samorazumljivu legislativnu potvrdu. Ne kriju li se u tome razlozi ne samo „praktičnih poteza“, iako se oni mogu kao takvi vazda „pravdati“, nego i nešto dublje, što bi se slikovito moglo nazvati „kako prečicom doći do cilja“, pri čemu je „prečica“ posjedovala vlastite zamke koje se mogu pravdati psihološki, povijesnim, društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim razlozima, ali je nesumnjivo da se time ugrađivalo u najmanju ruku mjesto budućega karcinomnoga polja. Matici je prvenstveni zadatak bio jamačno edukativan (*Gospodarski list*), kultiviranje narodnoga jezika i književnosti (*Kolo*), pa se u skladu s tim u njoj rodila namisao o utemeljenju Narodnog kazališta i Narodnog muzeja.

Unatoč protivljenjima mađarona – a reakcija je na to Rakovčev *Mali katekizam za velike ljude* (1842.) – već je krajem 1842. Matica imala glavnicu 4687 forinti, a prvo djelo koje je tiskala bio je, indikativno, barokni Gundulićev *Osman*, s Mažuranićevom nadopunom (1844.). Kad su pravila Matice napokon bila odobrena (1847.) u Monarhiji su prilike bile izmijenjene tako da se nije moglo ni pomisljati na izdavanje knjiga. Odumiranjem Čitaonice Matica postaje samostalna, a pod njenim okriljem ipak izlazi najprije časopis *Kolo*, potom *Neven* i *Književnik*, kasnije *Vienac*. Tek 1874. počinje novo djelovanje Matice kada ona mijenja ime u „hrvatska“, i do kraja stoljeća dobiva punu fizionomiju, posebno unaprjeđenje „hrvatske lijepе knjige“ tako da postaje institucija naprednog hrvatskog građanstva. Baš tih godina aktivisti Matice (Mesić, Trnski) definiraju i usmjeravaju njen program k propedeutici (beletristici i populariziranju znanosti), enciklopedizmu koji bi, samo na „pučkoj“ razini, bio adekvatan Jugoslavenskoj akademiji, pa bi se dakle njen spektar kretao od

unapređivanja „lijepo knjige“, glazbene i likovne umjetnosti, neka vrsta cehovske organizacije pisaca, do poduke u gospodarskom sektoru te bi ona bila neka vrst „žive akademije“. Ona se sve više počela približavati statusu zagovaranja pozicije „visoke vrijednosti“, a „pučki“ status je prepustila Društvu sv. Jeronima. Pa ipak, nije Smičiklas uzalud isticao kako treba smanjiti jaz između akademskog i pučkog (diskursa, kulture), nedvojbeno prepoznajući sve veću vrijednosnu dihotomiju visoko – nisko.

Koliko su ilirci držali do institucija svjedoči upravo Matica. Prvo, riječ je o imenu, *označitelju*; njime se htjelo „odstraniti“ bilo kakav samopodrazumijevajući i „skrećući“ partikularizam, potom značenjski „puniti“ političku zajednicu, pa je nominacija „ilirska“ pokrivala moguću društvenu zajednicu i zemljovidnu protežnost, dok je nominacija „matica“ trebala značiti centripetalno okupljanje, vrh vertikale koji je „horizontalno“ sijao ideju okupljanja, praktične prosvjetiteljske javne „izvedbe“ i kulture općenito. Drugo, u sloju *integracije* nacije ona je trebala, svojim „disperzivnim“ djelatnostima, u manjim središtima, u kojima je figurirala kao središte i simbol nacijnosti i kulture, praktično djelovati propedeutički i edukacijski, te simbolički emanirati kulturni „sjaj“. U sloju *organizacijском*, pak, valjala je pokazati sposobnost strukturiranja po vertikali i horizontali, i tako potvrditi društvenu zrelost, zrelost (kulturni kapital), naime, za društveno strukturiranje, te je tako mogla biti određenim protomodelom za bilo kakvu organizacijsku mogućnost, neku vrst metodološke „ogledalnosti“.

Još je u počecima Hrvatskog narodnog preporoda bilo razmišljanja o utemeljenju „učenoga društva za njegovanje prosvjete narodnim jezikom“, kako je Gaj u *Danici* pokušao marketinški dati impuls, što je podupro i Sabor u nekoliko navrata. Kako je Bachov absolutizam bio zapravo prekid u kontinuitetu, to je pitanje aktualizirao tek 1860. Strossmayer, a Sabor je (29. 7.) 1861. i prihvatio prijedlog da se osnuje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, dok je to vladar odobrio tek 1866. Nakon što je Sabor izabrao prvih šesnaest članova, a Rački, izvrstan organizator, bude prvi predsjednik, Akademija je počela radom. Njen se zadatak sastojao u znanstvenom istraživanju povjesne, jezične, prirodoznanstvene, dakle hrvatske kulturne baštine, u koju je svrhu ona imala i svoju nakladničku djelatnost (*Rad*, potom *Ljetopis*, *Monumenta...*), naprsto da bude središtem radijacije hrvatske toskanizacije. Biskup Strossmayer počeo je inicijativu i obilno podupro izgradnju današnje Akademijine palače – u kojoj je smještena i njegova Galerija slika – u stilu firentinske rene-

sanse. Njena predikacija „jugoslavenska“ još i danas izaziva sumnjuće konotacije. No, to valja motriti iz konteksta, pa će nam postati razvidnije da je bila riječ o kulturnom, a ne političkom, projektu. Naime, i sam liberalno usmjeren biskup vjerovao je u integrativnu kulturnu moć (Južnih Slavena) kao branu protiv asimilacije brojnijih i moćnijih susjeda (Austrije i Mađarske), čega se kasnije držao čak i Matoš, a ako je već bila riječ i o političkom projektu, unutar rješavanja istočnog pitanja, on je vjerovao u mogućnost stvaranja zajednice južnoslavenskih naroda kao savezne, a ne unitarne, države (usp. Siroković, 2009: 239-243; Gross, 2004.; Tomljanovich, 2001.).

Istodobno osnivaju se i druge kulturne ustanove i udruge sa sličnom modernizacijskom nakanom, primjerice Književno društvo sv. Jeronima, koje je objavljivalo knjige za široke slojeve (pučka kulturna matrica), potom Umjetničko društvo s ciljem podupiranja domaće umjetnosti, Društvo hrvatskih umjetnika do Društva hrvatskih književnika (elitistička kulturna matrica). Tomu se mogu pridodati i brojne strukovne i građanske udruge poslovnog, vjerskog ili društvenog karaktera (Hrvatski pjevački savez, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Hrvatsko starinarsko društvo, Štarohrvatska prosvjeta, Hrvatsko naravoslovno društvo, Društvo braće Hrvatskog zmaja, Društvo Crvenog križa, Hrvatsko planinarsko društvo, Hrvatski sokol i druge). Zanimljivo je da su se te udruge osnivali uglavnom mecenatskim prilozima, a članovi su se aktivno uključivali u rad institucija. Vrhunilo je to otvaranjem Sveučilišta u Zagrebu (1874.).

Posebnu su ulogu imale narodne čitaonice u Dalmaciji, koje su u pravom smislu bile središta kulturno-političkoga nacionalnoga i integracijskog djelovanja. Počelo je to nakon ukidanja Bachova apsolutizma, pa je tako 1860. splitski knjižar Vito Morpurgo podnio molbu da mu se dopusti osnivanje „posudbene biblioteke“, čime je bila jasna nakana da se uz pomoć suvremene lektire među omladinom agitira ideal narodnjaka. Bio je to „uvod“ u osnivanje narodnih čitaonica koje su preuzele ulogu političkih klubova Narodne stranke i na taj način, uz *Narodni list*, predstavljale glavnu mobilizacijsku snagu mladoga građanskog sloja u ideološkoj borbi narodnog preporoda u Dalmaciji. One su svjesno njegovale jedan paradoks: nacionalno-romantički segment služio je kao svojevrsna fasada kako bi se kamuflirala ideološka, politička i nacionalna agitacija kojom se dinamiziralo one slojeve društva (građanstvo, inteligencija) koji su bili promotor pokreta. Tako se od 1862. do 1870. otvaraju čitaonice u Boki, Splitu, gdje se vodila jedna od najžešćih borbi s autonomašima na

čelu sa splitskim načelnikom Bajamontijem protiv, kako su ih zvali, „agitato panslavistici“, „esaltati nazionali“, jer su u tome vidjeli početak kraja svoje autonomaške politike, potom Zadru (1863.), tadašnjoj metropoli, te je ona (Narodna čitaonica koja 1905. mijenja ime u Hrvatska čitaonica) razvila bogatu prosvjetnu i kulturnu djelatnost, i na taj se način predstavila kao nacionalna ustanova. Iste godine u Dubrovniku, u kojem se nije osjećao tako izravan pritisak tuđinstine, nadalje Šibeniku (1866.), Trogiru (1867.), Jelsi (1868.) na otoku Hvaru, te u gradovima unutarnje Dalmacije, Sinju, Imotskom, Makarskoj. Narodne su čitaonice u Dalmaciji odigrale kapitalnu ulogu političkih klubova, takorekuć mjesnih odbora Narodne stranke u preporodnom razdoblju.

Slični je entuzijazam generirao i instituciju Hrvatskog kazališta. Naime, 7. 2. 1835. na Markovu trgu prikazan je komad Josepha Schweigerta *Die Magdalenen-Grotte bei Ogulin* i u nju je bila ubačena Gajeva budnica *Hrvatov sloga i zjedinjenje*, poznatija po svom prvom stihu, a uglazbio ju je Juraj Wiesner-Morgenstern i pjevana je u originalu. To je, dakle, prvi put da se s njemačke pozornice u Zagrebu čuje hrvatska riječ. Već za predstavu od 10. travnja umetnuta je Vukotinovićeva *Nek se hrusti šaka mala*, a 22. 10. 1835., uz jedan drugi Schweigertov komad, Gajeva budnica *Tužno pjeva vitez u planini*. Na temelju općega zanosa preporoditelji su uvidjeli da je kazalište mjesto odlične propagande, pa već u *Danici* 1839. H. Börnstein, upravitelj Njemačkog kazališta u Zagrebu, u dogovoru s preporoditeljima, objavljuje članak *O ute-meljenju ilirskoga narodnoga teatra*, a zamišljen je kao dijconičko društvo. Demeter je bio zadužen za skupljanje novca s namjerom da se kupi Stankovićevo kazalište. Kada se nisu mogli naći pogodni glumci prihvaćena je sugestija da uprava čitaonice pozove jednu novosadsku skupinu. Datum prihvaćanja Draškovićeve sugestije u skupštini drži se osnivanjem hrvatskog kazališta (5. 5. 1840.), a kad je novosadska družina krajem svibnja došla u Zagreb te 10. 6. 1840. igrala predstava Kukuljevićeve drame *Juran i Sofija*, kao prva predstava hrvatskog kazališta na Markovu trgu, i čin inauguriranja institucije kazališta.

Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo osnovano je 26. siječnja 1842. i odmah pokrenulo *Gospodarski list*, koji izlazi još danas. Uz Maticu ilirsku, koja je izdavala *Kolo*, u Zadru pak izlazi *Zora Dalmatinska* (1844.), s posebnom jezičnom politikom. Djeluje i „Narodni dom“ koji konačno 1866. postaje zemaljskom ustanovom, pa tako narodni dom u kući Draškovića u Opatičkoj 18 u Zagrebu, s čuvenom Dvoranom, postaje središtem političkog, kulturnog i zabavnog života grada.

Zbirke starih predmeta poznate su i prije Narodnog preporoda, pa je razumljiva akcija da se skupljaju predmeti za Narodni muzej, za što se zalagao Gaj još 1829., jer je i to bila kulturna akcija kao poveznica s prošlošću. I na ovom području je Čitaonica odigrala značajnu ulogu, jer je sakupljala predmete i prije 1841., čemu se pridružilo i Gospodarsko društvo, a sam muzej smjestio se u Narodnom domu 1846.–1880., i tek je 1886. Narodni muzej postao zemaljskom ustanovom. Kada je o muzejima riječ valja naglasiti da je osnivanje narodnih muzeja generirano dvostrukim razlogom; s jedne je strane odraz „duha vremena“ (osnivaju se diljem Europe), a s druge, pak, strane i muzeji su imali funkciju u utemeljenju moderne nacije, pa zato i nastaju gotovo istodobno u Dalmaciji (Zadar) i Zagrebu. Oni istovremeno postaju nov oblik edukacije i konzervatorskih službi, ali i nova središta moći jednostavnom logikom što se „materijalna kultura“ počela tretirati kao bilo koja druga strateška roba, te zato što su oni temelj nove proizvodnje znanja, obično smješteni u političkim središtima moći. Oni su naprsto, kako je naglasio Foucault, dio mreže mnogostrukih odnosa između stanovništva, teritorija i blagostanja, pa se tako zbivalo i u Hrvatskoj, iako dvostruko rubna, kada je bila riječ o institucionalizaciji muzeja kao „normativizaciji“ kulture i uopće procesa kulturnosti, koja se, „vraćajući“ se natrag u društveni korpus, konceptualizirajući ga i konstruirala. I to sve u funkciji umnažanja korisnosti, kao i kapilarnog sustava za distribuciju kulture (ups. Bennett, 2005: 147). To će institucije uzvisiti ne samo na razinu edukacijskih aktera, nego i na razinu tvorbenih nacionalnih sastavnica, jer je, primjerice muzej, „crpio“ svoj sadržaj iz hrvatske supstancije (baštine), kao što je, s druge strane, toj istoj supstanciji edukacijski pokazivao svoje pravo „lice“.

Institut **knjižnica** i knjiga u 19. stoljeću ima kapitalnu ulogu, a u prilog je išlo napuštanje latinskoga kao jezika znanosti i javnoga života, što je imalo dalekosežne posljedice na političke integracijske silnice i stvaranje kulturnoga habitusa, iako je suzilo (europski) recepcijiski krug. Propulziju je omogućilo i osnivanje brojnih tiskara u hrvatskim zemljama koje preuzimaju poslove inozemnih tiskara. Tako u Zagrebu biskup Vrhovac prepusta svoju tiskaru Antunu Novoselu, a uz njega ističu se Franjo Župan i Ljudevit Gaj, koji 1838. osniva „narodnu ilirsku tiskarnu“. Prvi je i prozvan „prvim ilirskim knjižarom“ zbog svoje naklonosti ilirskom pokretu. Slično je i u drugim gradovima – Dubrovniku, u kojemu tiskarska djelatnost počinje 1782., Zadru, u kojemu 1803. radom počinje tiskar Antonio Luigi Battara, koji tiska i prve novine na hr-

vatskom (i talijanskom) jeziku (*Il Regio dalmata – Kraglski Dalmatin*, 1806.–1810.), s člancima prosvjetnog karaktera i poukama o poljoprivredi i stočarstvu. Kasnije (1862.) su u Zadru počele izlaziti novine na talijanskom *Il Nazionale* s prilogom na hrvatskom *Prilog k Narodnom listu*, koji od 1869. izlazi paralelno kao samostalan list *Narodni list*, a od 1876. isključivo hrvatski. Inače se revolucionarne 1848., posebno u Zagrebu, pojedini članci iz novina, kao brošure političkoga i ekonomskoga karaktera (*Misli o industriji*, Mažuranićev *Hrvati Mađarom*), tiskaju i kolporterski prodaju po zagrebačkim ulicama. Tako se na paradoksalan način romantizam pokazao i kao područje koje pruža i druge resurse.

I u ovoj djelatnosti je tržište imalo znatnu ulogu, pa su primjerice stranci, koji su imali tiskare, a ujedno su bili i prodavači, zbog veće potražnje knjiga na nekom stranom jeziku uglavnom zazirali od produkcije na hrvatskom, ili, kako ih Vraz kori, ponašali su se kao trgovci, a ne domoljubi. Vrhu toga, Vukotinović je lucidno primijetio da je razlog slabe distribucije hrvatskih knjiga i u nepostojanju knjižara koje bi taj posao obavljale. Još je jedan razlog nedostatne distribucije; naime, kako je najveći dio hrvatskih knjiga vjerskoga sadržaja te su se knjige distribuirale preko crkvenih ustanova, pa ih stoga u laičkim prodajnim katalozima ima vrlo malo. Pismeni dio pučanstva, specifično građanska intelektualna elita, čitao je djela grčkih i rimskih klasika u originalu, kao i djela njemačkih i talijanskih pisaca, a francuskih i engleskih obično u njemačkim prijevodima. Iz tih je kataloga razvidno da se interes kretao u spektru od klasika do romantičara, a hrvatske pak dame žurno su pratile i sentimentalnu literaturu, kako to ilustriraju posudbeni katalozi posudbenih knjižnica koje su osnivali tiskari-izdavači. I tu će tek Šenoa sa svojim originalnim romanima postati jedan od autora iz kataloga.

Nakon pada Bachova apsolutizma izdavačka se djelatnost, na hrvatskom jeziku, naglo stala razvijati zahvaljujući Književnom društvu sv. Jeronima, osnovanom 1868. sa zadatkom da se njeguje pučka književnost, te izdavačke djelatnosti novoosnovane JAZU i njenih publikacija. Koliko se dakle gubilo na inozemnoj recepciji toliko se dobivalo na širenju pismenosti širim društvenim slojevima. Poglavitno se to odnosilo na Istru i Dalmaciju, hrvatske zemlje koje još tada nisu bile integrirane u hrvatsku državnu cjelinu. Svoju propulsiju doživjele su i gradske, stručne, znanstvene i privatne knjižnice. Sva je ta djelatnost dokazom da je u hrvatskim zemljama narasla potreba hrvatskog društva za knjigama, novinama, časopisima, kalendarima, svemu onomu (protok informacija), dakle, što

je pretpostavka modernizacijskih procesa, a posebice za prosvjetu, kulturu, znanost. Unatoč političkim nesklonim prilikama, i na tom je sektoru 19. stoljeće pokazalo važnost pisane riječi za modernizacijske tokove (usp. Dobrić, 1996., Stipčević, 2009: 253-263).

Poseban važan segment čine jamačno **školstvo** i obrazovni proces uopće kao značajan element modernizacije. I u tome je postojala duga tradicija, još naime od vremena prvih crkvenih škola u vrijeme pokrštavanja Slavena, a naročito utjecajem humanizma i renesanse, pa su se tako u 13. stoljeću razvile katedralske i samostanske škole (dominikanci, franjevci), koje su (franjevci) bile pristupačne i nižim slojevima. Prve građanske škole potječu u Dalmaciji iz 14. stoljeća i u njima je nastavni jezik također bio latinski, da bi u 16. i 17. stoljeću u njima prevladavao talijanski duh. U sjevernoj Hrvatskoj pavlini (1583.) a potom isusovci (1607.) otvaraju gimnazije s jasnim pedagoškim normama. Tek u doba prosvijećenog apsolutizma i njegovih školskih reformi – Felbingerov *Opći školski red*, koji je bio sastavljen prema prosvjetiteljskim načelima (odgoj muške i ženske djece kao temelj narodnog blagostanja, svakome pružiti njegovu staležu primjerenu pouku) – započinje u pravom smislu pedagoško obrazovanje o kojem brine država (škole su državne). Kako je taj dokument izrazito zračio germanizatorskim tendencijama, za Ugarsku i Hrvatsku propisana je neka vrst korekcije – *Ratio educationis* 1777., koji je prihvaćen unatoč tomu što je materinjem jeziku davao sporedno mjesto, a propisivao je narodnu (osnovnu) latinsku (gimnaziju) školu, te je bio vjerski tolerantan. On je u konzervativnom smislu poboljšan *Državnim školskim sustavom* iz 1805.

Ilijarski je pokret gotovo u svim svojim programskim tekstovima isticao i segment školstva, naozrazbe, ali su brošura Lj. Vukotinovića *Nešto o školah pučkih* (1844.), koja detektira stanje i sugerira kako da se urede pučke škole, te Vebera Tkalčevića *Nešto za učitelje početnih učionah* (1847.), uz kritičko razmatranje dotadašnjih metoda te osvrtom na nove metode koje se primjenjuju u Njemačkoj, prvi relevantni stručni radovi. Na inicijativu Hrvatskog sabora iz 1836. Antun Rožić razradio je stručnu osnovu; u njoj se govori o nastavnim predmetima, sadržaju i vremenu nastave, školskim knjigama, o učiteljskoj školi, plaćama i mirovinama učitelja. Osim toga postojao je prijedlog zagrebačkog Kaptola (biskupa J. Haulika) 1839. u vezi s podizanjem narodnih škola (usp. Franković, 1958: 94-105). Prema podatku koji daje Cuvaj (1910.-1913.) 1837./38. u Građanskoj Hrvatskoj bilo je stotinu osnovnih škola sa 5370 učenika. Međutim, na temelju odluke Ugarsko-hr-

vatskog sabora grof Apponyi izradio je naredbu odredbe za organizaciju i djelovanje osnovnih škola *Systema scholae elementarium* (1845.) i ona vrijedi, uz neke izmjene, sve do 1874. Strukturirane su bile kao niže, više i ženske škole, s mađarskim i materinjim jezikom, a u višim razredima njemačkim, dočim u ženskim i francuskim. Iako se ne može govoriti o nekoj jačoj propulziji ipak su 1846./47. u Građanskoj Hrvatskoj radile 173 početne škole sa 10.819 polaznika, od čega 4126 učenica.

No, tek odlukom Banskog vijeća od 27. 10. 1849. odobreno je da se u Zagrebu podigne učiteljište, pa je tako prva javna učiteljska škola u Hrvatskoj bila Učiteljna učiona zagrebačka, koja je bila samostalna, imala je svoga ravnatelja i svoje nastavnike, a program joj se sastojao iz sljedećih predmeta: vjerouauk, nauk odhranjenja (pedagogija), obćeniti nauk podučavanja (didaktika), posebni nauk podučavanja (metodika), slovnica (gramatika), jezik ilirski (krasopis i pravopis), računstvo, zemljopis, naravopisje (prirodopis), naravoslovje (fizika), nauk poljskog gospodarstva, umjetoslovje, liečiteljstvo u nenadanih slučajih, orguljanje, pjevanje i obredno izvršavanje. Bio je to skroman (1848./49. diplomiralo je jedanaest učitelja i dvije učiteljice), ali kapitalan početak. Nastojanjem biskupa Haulika pak 1848. u samostanu sestara milosrdnica sv. Vinka u Zagrebu otvoreno je prvo djevojačko učilište, u stvari privatna učiteljska škola. Također je u Saboru (1843.) pokrenuto pitanje o poučavanju gluhenijeme i slijepu djece, a 1842. u Karlovcu je osnovano čuvalište za malu djecu, dakle dječji vrtić. Sve to svjedoči o iznimnoj socijalnoj osjetljivosti onodobnog građanskog društva. Opet, to je utrlo put za izradu prijedloga zakona za organizaciju škole u Hrvatskoj (*Osnova temeljnih pravila javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju*, 1849.) do čije primjene nije došlo zbog slijeda političkih prilika, pa je raspravama Sabora 1861. došlo do izrade Ustava pučke škole, potom 1865. do prve udruge Učiteljske zadruge, obje inicijativom Ivana Filipovića, te konačno 1871. do osnutka Hrvatskoga pedagoškog književnog zborna sa svrhom širenja strukovne i opće naobrazbe među hrvatskim pućkim učiteljstvom, koji je svoju djelatnost odmah realizirao izdavanjem „Knjižnice za učitelje“ (prva je knjiga bila prijevod *Didaktike* J. A. Komenskog), izdavanjem časopisa *Napredak* te dječjeg lista *Smilje*.

Politika se školstva sastojala u elementu *prosvjetne* funkcije (posredovanje znanja i vještina), *odgojne* funkcije (svjetovno utemeljeno obrazovanje ličnosti), *socijalizacijske* funkcije (uklapanje u moderno, diferencirano društvo podjele rada) i *emancipacijske* funkcije (obrazovanje što ši-

reg sloja društva) (usp., Haselsteiner, 1997: 275). I on je na svoj način bio potaknut razvitkom društva zasnovana na podjeli rada, što je u srednjoj i zapadnoj Europi započelo već 18. stoljećem, pa je to sa svoje strane generiralo modernizirajuću organizaciju i zahtjev za obrazovanjem gradskoga građanskoga sloja. Dapače, kako je Hrvatska bila politički unutar Austrije (Austro-Ugarske), i odatle su dolazile podosta liberalne koncepcije školstva, primjerice baruna Eötvösa, koji je dao prijedlog zakona (iz 1868.) o obvezatnom pohađanju škole djece do 12 godina, pače da svaki đak mora pohađati nastavu na *materinjem* jeziku (usp. Haselsteiner, isto: 261), što se kasnije dakako nije poštivalo. To je imalo implikacije i nacionalno-kulturne, pa time i nacionalno-političke, a ne samo usko stručne, što je razvidno i u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, a i prije. Dakle, nametao se sustav obrazovanja i izgradnje školstva na nižoj, srednjoj i sveučilišnoj razini, i s tim povezano dakako sastavljanje i pisanje udžbenika.

Već je u vrijeme neoapsolutizma bila razvijena mreža pučkih škola, a 1861. hrvatski je Sabor prihvatio nacrt organizacije zagrebačkih učitelja o uređenju nacionalne škole s „južnoslavenskim“ nastavnim jezikom, što je zakon za pučke škole i preparandije 14. 10. 1874. konačno i sankcionirao (Zakon o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji). Bio je to prvi hrvatski školski zakon prema kojemu je zadatak pučke škole bio da djecu „religiozno i čudoredno odgaja, duševne im i tjelesne sile razvija, te ih u potrebitom za građanski život općem znanju i umijenju podučava“. On je, kao prilično liberalan, predstavljao kompromis između države i Katoličke crkve. Upravo za vrijeme vladavine Narodne stranke, to jest Mažuranićeva banovanja, Hrvatska se gradi kao moderna država, posebno u kulturnom sektoru. To je omogućilo kontekst novoga školskoga zakona iz 1888., kada su na sceni i novi akteri (S. Basariček), koji se u odnosu na onaj iz 1874. karakterizira promjenama: bogoslovne se škole smatraju javnima dok ispunjavaju zadaću općih javnih škola, građanske škole, sada više pučke škole, uz opću naobrazbu daju i specijalna strukovna znanja, preparandija, učiteljska škola produljuje se na četiri godine. I dalje je znatna osjetljivost za gluhotnjeme i slijepje, pa je 1891. osnovan Zemaljski zavod za gluhotnjeme, kao i Zemaljski zavod za uzgoj slijepih djece, 1893. škola za siročad, a 1892. Ženski licej, te kao normalna posljedica Gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja (1900.) s tajnicom Marijom Jambršak, koja je kao prva žena u Austriji završila preparandiju.

Pa iako je ekspanzija ustanova, a time i polaznika rasta, postotak je nepismenih na prijelazu stoljeća iznosio 63 posto. U Dalmaciji je stanje bilo još gore, jer je bilo razmjerno malo narodnih škola, dok je u Istri tek zakonom o pučkim školama 1869. počela planska izgradnja pučkih škola, ali je „školska borba“ s talijanskim prevagom izravnata tek 1910. Stanje se u Dalmaciji poboljšalo tek kad je Narodna stranka izborila većinu u Žemaljskom saboru (1870.), kada se inače intenzivirala politička borba protiv talijanskih škola, pa su 1890. postojale u Dalmaciji svega tri talijanske škole (jedna u Zadru), što nije isključilo nastavu na oba jezika. Vrijedno je napomenuti da su „školske novice“ iz 1879. i 1883., koje je izradio A. Bakotić, unijele mnoge promjene u pučku školu, dok su glede srednjih škola Pavlinović i Klaić vodili žestoku borbu za uvođenje materinjeg jezika kao nastavnog jezika, što je 1896. odobreno za niže gimnazije. Načelno govoreći razlika između prve austrijske uprave u Dalmaciji (1797.–1805.), francuske uprave (1806.–1813.) i druge austrijske uprave (1813.–1918.) u biti se, glede odnarodivanja, nije razlikovala. Naprotiv, ova je potonja u skladu sa nastojanjem da održi *status quo*, to jest da se Dalmacija ne ujedini s Banskom Hrvatskom, povećala državno-pravnu represiju, te je nastavila i dalje primjerice s favoriziranjem talijanskog jezika, i uopće zanemarivanjem prosvjetnoga i ekonomskoga razvijatka.

Situacija s gimnazijama također je bila specifična. Prvi su osnivači bili crkveni redovi – isusovci, pavlini, franjevci, pijaristi. Tek je 1850. nova organizacija austrijskih gimnazija provedena u Hrvatskoj i Slavoniji, s nastavnim jezikom za niža četiri razreda na hrvatskom, a viša na njemačkom, a na Rijeci talijanskim. Pa ipak unatoč izgradnji srednjeg školstva, još 1910. u Hrvatskoj je i Slavoniji završilo svega 105 osoba osmorazrednu srednju školu, u Zagrebu čak sa sedam posto žena. U Istri su sredinom stoljeća prve gimnazije bile talijanska (u Kopru) i njemačka (u Pazinu), koja je nakon brojnih interpelacija postala hrvatska. No, broj je polaznika bio dvostruko veći talijanskih prema hrvatskim, pače je i u nautičkim školama u Trstu, Malom Lošinju i Bakru mala zastupljenost Hrvata. Iz toga je zaključiti da je društvena struktura dominantno agrarna (usp. Suppan, 1999: 188).

Jamačno je pravim središtem školstva postao Zagreb, u kojem je sveučilište utemeljeno 1869. na inicijativu biskupa Strossmayera, s filozofskim, teološkim i juridičkim fakultetom, s kasnije uređenim odjelima za farmaciju, šumarstvo i geodeziju, te je razvidno da se medicinska, ekonomска i tehnička znanja moralno i dalje studirati u Beču,

Pragu, Budimpešti, Grazu, Bogni, Firenzi. No, kako je postotak nepismenih još uvijek bio velik, obrazovnom su se procesu pridružile narodne čitaonice. Sličnu je funkciju vršio i tisak. Tako su primjerice glasila Hrvatske pučke seljačke stranke (*Dom, Hrvatski narod*) uspjele popularizacijom političkih ideja braće Radić aktivirati široku seosku bazu (usp. Krizman, 1972: 105-179).

Škola, točnije *obrazovanje*, uz te „niže“ propedeutičke, edukacijske intencije i funkcije, u to je vrijeme svoje „opravdanje“ imalo, na društveno-teorijskoj razini, u općem duhu vremena od prosvjetiteljstva preko romantizma, posebice Herderove maksime uzdizanjem putem obrazovanja do humaniteta, ili Humboldtove, koji obrazovanju pridaje duhovno i moralno značenje koje omogućuje koliko *produhovljenje* toliko i *spoznaju*, ali i *izgradnju* karaktera, pa je implicirano da je bila uključena njena gnoseološka i ontološka dimenzija. Uostalom, sama riječ „obrazovanje“ sadrži „obraz“, koji se može povezati i mistično s Bogom, jer je obraz („lik“) načinjen, stvoren po ugledu na Njega. Time se željelo naglasiti da proces obrazovanja nije samo puki „proces“, nešto tehnički „formativno“, nego je ono i nešto unutarnje koje se formira obrazovanjem, te je, hegelijanski rečeno, bitak duha relevantno povezan s idejom obrazovanja. Ono ga užvisuje do općosti, a žrtvovanjem „izvorne“ posebnosti suspreže različite želje iz opsega „divlje“ subjektivnosti i nedisciplinirane slobode. Vrhу toga, stjecanje znanja, vještina, čovjeku pribavlja osjećaj vrijednosti, a „obrazovne vrijednosti“ kao takve postaju mu „orientiri“ mogućih drugih, te je time upućen na „opće“ i „zajedničko“, što se može podvesti na *sensus communis* (Vico), osjetilo za pravo i opće dobro, iz koje će tradicije Kant razviti svoju kritiku rasudne moći.

Uloga **Crkve** i njen doprinos modernizaciji donekle je vršena već samom činjenicom aktivnog sudjelovanja klera u političkim, društvenim i kulturnim procesima u 19. stoljeću, a ne samo obnašanjem obreda i propovijedima unutar njih. Tako je Maksimiljan Vrhovac, zagrebački biskup, zadojen prosvjetiteljskim idejama, vrlo aktivna osoba ne samo glede crkvene propulzije (unutar Zagrebačke biskupije utemeljio je 104 župe), nego je unošio nove ideje u društvene procese (zalagao se za ukidanje kmetstva), zagovarao vjersku toleranciju, podizanje prosvjetne i gospodarske razine pučanstva, te se zalagao za duhovni preporod cijele Hrvatske i predložio Saboru da se njegova knjižnica otvorí za javnost. Zanimaо se također i za djela starih hrvatskih pisaca, prikuplja dokumente o državnopravnim vezama Banske Hrvatske, organizira skupljanje narodnog blaga te se zalaže za cjelovit prijevod Bi-

blijie, tiska *Obrednik* zagrebačke biskupije na kajkavskom i djelomično na štokavskom jeziku, dok u pastoralnom radu klera preferira kontakt sa svim vjernicima (usp. Kolanović, 1984.). S franjevcem Andrijom Dorotićem zagovara sjedjenje Dalmacije s Kraljevinom Hrvatskom.

Što se tiče samoga strukturiranja crkvenih institucija događa se svojevrstan paradoks koji izravno „podržava“ separaciju hrvatskih zemalja. Naime, Zadar postaje crkveno središte izravno pod papinom ingerencijom, što vrijedi još i danas, neke se druge metropolije (Split) degradiraju na rang dijeceze, a neke druge (Piranska i Novigradska biskupija) su pripojene Tršćansko-koparskoj, dok Zagreb konačno (1852.) postaje nadbiskupija i metropolitansko središte Hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine. U vrijeme narodnoga preporoda zagrebački bogoslovi osnivaju *Kolo mladih rodoljuba*, književno društvo za njegovanje narodnoga jezika, izdavanje knjiga i proučavanje nacionalne povijesti i kulture, a najaktivniji je među njima poznati pjesnik toga razdoblja Pavao Štoos, Zagrebački nadbiskup Juraj Haulik pokreće tjednik *Katolički list* (1849.) u kome surađuju i laičke osobe i u kome su nerijetko estetičke rasprave. U Dalmaciji aktivni su Mato Vodopić, ujedno i pisac, Šime Ljubić, Mihovil Pavlinović, dok Juraj Dobrila u Istri zastupa interes istarskih Hrvata u istarskom Saboru i bečkom Parlamentu, dok u BiH slično radi franjevac Grga Martić.

Djelovanje biskupa Strossmayera kapitalno je unutar nekoliko sektora – od političkoga, kulturnoga, do uže-crkvenoga. Utemeljitelj sveučilišta i akademije, član Narodne stranke koji se zalagao za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i federalni ustroj Monarhije, on je svojim geslom „prosvjetom k slobodi“ nastojao toskanizirati Hrvatsku, u čemu je u dobroj mjeri i uspio. Može se dakle reći da je idejom kulturnog identiteta ukazivao na mogućnost očuvanja narodnog i nacionalnog identiteta, te je u tom smislu bio prvi kulturolog u suvremenom smislu riječi. A geslo pak „za vjeru i dom“ trebalo je biti u funkciji integracijskih silnica zagrebocentrične Hrvatske, s tim da je ostavljao prostor i južnoslavenskim narodima sve do trena dok se nije razočarao politikom Srpske pravoslavne crkve, iako je inače sugerirao pomirenje istočne i zapadne Crkve. Njegov „južnoslavenizam“, slično ilirizmu, valja shvatiti kao okupljanje unutar jedne zajednice sa Zagrebom kao središtem.

Pa ipak između crkvenog i svjetovnog sektora u vrijeme inače liberalnoga narodnog preporoda, a i kasnije, postoji latentan, a nerijetko i otvoren prijepor, napose otkad je školstvo 1868. stavljeno u nadležnost Sabora. S

druge strane, sama Crkva, zbog svoje feudalno-zemljoposjedničke strukture, nije posebno zainteresirana za socijalne probleme radništva i proletarijata. Naprotiv, ona u propagiranju socijalističkih ideja vidi „ateizam u religiji, demokratski republikanizam u državi, kolektivizam u narodnom gospodarstvu, te materializam u metafizici, razrješenje porodične i bračne veze u kući, državni odgoj“ (Mataušić, 1985: 208). Ipak valja izuzeti istarske svećenike, koji vrlo dobro vide da je socijalni problem usko povezan s nacionalnim pitanjem. Također u Zagrebu, na poticaj enciklike *Rerum novarum*, nadbiskup Posilović osniva Hrvatsku samostalnu radničku stranku i list *Glas naroda*, koji poziva na zajedništvo svih radničkih udruga, iako će i dalje biti žestokih napada na liberalizam.

Razvidno je da su institucije imale kapitalnu ulogu u „umnažanju kulturne korisnosti“ (Bennett), ali i katalogiziranju hrvatskog, a ne nekog drugog, kulturnog dobra, edukaciji pučanstva, od prvog uvida, upoznavanja sa stanjem stvari, popularizacije, do temeljnih znanja. Na taj su način „proizvodile“ građanina, a time, uz modernizacijske procese, i građansku Hrvatsku. U tom se smislu one nadaju i kao sutvorbene česti nacionalnog i kulturnog identiteta, kao što su to radile i druge institucije – bolnice, policija, gradska uprava. I to u punom foucaultovskom smislu, dakle ne samo kao nadzorne instancije kažnjavanja i regulative, nego i kao uljuđenja, kulturacije i civiliziranja. Sve su one uglavnom bile golemi izvori korisnosti za zajednicu, uz minimalan trošak. U tom se smislu može reći da neki nacionalni spomenik više nije samo spomenik.

**ZNANSTVENA
„OBRADA“ DRUŠTVA**

Bilo koji društveno-znanstveni, epistemološki i uopće kulturni opis nekog identiteta i njegova povijesna razvitka nije samo puki opis, nego je ujedno i sistematizacija znanja, te kao takva istodobno i refleksija o sebi. Zato je jednako važno detektirati činjenice kao i tipove iskaza o njima. K tomu on je još i prikaz djelovanja na „svijet i život“ dotična identiteta i njegova povijesnoga puta konstituiranja. To znači u najširem smislu i konteksta kako (procesa) oblikovanja tako i oblikovanoga, jednom riječju kako „logike strukture“ tako i „logike procesa“, pa tako i „logike diskursa“, pa bi slijedilo da se on ne može ni „razriješiti“ nego hermeneutički, posebno u onom segmentu u kojem je on „jezik“. Zato čak i samo puko katalogiziranje posjeduje neku immanentnu vremensku protežnost iz koje svjedoči o „logici procesa“ kao što govori i o „sazrijevanju“ strukture ili „tipu iskaza“. Ono je u Hrvata evoluiralo od antičke ka kršćanskoj, s njima pripadajućim kulturnim institucijama podobnima za opsluživanje društvena funkcionaliranja. Moglo bi se reći da se hrvatski subjekt unutar tadanjega europskoga konteksta najprije nametnuo kao politički faktor (već u 9. i 10. stoljeću), da se kulturno i znanstveno značajnije nameće u 11. i 12. stoljeću, a tek u 13. i 14. stoljeću on se tom horizontu nudi kao samosvojan subjekt i doprinos. To ujedno svjedoči i o evoluciji kao i mijenjanju kulturne paradigme i kulturnoga modela opće.

Zato se nijedno razdoblje, a posebice Hrvatski narodni preporod, nije samo iscrpljivalo u kulturno-političkoj sociodinamici, preokupirajući se aktualnim problemima, nego je struktorna matrica bila također tvorevina svijesti o povijesnoj relevantnosti. Zapravo je probuđene emancipatorske snage izravno podgrijavala i povijesna činjenica i historiografska spoznaja o ustavno-pravnoj važnosti događaja i njihove „obrade“, bilo u obliku „povijesnih slika“ (na hrvatskoj, unutarnjoj „strani“) ili „povijesnih klišeja“ (na inozemnoj, izvanjskoj „strani“), o čemu dakako mje-

rodavno može progovoriti analiza historiografske „obrade“ društva, koja će i uslijediti u drugoj polovini 19. stoljeća. Zato se historiografska „disciplina“ nadaje kao jedna od najrelevantnijih. Načelno govoreći, jamačno da je jedan sloj historiografskog diskursa bio djelomično arhe/mitološki strukturiran, posebno u obliku „povijesnih slika“, no i kao takav bio je u strogoj funkciji glavne intencije Hrvatskog narodnog preporoda – *nacionalne samobitnosti*. U strukturi Hrvatskog narodnog preporoda, dakle, svakako je i epistemološka svijest, proizvodnja znanja o znanjima, odigrala također važnu ulogu. No, odmah na početku uočava se jedan paradox: kad se unutar Hrvatskog narodnog preporoda začinje ilirski pokret (od 1830. do zabrane ilirskog imena) o znanstvenom radu u strogom smislu riječi gotovo ne može biti govora, dakako u smislu kako nam to europski kontekst namire (Ampère, Gauss, Hegel, Michelet, Comte, St. Mill). Ali da je bilo svijesti o epistemološkoj naravi pitanja u najmanju ruku svjedoče Vukotinovićevi „materijalistički“ radovi, Šulekova jezikoslovna djela i dakako kasnija predavaja i radovi Špire Brusine, i uopće druga polovica stoljeća.

Premda su **prirodne** znanosti umnogome zaostale za društvenima, one su u vrijeme ilirskog pokreta ipak krčile put. Prirodne znanosti, prirodoslovje, bilo je vezano uglavnom uz sljedeća imena: Robert Visiani, botanik (*Flora Dalmatica, I-III*, 1842.–1851.), Josip Kalasancije Schlosser, planinar i botaničar, opisao je mnoge hrvatske planine, floru i faunu, Ljudevit Vukotinović, geolog, geograf i botanik, Bogoslav Šulek, Grgur Bučić, Spiro Brusina, Dragutin Gorjanović-Kramberger, dok bi se pionirskim radom mogla smatrati i Gajeva knjižica *Die Schloesser bei Krapina* (1826.), jer u tom očito romantičkom spisu naveo imena 211 biljaka svoga rodnog kraja. Tako se 1852., mada je to u strogom smislu postilirsko razdoblje Bachova apsolutizma, pa i „via negationem“ otvorila mogućnost epistemološkog obrata, kako je više puta naglašeno. Matica raspisuje nagradu za dobar prijevod uvaženijih prirodoslovnih djela. U tom kontekstu B. Šulek 1858. nudi Matici *Cvjetanu*, zapravo udžbenik botanike za gimnazije. Prvi dio, *Biljarstvo*, već je bio tiskan u Beču 1856. To je bilo i prvo Matičino prirodoznanstveno djelo. Doduše kompilatorsko, to djelo nije samo vršilo svoju poučnu prirodoslovnu funkciju nego, s obzirom na to da je bilo pisano živim narodnim jezikom, ujedno je ispunjavalo općekulturalnu i jezičnu ulogu.

Hrvatska se **geologija**, kao i druge europske, temeljila na spoznajama od antičkih pisaca, preko srednjovjekovnih

(crkvenih) i Kopernika u 16. stoljeću, te Boškovića u 18. stoljeću, tako da je 19. stoljeće dočekala spoznaja da su pojedini fosili karakteristični za pojedine slojeve Zemljine kore. A to je bila prepostavka ideje evolucije organizama (Lamarck, Darwin). U Hrvatskoj će se tek osnutkom Akademije i Hrvatskog narodnog muzeja te djelom polihistorika Lj. Vukotinovića (*O petrefaktih u obće i o podzemnoj i flori susedskih laporah*, 1870.) taj zamah znatnije pokrenuti. Tek će djelovanje i pisanje Gjure Pilara, kao univerzalnoga geologa, čija su djela prevodena na engleski i objavljena u Americi, profesionalizirati tu znanstvenu granu. S jedne je strane bio upućen u recentne svjetske teorije, a s druge je strane ukazivao na domaće (regionalne) geološke probleme, prepostavljajući do oni nemaju samo značenje za geologiju nego i za gospodarstvo. Njegova su djela bila teorijsko-metodološki utemeljena, te iako su obradivala regionalno područje, imala su odjeka u svijetu.

Pojavom Mije Kišpatića i Dragutina Gorjanovića-Krambergera, u suradnji s Pilarom, geologija se grana i profilira. Potonji je, kao začetnik paleoantropologije, priznanje stekao već studijama o fosilnim ribama Hrvatske i Bavarske, a posebno otkrićem i monografskom obradom krapinskog pračovjeka, što postaje znanstvena činjenica. On je bio i odličan organizator, pa je osnivanjem *Geologiskog povjerenstva* (1909.) hrvatsku geologiju podigao na međunarodnu razinu. Mijo Kišpatić, pak, kao sveučilišni profesor i ravnatelj Mineraloško-petrografskog odjela Nacionalnoga muzeja, usredotočio se na mineralogiju i petrologiju te je bio prvi u svijetu koji je dao kompleksan prikaz ofiolita, čime je anticipirao kasnije rasprave o ultrabazičnim stijenama (današnja mobilistička koncepcija tektonike ploča). Ono što je, međutim, nedostajalo Kišpatiću, znanstveno je ostvario Andrija Mohorovičić, koji se bavio meteorologijom i seismologijom, pa je kasnije granica između Zemljine kore i plašta nazvana *Mohorovičićevim diskontinuitetom*, a u čast njemu jedan je krater na Mjesecu nazvan njegovim imenom. Glavni djelatnici hrvatske geologije u 19. stoljeću dokazuju da su oni teorijsko-znanstveno bili na međunarodnoj razini, a svojim su pionirskim djelima to bili i u svjetskim razmjerima.

Rad iz područja **biologije** sve će se do potkraj stoljeća svoditi na florističko i faunističko proučavanje Hrvatske, dok za eksperimentalni rad nije bilo uvjeta. Također, uz strane stručnjake, već od polovice 19. stoljeća sve je veći udio i domaćih znanstvenika za što je zaslužan i narodni preporod jer su osnovane znanstvene i prosvjetne institucije koje su njegovale znanstveni rad. A i sam rad se smatrao domoljubnim činom. Prva su značajna domaća imena

Riječanin Josip Host, Zadranin Domeniko Pappafave, te posebno Šibenčanin Robert Visiani, profesor botanike na sveučilištu u Padovi, koji je svoja istraživanja objavio u monumentalnom djelu *Flora Dalmatica*.

Daljnji je rad bio prvi originalni botanički rad o flori i fauni. Naime Josip Schlosser Klekovski objavljuje *Flora Croatica* (1869., zajedno s Vukotinovićem) te *Fauna korijaša*, monumentalan rad pisan hrvatskim jezikom, koji je i „danas jedno od najopsežnijih djela faunističke literature u Hrvatskoj“ (Blašković, 1966: 395) te kojim su u znanstveno-metodološkom smislu stali uz bok onodobne europske znanosti. Lj. Vukotinović piše podosta radova o Medvednici, alpskom bilju, a u suradnji sa Schlosserom napisao je 1957. *Syllabus florae croaticae*. Iste godine Josip Ettinger objavljuje raspravu *Srijemsko-slavonsko-hrvatske divlje životinje, zvijeri i ptice*, također s ambicijom sistematizacije biologiskog inventara hrvatskih zemalja. Slično društvenim znanostima (etnografska i folklorna akcija), i na ovom području bila je pokrenuta akcija sabiranja prirodnih osobitosti i rijetkosti, koja se pokreće činom osnivanja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva 1841., a 1846. utemeljena je botanička zbirka donacijom botanika Josipa Hosta, koji je prikupio i sredio preko četiri tisuće biljnih vrsta. Društvo pokreće časopis *Gospodarski list*. Gospodarsko društvo 1847. osniva u zagrebačkom Tuškanцу prvo poljoprivredno pokušalište, ustanovu dake za praktične potrebe poljoprivrede, a doskora organizira „vremenoslovna meteorološka motrenja“ osnivajući 1853. Observatorium meteorologički za Hrvatsku i Slavoniju. Tom je prigodom u *Gospodarskom listu* (11/1853.) publiciran prvi hrvatski meteorološki izvještaj. Slična je aktivnost bogata i u Dalmaciji i Istri (Ljudevit Rossi, Bohuslav Jiruš, Viktor Mihajlović, Lujo Adamović). Svjetsku je slavu postigao zoolog Zadranin Spiridion Brusina, osnivač Hrvatskog naravoslovnog društva, ravnatelj Zoološkog odjela Narodnog muzeja, autor više od stotinu rasprava, monografija i znanstvenih priloga iz područja zoologije. Njime je hrvatska faunistika dosegla zrele razmjere. Naime, radove objavljuje u uglednim europskim časopisima, sudjeluje na kongresima, stvara bogate muzejske zbirke.

U vezi s tim znanstvenim poljem važno je ukazati na Darwinovu teoriju evolucije koja je dala poticaja poredbenoj anatomiji, embriologiji, biocenologiji, genetici, paleoantropologiji. Na tu teoriju reagiraju i hrvatski stručnjaci, Josip Torbar, Lj. Vukotinović, O. Kučera, te Brusina koji u Zagrebu drži javna predavanja o darvinizmu, a svoje ideje oni izlažu i u pisanim oblicima (na hrvatskom i stranom jeziku) i tako rade na popularizaciji darvinizma i znanosti

uopće. Krajem stoljeća dolazi i do žestoke polemike oko darvinizma između B. Šuleka, koji ga prihvata, i A. Baueera, koji ga odbacuje. Dok su domaći autori objavljivali svoje rade u stranim publikacijama, oni su lakše probijali granice Hrvatske i činili skupinu europske misli, dokim su objavljuvajući u hrvatskim publikacijama (*Radu*) oni radili za domaći teren i tako popularizirali i senzibilizirali domaće pučanstvo, ali su bili recepcijски prikraćeni za europski horizont. No, taj nedostatak popunjava pokretanje *Glasnika Hrvatskoga naravoslovnog društva* (1886.), u kojem se, na Brusinu inicijativu, objavljaju rade i na europskim jezicima.

U prvim desetljećima 19. stoljeća **kemija** je u Hrvatskoj jamačno najslabije razvijeno znanstveno polje, a tek nakon 1876. objavljaju se kemijska istraživanja, a i samo nazivlje normirano je tek Šulekovim rječnikom (1874.). Može se reći da je ipak francuska vladavina u Dalmaciji unijela prve značajnije promjene u programu kemije u školstvu (prvi profesor kemije u Zadarskom liceju bio je Carlo Bignami), a u okviru hrvatskoga preporoda i gospodarskoga društva raste interes za kemiju (dobivanje indiga) tako da član Društva Ivan Taubner određuje kemijska svojstva indiga i drži predavanja iz područja kemije. Kemiji je više prostora u školskim programima posvećeno otvaranjem realki, pa je tako profesor na zagrebačkoj realci Pavao Žulić autor prvog udžbenika kemije na hrvatskom jeziku (*Obća kemija za male realke*, 1866.) i forenzički istražitelj, koji ujedno stvara i hrvatske nazive.

Austrijska je vlada, iz gospodarskih razloga, utemeljila u Križevcima *Učilište* s kemijskim laboratorijem (Lučbarница, 1860.), a kemija postaje obvezatan predmet, i malo potom za sve tri godine studija (opća, anorganska i organska, agrikulturalna i analitička, te analitička kemija i gospodarska tehnologija), dokim je profesor bio Gustav Pexidr, autor udžbenika, član odbora za tvorbu hrvatskog kemijskog nazivlja. Značaj tog učilišta bio je i u odgoju mlađih kemičara koji će kasnije biti utemeljitelji visokih škola (Vladimir Njegovan utemeljuje najprije Tehničku visoku školu, a potom Tehnološki fakultet, na kojem će neko vrijeme raditi i nobelovac Vladimir Prelog). Paralelno s tim polako se začinje i djelatnost pisanja rasprava iz kemije na hrvatskom jeziku, najprije kao izvještaji realki, a potom u *Radu JAZU* u kojem rade imaju ambiciju izvornih znanstvenih radeva.

Kad su u pitanju bile **matematika, fizika i astronomija**, školski sustav mađarskog dijela Monarhije, u prvoj polovini 19. stoljeća, bio je određen planom i programom

Ratio educationis, čega se držala i Kraljevska akademija znanosti u Zagrebu, slična drugim akademijama u Monarhiji. Tako je Franjo Klohammer bio profesor i autor udžbenika iz teorije jednačaba, dok je profesor fizike bio Juraj Šug, a potom Antun Šuflaj. Dakako, narodnim preporodom nastaju znatne promjene u kojima je i znanost važila kao vrijedan segment općeg narodnog identiteta, pa u tom smislu Vatroslav Bertić u *Danici* upozorava na važnost matematike i udžbenika utemeljenih na drugačijim metodološkim postavkama (matematički formalizam).

Novi školski program 1850. omogućio je profesorima bavljenje stručnim radom te tiskanje u školskim izvješćima. Iako su ti tekstovi iz matematike i fizike uglavnom bili referiranje najvažnijih i najrecentnijih rezultata tih znanstvenih područja, ipak su oni pripremali uvjete za znanstveni rad i prenosili znanstvene spoznaje u Hrvatsku. Otvaranjem sveučilišta profesor fizike postaje Čeh Vinko Dvořák, asistent E. Macha, koji se najviše bavio akustičkim istraživanjima (na kojega se kasnije pozivao Lebedev), a njegovi su radovi imali znatna odjeka u svjetskoj fizikalnoj literaturi. Prvi je u Hrvatskoj koristio Röentgenovo otkriće x-zraka i snimio kosti ruke. Profesor matematike bio je Karel Zahradník, dok je astronomiju počeo predavati tek 1886. Gjuro Pilar. Izdavanjem edicije *Rad* (JAZU) u njemu surađuju Martin Sekulić i Simon Šubic, kod kojih niče potreba za rješavanjem nekih teorijskih pitanja iz fizike (postanak svjetlosti, električne i magnetske pojave – *Fluorescencija i calcescencija, Fizika atoma i molekula*). Matematik Zahraník bio je aktivniji pisac radova iz, uglavnom, algebarskih krivulja i na taj način utjecao na hrvatske matematičare da se bave geometrijskim problemima, stvorivši gotovo školu (David Segen, Vladimir Varićak, Juraj Majcen, Eduard Doležal).

Prva su pak astronomска motrenja počela u zvjezdarnici u Puli 1862., a godine 1869. ta se podružnica tršćanskog zavoda osamostaljuje i postaje Hidrografski zavod koji ima nekoliko odjela (astronomski, meteorološki, magnetska motrenja, opservatorij za morske mijene, odjel za instrumente s mehaničkom radionicom, odjel za karte i nautičke knjige, mornarička knjižnica) i u funkciji je potreba ratne i trgovачke mornarice. Istaknutiji djelatnici bili su Ivo Benko i Eugen Jelčić, koji su svoje radove objavljivali u stranim časopisima, dok je Spiridon Gopčević otvorio privatnu zvjezdarnicu u Malom Lošinju te je posebno promatrao Mars, Veneru, Merkur. I to znanstveno polje dokazom je dakle da se i u Hrvatskoj radilo na utemeljenju znanosti i ustanova, nazivlju i populariziraju prirodnih znanosti, i gotovo je čitavo 19. stoljeće služilo kao priprava narednome.

Već je ukazano na važnost osnivanja benediktinskih samostana u Hrvatskoj. Upravo su počeci **poljodjelstva** povezani uz samostan u Rižnicama jednostavnom logikom obveze rada u poljima, što implicira i poljodjelska znanja. Uvođenjem kultura iz Amerike i u Hrvatskoj se budi slična poljodjelska djelatnost, dok Križanić opširno piše o toj djelatnosti. Tu će ulogu kasnije preuzeti kalendari, a Reljkovićev *Satir* je dobrim dijelom ekonomski spis, pa tako i poljoprivrednog sektora (ovčarstvo, duhan, svinjarstvo). U Dalmaciji potkraj 18. stoljeća, pod utjecajem fiziokratskog pokreta, širi se unaprjeđenje poljoprivrede i poljodjelske znanstvene ustanove (*Academia economico-letteraria*, u Zadru 1787., koja se 1806. pretvara u Visoku školu s Agronomskim odsjekom).

Prvi počeci iz ekonomike poljoprivrede na zagrebačkoj akademiji datiraju osnivanjem političko-kameralnog studija, a početkom 19. stoljeća se na Kraljevskoj akademiji uvodi predmet poljodjelstva. Ivan Kapistran Adamović napisao je prvi hrvatski poljoprivredni priručnik (*Gospodarski pravilnik*, 1774.), Reljković prvu hrvatsku poljodjelsku enciklopediju (*Kućnik što svakog mjeseca... činiti*, 1796.), a Josip Šipuš prvu poljodjelsko-ekonomsku knjigu (*Temelji žitne trgovine*, 1796.). U Zagrebu se 1841. osniva Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo koje je žurno u promicanju poljodjelstva, racionalnih metoda obrade zemlje, organizira izložbe i izdaje knjige, a posebno se ističe *Gospodarski list* u kome članovi objavljaju vrijedne znanstvene i poučne radove. Osnivanjem pak Kraljevskoga gospodarskoga i šumarskoga učilišta u Križevcima (1860.), s pripadnim velikim zemljишtem, počinje znanstveno istraživanje, a njegov prvi ravnatelj D. Lambl objavljuje više radova i uvodi hrvatsko stručno poljodjelsko nazivlje, dok nastavnici učilišta objavljaju knjige. Ukrzo počinju i meteorološka opažanja koja se 1891. proširuju na tlo i tako nastaje agrometeorologija. U drugoj polovini 19. stoljeća znatno jača znanstvena djelatnost u području poljodjelstva – Šulek, Vukotinović, Schlosser-Kleković, Vukasović, sa stručnim nazivljem na hrvatskom jeziku – i to do te mjere da engleski entomolog Kirby uvrštava hrvatski jezik u one jezike na kojima se u svijetu objavljuje entomološka literatura. I u Dalmaciji (Šibenik, Split, Zadar) osnivaju se različite udruge koje rade na promicanju i kultiviranju gospodarstva.

Počeci **šumarstva** u Hrvatskoj vide se u statutima starih hrvatskih gradova, koji kao i zakonske uredbe Marije Terezije iz 1769., ili zakon o šumama iz 1852., propisuju sjeću, dok je zakonima iz 1894. uvedena stručna šumarska služba u Hrvatskoj koja se temeljila na načelima šumar-

ske znanosti. Ta je znanost u početku bila pod utjecajem njemačke škole da bi se s vremenom stvorile specifične hrvatske metode. Nakon Austro-ugarske nagodbe u jurisdikciji Ugarske bile su i državne šume za koje je vrijedio zakon Kraljevine Ugarske iz 1788. Ti i drugi brojni propisi i uredbe stvarat će solidan kontekst razvitku hrvatskih šuma, a temeljili su se na francuskom osnovnom načelu šumarske znanosti. Konačno je zakon o šumama donesen 1852. koji dijeli šume na državne, općinske i privatne, i koji je posebno normirao načelo potrajanosti, zahvaljujući kome je površina hrvatskih šuma sačuvana sve do danas. A one su takve i zbog kampanje pošumljavanja onih dijelova koji su bili „goli“. Za razvitak šumarske struke nesumnjive zasluge ima i *Šumarski list* (1877.), koji izlazi do danas.

Početak 19. stoljeća u Hrvatskoj obilježilo je nepovoljno **zdravstveno** stanje koje je obilježilo sve segmente od visokog mortaliteta djece, niske zdravstvene kulture, siromaštva do nedostatnog broja zdravstvenog osoblja i manjka ustanova. I u tom je sektoru narodni preporod učinio svoje, nastojanjem na prosvjećivanju, pa dakle i zdravstvu. Pa ipak sve do pred kraj stoljeća veterinarsku su službu uglavnom obavljali medicinari. Iznimak je bila Vojna krajina i po zdravstvenom režimu, i po brizi za stoku, pa su tamo prispjevali prvi diplomirani veterinari. Sredinom 19. stoljeća skupina autora izradila je novi osnovni zakon o zdravstvu, jer je onaj Marije Terezije, iz 1770., već bio zastario, da bi konačno 1874. bio donesen Zakon o uređenju zdravstva koji je hijerarhijski normiran, od općine preko podžupanja do odjela, a 1894. još je dočarđen. Tada (1874.) se prvi put propisuje i položaj veterinarske službe, da bi 1888. zakonom bilo veterinarstvo odvojeno od medicine i normativirano u praktičnoj i institucionalnoj sferi, i to na europskoj razini. Godine 1894. donesen je zakon o ljekarništvu kojim je ljekarnička služba proglašena sastavnim dijelom javne zdravstvene službe. Ovo je stoljeće ujedno i stoljeće brojnih zaraznih bolesti (djece, odraslih i stoke) diljem cijelih hrvatskih zemalja, što je uz liječenje iznudilo i znanstvenu obradu pojedinih zaraznih bolesti.

Glede medicinskog školstva, tek je francuska vladavina donijela rezultate na tom području pa u Zadru otvara Licej (1806.) koji obuhvaća medicinski studij (u trajanju od 4 godine) i studij farmacije (3 godine), 1810. prerastao u visokoškolsku ustanovu u rangu sveučilišta po uzoru na francuski tip centralne škole. Kontinuitet je donekle nastavljen kad je austrijska uprava 1821. otvorila Primaljsku školu u Zadru, čiji je profesor kasnije bio i Ante Kuzmanić, magistar kirurgije i primaljstva, autor udžbenika za

tu školu, inače središnja osoba narodnog preporoda u Dalmaciji. U Zagrebu će Primaljsko učilište biti otvoreno tek 1877. Pri Mudroslovnom fakultetu je 1882. otvoren studij farmacije, dok je Zavod za farmakognoziju, utemeljen 1896., prvi takve vrste u svijetu. Farmaceutsku nastavu obnašali su Gustav Janaček i Julije Domac. Jedno od prvih u Europi i jedino na južnoslavenskom prostoru bilo je Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima, osnovano 1860., i kao takvo ima za gospodarsku povijest Hrvatske iznimani značaj, posebno veterinarske službe.

Na početku 19. stoljeća hospitali prerastaju u prave zdravstvene ustanove, pa su tako osnovane manje bolnice u Zadru (1804.) i Šibeniku (1807.), a u Zagrebu otvara se Bolnica milosrdne braće (1804.) na Harmici, da bi potkraj 19. stoljeća u Hrvatskoj bile već 33 bolnice sa 2939 postelja i 55 lječnika. Dok su u Dalmaciji postojale bolnice u Zadru, Šibeniku, Splitu, Dubrovniku, Kotoru i Hvaru, u Istri je još za francuske uprave u Vodnjanu utemeljena vojna bonica, a u Puli je 1861. sagradena Mornarička bolnica s kapacitetom od 500 kreveta. Bolnice postoje u Rijeci, Krapanu kraj Labina (za rudare), Kraljevici (za škrljevsku bolest), Sisku, lazareti u Martinšćici, Petrčanima kraj Zadra. Tek se devedesetih godina osnivaju specijalistički odjeli, kada se primjenjuje i rentgen.

U hrvatskim su zemljama bujala i lječilišta (toplice) čime raste broj korisnika, pa se razvija i turizam, a raste i praktična znanstvena analiza vode ljekovitih izvora, te klimatološka i fiziološka istraživanja, čime Opatija izbija u prvi plan, donekle i Lošinj. S tim je u neposrednoj vezi i povećanje broja ljekarna, pa ih već krajem stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji ima 117, u Dalmaciji 68, od čega 26 privatnih. Od njih neke proizvode i vlastite masti, zaštićene patentom u Londonu, dok se lijekovi proizvode u tvornici u Pregradu, prvoj kemijsko-farmaceutskoj tvrtki u jugoistočnoj Europi, inače poznatoj u cijelom svijetu. I preparat (eliksir) „Elsa-fluid“, ljekarnika Eugena Viktora Fellera, osvojio je tržišta Austrije, Njemačke, Italije, Francuske, Engleske, Egipta, Kine, Japana, Amerike, i bio odlikovan zlatnom kolajnom na nekoliko svjetskih izložaba. Krajem stoljeća počinje i proizvodnja domaćih cjepiva (protiv velikih boginja), a zavod je bio preteča današnjeg Imunološkog zavoda. Socijalno osiguranje kao i služba Crvenog križa razvija se krajem stoljeća. I hrvatski liječnici, radeći u domaćim i stranim bolnicama, stekli su svjetsku slavu, a neki bili i pioniri svojih disciplina (Gjuro Catti, laringolog).

Jamačno se razvoj zdravstva nije odvijao a da ga nije „pratilo“ osnivanje liječničkih, veterinarskih i ljekarničkih

udruga i objavljivanje stručne literature s normiranjem hrvatskog nazivlja. Te su udruge regulirale staleške interese i načine ponašanja te su vršile savjetodavno-stručna informiranja. Tako je 1845. osnovano Zagrebačko liječničko društvo čiji su statut izradili Alekса Rakovac, Alekса Vanačić i Lavoslav Schönstein, a u Zadru je pak 1884. osnovan Liječnički zbor grada Zadra. Zbor se liječnika inače zalagao za otvaranje domaćeg medicinskog fakulteta, za rad na hrvatskom medicinskom nazivlju, na općoj higijeni puka, za osnutak zemaljskih bolnica, primaljskog učilišta, i drugo. Zbor liječnika pokrenuo je 1877. stručno-znanstveni časopis *Liječnički viestnik*, mjesecišnik koji izlazi do danas pa je registratorom razvitka hrvatske medicine. Na sličan su način osnivana i farmaceutska društva s ciljem poboljšanja usluga i struke. Objavljanje znanstvenih radova na hrvatskom jeziku moglo je doći tek nakon što se donekle razradila terminologija. Prvi je medicinski rječnik izradio Ivan Dežman (1868.), a prvo izvorno medicinsko djelo na hrvatskom jeziku objavio je Ante Schwarz (*Opisna anatomija*, 1873.), kojemu je dodao popis stručnih termina. To dopunjuje i Šulekov rječnik znanstvenog nazivlja te drugi (Ante Kuzmanić, Ivana Žirovčić, Milana Nemičića) slični rječnici. Bila je obilna i zdravstveno-prosvjetna literatura i različita popularna poučna predavanja. Slično su prva izvorna veterinarska djela na hrvatskom jeziku knjige Josipa Ubla (*Anatomija i životoslovje domaće životinje*, 1874., *Sudbeno živinarstvo*, 1876., *Bolesti i liekovi za domaću životinju*, 1876. i druge), u kojima rabi hrvatsko veterinarsko nazivlje.

Hrvatska **arheologija** svoje početke ima u renesansi, pa su dakle i pisci renesansnog doba (M. Marulić) proučavali različite ruševine. I kasnije se time bave specijalisti drugačijih usmjerenja (R. Bošković). Inače je arheologija pratila kolonijalna osvajanja tijekom 19. stoljeća pa se tako osnivaju i velike institucije (*L'Ecole Française d' Athènes*, 1846.). Prva muzejska ustanova u jugoistočnoj Europi sagrađena je uz Dioklecijanovu palaču 1821. No, prvi hrvatski stručnjak arheolog bio je Matija Petar Katančić, koji je predavao arheologiju i numizmatiku na Sveučilištu u Budimu, i kao takav napisao niz vrijednih rasprava iz topografije i numizmatike Panonije i Ilirika. I Ivan Kukuljević Sakcinski također se bavio skupljanjem arheoloških podataka (*Acta croatica*, 1863.) te je obavio velik pionirski posao otkrivanja hrvatskih spomenika (Zaninović, 2009.). Šime Ljubić također je znanstveni pionir. Bio je ravnatelj arheoloških muzeja u Splitu i Zagrebu i pisac prve rasprave o povijesti arheologije (*O napretku arheološke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji*) te brojnih numizmatičkih rasprava i

rasprava o antičkim napisima. Inicijator je Hrvatskoga arheološkog društva te osnivač i urednik *Viestnika* Društva u kojem je tiskao niz svojih važnih rasprava. Goleme zasluge ima i za izdavanje spisa iz mletačkih i bečkih arhiva, srednjovjekovnih statuta Hvara, Budve, Skradina. Koliko je bio uvažavan u europskom kontekstu svjedoči što je za života bio članom niza europskih akademija (Rusije, Njemačke, Francuske, Italije i drugih). Inače je Hvar, kao „klasični otok“, rodio niz proučavatelja njegovih starina. Osnivanjem JAZU-a i pokretanjem njegovih publikacija, arheologija ima posebno važno mjesto, a osamdesetih godina 19. stoljeća događaju se važna otkrića ranokršćanske arheologije u Saloni, te se posebno ističe Frane Bulić, koji je bio toliko uvažavan da je u Splitu mogao sazvati 1894. prvi europski arheološki skup o Saloni. Pored njega je europsku slavu postigao i Josip Brunšmid, grecist, specijalist za natpise i novac grčkih gradova u Dalmaciji, a kad je 1896. izabran za profesora klasične arheologije na Sveučilištu u Zagrebu započeo je studij arheologije u Hrvatskoj. Zamjetna je i njegova muzejska djelatnost kao i iskopavanja.

U drugoj polovini 19. stoljeća cvjeta hrvatska srednjovjekovna arheologija za čiju zaslugu je značajan fra Luj Stjepan Marun, koji je surađivao s Bulićem. Istraživao je sjevernu Dalmaciju i otkrio niz lokaliteta iz rane hrvatske prošlosti. Pokretač je časopisa *Starohrvatska prosvjeta* (1895.), koji izlazi sve do danas. Jednom riječju, hrvatska je arheologija 19. stoljeća dio europske i ravnopravna je s njom.

S obzirom na društvene znanosti, u užem smislu riječi, glede hrvatskoga **državno-pravnoga** segmenta Hrvatska je od početka bila ustrojena tako da su se ta početna stanja umnogome odražavala i slijedila i u kasnijim evolucijama državnoga i pravnoga „pakiranja“ društva, te ga je stoga nužno u kraćim skicama navesti. Sistematičari (Dabinović, 1990., Kostrenčić, 1956.) tako obično periodiziraju hrvatsku državno-pravnu prošlost u četiri velika razdoblja: prvo 626.–1180., drugo 1180.–1527., treće 1527.–1790. te četvrto 1790.–1918., čemu danas moramo pridodati i vrijeme od 1918.–1990. s dva različita modaliteta (dvije Jugoslavije), te od 1990. nadalje. U svima su njima neki zajednički temelji (posebno glede rimskog prava iz uvodnoga razdoblja), ali i posebnosti. Za prvo je razdoblje kapitalan spis Konstantina Porfirogeneta o upravi carstva, te dakako *Ljetopis popa Dukljanina*. Bio je to p(r)opis različitih naredaba i listina, svjetovnih i crkvenih, koje su bile „regulativne“. Koncem toga razdoblja „narodnih vladara“, u ovom kontekstu je bitna *Pacta conventa* (1102.) iz koje

jasno proizlazi da je bit dogovora i ugovora analogan kao što je bio „samorazumljiv“ odnos Hrvatske (iz vremena narodnih vladara) prema Bizantu, kad je bila riječ o poštivanju sloboda i prava zemlje kojoj je titularno vladar, odnosno reproducira (ugovor) formule „koja je u vrijeme rimske carske birokracije služila za uređenje odnosa između carstva i različitih došljaka“ (Dabinović, 1990: 100).

Znači da nije bila riječ o gospodarenju nego o administrativnoj i patrimonijalnoj sudbenosti, pa kasnije uporno pozivanje na taj dokument nije bila samo „papirnata“ državno-pravna argumentacija nego njena „sadržajna“ legislativna supstancija. Riječ je bila o pridruženoj, a ne oružjem porobljenoj zemlji. Ugovor je donekle implicirao, na razini društvene organizacije, starije plemensko ustrojstvo, koje je s krvne sve više prelazilo na teritorijalnu pripadnost temeljem donacijskog prava, kasnije županiye (preslikano u saborovanje, potom modalitet kasnijih porodičnih zadругa, te običajno pravo) i titular kraljevske vlasti. Razvidno je, dakle, da su se donekle „ujedinile“ tri različite vrste pravnih normi: stari rodovski (plemenski) običaji tračkog, ilirskog i keltskog podrijetla, koji su bili prvi stupanj na putu do državne organizacije (iz vremena kad su se Slaveni „krili“ pod imenom Veneta, Anta), rimski zakoni (iz Justinijanova vremena vladanja) i pravo hrvatskih plemena koja su se doselila u rimsku Dalmaciju (ustroj gradova na temelju starokršćanske vjerske općine; usp. Kostrenčić, 1956: 102), pri čemu valja imati na umu status Dalmatinskog temata. Sabor je rano u Hrvata imao važnu ulogu, često kao vrhovna instancija, dok je ban, koji je istodobno bio namjesnik, sudac i vojskovođa, bio posrednik između sabora i kralja. Iz ovoga je zaključiti da načelno pojedinac nije mogao ništa bez odobrenja cjeline. Prema današnjim kriterijima bila je to prilično demokratska praksa (izrasla iz vojne demokracije), čemu je dokaz da su kod takvih zborovanja nazočna tri relevantna segmenta – kralj, pripadnici hrvatskog plemstva i skupina slobodnih ljudi, pri čemu je vladalo načelo konsenzusa, što ne znači da ponekad nije dolazilo i do krvoproljeća. Posebno je dolazila do izražaja tako ustrojena uprava u gradovima kao samostalnim jedinicama kada su oni stekli status slobodnih kraljevskih gradova (navlastito bulama Bele IV.). Rodnim listom hrvatske države drži se Trpimirova isprava iz 4. 3. 852. kojom daruje splitskoj crkvi neke posjede uz određene privilegije, što nije samo čin rađanja hrvatske države nego i početak hrvatskog prava, pri čemu je uloga dalmatinskih gradova, kao organiziranih jedinica, u izgradnji državnopravne historije iznimno važna (usp. Kostrenčić, 1956: 118-123).

U drugom razdoblju, od vladavine Arpadovića do Jage-lovića, kako se Bizantsko carstvo utihnuje dolazi do velikih

staleških promjena po franačkom uzoru, a to znači jačanju kraljevske uloge (sustavom donacija veća vjernost i podložnost), pa tako i knezova (primjerice Šubića), iako je zapravo donacijski sustav sve više slabio moć kralja činjenicom što je povećavao moć (novostečenih) plemića, feudalaca. Pače, postojala je razlika između lenskog, kao privatnopravnog ugovora, slobodnjega, i donacije u kojoj nije bilo privatnopravnog elementa, nego javnopravnoga, a i njihova je „nunarnja“ specifikacija različita. Taj je sustav dakle donio takve nagle promjene da su prelati i donatori postali prvi stalež, te su visoki kler i visoko plemstvo, koje se našlo oko kraljeve osobe, čak i njega znali „prikوčiti“ u skladu sa svojim ovlastima utemeljenima u donacijskom institutu (paradigmatski su primjeri donacija Vinodola iz 1225. i Vinodolski zakonik iz 1288.). Tako je donacijski sustav generirao feudalizam koji traje sve do polovice 19. stoljeća. On se sastojao u sljedećem: vladar daje, prema svojemu patrimonijalnom pravu, pojedincu zemlju na kojoj žive i koju obrađuju ljudi (kmetovi) koji daju dio radne snage u nekom obliku, a zemlju koriste kako bi preživjeli. Dakle, vladara koji daje zemlju, feudalca koji prima feud uz obvezu vojne službe vladaru, i kmeta, koji obrađuje tuđu zemlju, povezuje zemlja koja u feudalnom sustavu predstavlja najvažniji izvor života i bogatstva. Tako su posljedice feudalizacije putem kraljevskih donacija generirale sljedećim: stvaranjem novog donacijskog plemstva, slabljenjem vlasti kraljevskih župana, čime i slabljenjem kraljevske vlasti, statusom slobodnih kraljevskih gradova, jačanjem moći nižeg plemstva, pojavom sabora novog plemstva s ciljem ograničenja kraljeve vlasti (usp. Kostrenić, 1956: 202-203).

Nego, Werbōczyev Tripartit je državnopravno normirao odnose, i iako nikad nije postao pravnim zakonom ipak je ostao na snazi u Hrvatskoj sve do 1852. On je formalnopravno uredio zakone, naredbe, povlastice, prejudicije, običaje, statute, pri čemu je kralj garant centralne vlasti države. No, iako je kralj zakonodavac, on je vezan običajima, što znači da prema običajima zakon vrijedi tek supsidijarno. Uostalom, u staroj terminologiji zakon i običaj se zove „consuetudo“. Tripartit također detaljno razrađuje osobna prava, prema spolu, dobi, obiteljskom stanju, građanskoj časti, državljanstvu, vjerskoj i staleškoj pripadnosti, a u podlozi mu je rimskepravna razlika između fizičke i jurističke osobe (usp. Dabinović, 1990: 361-378). Sve ostalo što može biti predmetom prava, a nije osoba, pripada u prava na stvari (*res*), u podlozi čega je vrijednost (prava, obična, trajna). S tim u skladu su propisani i pravni postupci s argumentacijom i dokumentacijom.

Kako je ilirski pokret propulzivirao upravo u vrijeme kada je hrvatskim zemljama prijetilo još veće zatiranje, već 1848. počinje djelovati *Hrvatski građanski sabor* kao predstavničko tijelo i ujedno nositelj suvereniteta hrvatske države. Naime ban Jelačić je izbornim redom omogućio prodor u politički život pripadnika dijela građanske klase, pače i seljakagraničara. Od brojnih zakonskih članaka koje je sabor donio Franjo Josip je ipak potvrdio one zakonske članke koji uređuju poseban državnopravni položaj Hrvatske u Monarhiji, u odnosu prema Ugarskoj. Odnosilo se to na priznanje nacionalnog individualiteta Hrvatske, te upravnu i zakonodavnu autonomiju u unutarnjim poslovima, što je dakako uspostavom Bachova apsolutizma ponovno ukinuto sve do ponovna vraćanja ustavnoga stanja (1860.). Dalnjim je radom sabora Hrvatska dobivala ili gubila u mjeri bečkoga nastojanja da oslabi sad ugarski sad hrvatski zalet, ili pak u sklopu Hrvatsko-ugarske nagodbe kojom su, paragrafom 48., određeni autonomni poslovi. Koliko god u ustavnoj praksi bila okrnjena, nagodba je ipak osigurala autonoman državnopravni sustav.

Kada je pak riječ o razvitku pravne znanosti u 19. stoljeću, njega karakterizira europski znanstveni kontekst, ali i snažnije hrvatske osobnosti, a poslijepo ga je dvogodišnji studij prava na Kraljevskoj akademiji znanosti u Zagrebu. Prema stranim uzorima pisali su se udžbenici za domaće potrebe na latinskom jeziku. Rad Akademije, nakon što je ukinuta (1850.), nastavila je Pravoslovna akademija te novosnovano sveučilište (1874.), pa je Pravni fakultet, čiji je plan i program slijedio austrijske, u nekim predmetima (kazneno pravo) i francuske, postao trajnim pokretačem pravne znanosti. Jednako su bile važne reforme bana Mažuranića kao i rad na izgradnji hrvatske pravne terminologije uglavnom po uzoru na njemačku. U tom se razdoblju ističe rad Baltazara Bogišića, inače bibliotekara Dvorske knjižnice u Beču i utemeljitelja Akademijina niza *Monumentum historico-iuridica Slavorum Meridionalium*, kao i djelatnost u Dalmaciji, u Zadru za vrijeme francuske uprave.

Prijelaz 18. u 19. stoljeće, kako u Europi tako i u Hrvatskoj, karakterizira početak liberalizma i klasične **političke ekonomije**, ali je na području gospodarstva znatno ranije prepoznati u hrvatskim zemljama teorijsku svijest koja je nastojala ići paralelno s njim, i njegovim različitim sektorima, kako bi poučila i tako unaprijedila tu sferu. Tako se znanstvena „obrada“ hrvatskog narodnog preporoda našla pred svojevrsnim paradoksom. S jedne je strane najagresivnije bilo jamačno književnopovijesno pospremanje uloge i značaja toga kulturnoga segmenta u mijenama

koje je provocirao preporod, a s druge strane je, prema nekim kulturozima i ekonomskoj misli, uočena i apostrofirana upravo političko-gospodarska potreba, pa je dakle ona bila „zamašnija pobuda za razvitak hrvatskog preporoda nego čisto književne težnje“ (Horvat, 1942: 24), jer su one bile presudnije u veličini i jačini pojedinačnog angažmana u skladu s tezom da svaki politički pokret mora zauzeti sasvim određen stav prema važnim ekonomskim pitanjima (usp. Bičanić, 1952.).

Da je liberalizam, koji buja u Europi početkom 19. stoljeća, generirao i nacionalizam, notorna je povijesna činjenica. On je doveo do kraja feudalne državice (Njemačka, Italija), a druge je doveo do „dvojnosti“ (Austro-Ugarska), pa je poslužio kao matrica nacionalnoj ideologiji. To vrijedi dakako i za Hrvatsku, te su konzekvencije bile da se stvari nacionalna država sa što većim područjem i brojem stanovnika kako bi se na taj način ostvarila „povijesna prava“. Nositelj toga koncepta bilo je propulzivirano građanstvo. U tom kontekstu ekonomske poruke hrvatskih preporoditelja u dvostrukom su se smislu nastavljale na dotadašnju ekonomsku misao, kako domaće tradicije tako i europske suvremene. Je li ta misao sezala dublje od Vitezovića, ne može se odgovoriti bezostatno, jer je i Vitezović dijete tradicije, pa je preko njega do preporoditelja nadošla ekonomska misao ne samo kameralistička, jer je ona bila vremenski „tu“ (Reljković, Škrlec, a posebno već liberalistički Šipuš), nego i merkantilistička (Gučetić, Križanić, Gradić), iako se o „statutarnoj“ ekonomskoj misli (interes posredničke trgovine, politika opskrbe grada, poticanje proizvodnje – protekcionizam), ili pak iskustvu Dubrovačke Republike (B. Kotrljević, *Knjiga o umijeću trgovine*, 1458.), kao kapitalan prinos dvostavnom knjigovodstvu i analizi tržišta), ne može govoriti u eksplicitnom smislu. Dakle, ono što obasije ekonomska misao preporoditelja valja motriti u najmanju ruku od kraja razdoblja merkantilizma (1525.–1750.), točnije razdoblja merkantilističke misli u hrvatskim zemljama (1600.–1750.), prema periodizaciji V. Stipetića (2001.), te „preko“ preporoda do kraja 19. stoljeća, kad se zajedno s institucijom (Pravni fakultet) značajnije začinje ono što bi se u novije vrijeme moglo nazvati hrvatskom ekonomskom misli.

Upravo je kasni merkantilizam naglašavao više razvitak proizvodnih djelatnosti, te državnu intervenciju u ekonomskoj djelatnosti kako bi jačao nacionalnu ekonomiju (prema Heckscherovoj doktrini). Riječ je, dakle, bila o protekcionizmu, na što će se kasnije obrušiti A. Smith, a sve je to predstavljalo svojevrstan „uvod“ u prosvjetiteljsku ekonomsku misao (kategorija obitelji, rada, liberalne

demokracije – N. V. Gučetić, J. Križanić), koje je načelno imalo ambicije svijet oslobođiti zabluda prošlosti. No, industrijska revolucija u Engleskoj, prodor trgovine na nove kontinente, osnivanje SAD-a (1776.), Francuska revolucija u bitnome revolucioniraju političku ekonomiju, čije su konzekvencije sloboda savjesti, izborno pravo, neovisnost tiska, pravo udruživanja, slobodno djelovanje tržišta. Kako je Hrvatska podijeljena tako su i ekonomske ideje u Hrvatskoj i Slavoniji kameralističke, a u Dalmaciji francusko fiziokratske.

Kameralizam je njemačka varijanta mercantilizma (prema Dvorska komora – *Hofkammer*), a uloga joj je bila baviti se prihodima i rashodima države, odnosno carskog dvora. Dakako da su hrvatski kameralisti bili pod utjecajem austrijskog kruga (Johann Joachi Becher, Philip Wilhelm von Höرنigk, Wilhelm Schröder). Kako je o Reljkoviću riječ u drugom segmentu naše radnje, na ovom će mjestu biti natuknički riječ o ekonomskoj misli Nikole Škrleca Lomničkoga, uz podsjećanje da se u Varaždinu osniva Političko-kameralni studij 1769., a potom u Zagrebu Kraljevska akademija (1776.) reskriptom kraljice Marije Terezije.

Škrlec je, dakle, jedna od najfascinatnijih figura ranoga razdoblja hrvatskog preporoda, ako početak ovoga računamo 1792. godinom (Škrlec je umro 1799.), i to na različitim sektorima političko-društvenoga života. To što je bio blizak slobodnim zidarima (M. Vrhovac, A. Barić, J. Podmaniczky) jamačno nije bez značaja. Kao kameralist, na ekonomskom se području zalaže za stalno zanimanje građana, za aktivnu populaciju, pa makar i doseljavanjem, jer se gustoćom stanovništva osigurava brži napredak. Zanimljivo je da manje preferira poljodjelstvo, jer ono osigurava manji dohodak od drugih djelatnosti (obrt primjerice), čime stoji suprotno fiziokratima, koji poljoprivredu drže jednim produktivnim zanimanjem. Time zapravo Škrlec ističe ideju privatne inicijative, demonopolizaciju u unutarnjoj trgovini, posebice austrijskoj carinskoj politici, a implicitno i defeudalizaciju. Takav način *eo ipso* djeluje ekspanzivnije i povećava blagostanje naroda, pa bi to bila i pretpostavka narodnoga gospodarstva. Škrlec je dakle bio „prvi ekonomski političar koji se sukobio s tada neizgrađenom državnom strukturom, posebno na području gospodarstva“ (Stipetić, 2001: 485), a prema priznanju struke jedini je kojji je interes domovine stavljao iznad staleškoga, pa iznosi ideju ekonomske neovisnosti zemlje kao primarne i važnije čak od pravne (*Pacta Conventa*), čime se jamačno zamjerio jednakom bečkim kao i hrvatskim feudalnim krugovima. Dapače, kao liberal zastupao je go-

tovo revolucionarne ideje kad je isticao da slobodan ustav slobodnog naroda zahtijeva javnost, misleći da u slobodi trebaju participirati građani, pače i seljaci. Zato je za plemički sabor, koji je bio gluhi za te potrebe, rekao: "Za budućnost je najglavnije uređenje sabora. Naša skupština ne može se nazvati saborom civiliziranog i prosvijećenog naroda, nego ona predstavlja samo neuko mnoštvo brbljave svjetine" (Stipetić, isto: 494).

Za Dalmaciju, koja je formirala tri poljoprivredne regije (otoci, obalni pojasi, Damatinska zagora), bilo je značajno fiziokratsko ekonomsko mišljenje, a ono je bilo povezano s rastom cijene žita i drugih poljoprivrednih proizvoda, posebice u vrijeme postnapoleonovskih ratova i velike gladi 1817. To je dakako bilo popraćeno izučavanjem s područja ekonomike poljoprivrede, navlastito francuskih fiziokrata (François Quesnay, *Maximes*, 1758.), a pod njihovim utjecajem je i sam A. Smith (*Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, 1776.). Fiziokracija je u biti dio prosvjetiteljske filozofije jer naglašava načelo prirodnih zakona. Naime, prirodno je pravo da pojedinac uživa u dobrima koja je stekao radom, pa je to ujedno i postulat narodnog gospodarstva. To vrijedi za sva vremena, pače iznad je državnih zakona. S druge strane poljoprivreda je bazični izvor bogatstva, a svi ostali su sekundarni, i ne stvaraju bogatstvo. Dok je Bošković prethodnik fiziokrata, u Splitu je poljoprivredna akademija osnovana 1767. (I. Moller, N. Grisogono, L. Urbani, G. Bajamonti), u Zadru pak 1787. (N. Grimaldi, N. Jakšić, A. Medici). Rad agrarnih akademija kao i dalmatinskih ekonomskih pisaca karakterizira: isticanje poljoprivrede kao primarne djelatnosti, pripadnost prosvjetiteljskom krugu, apel na vladu, to jest Veneciju, i njene „proceduralne“ zakone za opći boljšitak, a sličnost pozicija koje brane u stvari formira prvu ekonomsku „školu“ u nas (usp. Stipetić, 2001: 548-553) što ju je najsintežnije domislio Ivan Dominik Stratico (1794., usp. Krasić, 1991.): promijeniti dotadašnje zakonodavstvo, obnoviti moral društva, propulzija javnih radova, stvaranje manufakture u Dalmaciji i povećanje u proizvodnji u ratarstvu i ribolovu. Teorijski-„doktrinarno“ učinila je to knjiga Ivana Luke Garanjinina *Ekonomsko-politička razmišljanja o Dalmaciji* (Zadar, 1806.) na temeljima Francuske revolucije i liberalizma.

Nego, vratimo se počecima liberalizma i klasične političke ekonomije u onodobnoj Hrvatskoj, dakako u okviru austrijskog carstva. To je ujedno i vrijeme iznimna procvata ekonomski znanosti s „pionirom“ Adamom Smithom koji je svojim djelom (*Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, 1776.) označio početak moderne eko-

nomske znanosti, kako ističe Stipetić (2001: 591), ili kako bi rekao drugi autor (Roll, 1956: 111), uveo red u kaotično stanje ekonomskog istraživanja. Uz njega valja istaknuti i Davida Ricarda, koji dalje razvija liberalnu ekonomsku misao u smislu „ispravljanja“ Smithovih postavki, posebice s obzirom na financijski sektor. Tomu valja, posebno za hrvatski prostor, pridodati i jakobinski zapuh utemeljen na zasadama Francuske revolucije. Zato Ignat Martinović, koji je zbog tih ideja i osuđen na smrt (1795.), u svom ekonomsko-političkom programu, imajući na umu opću volju svih građana, ističe da javna ekonomija ima tri pravila: upravljanje prema zakonima, vođenje vrlinama i podvrgavanje brizi za ispunjenje javnih potreba.

U ovom kontekstu zanimljivije su nam ideje Josipa Šipuša, zagovornika (sve do parafraziranja) koncepta A. Smitha. Šipuš je u svojoj knjizi *Temelji žitne trgovine* (1796.) preporoditelj u višestrukom smislu riječi; od zahtjeva za standardizacijom hrvatskoga jezika do pionirskog značaja njegovih ekonomskih poruka na tragu načela Francuske revolucije. On dakle u skladu sa suvremenim mu teorijskim trendovima ističe važnost poljoprivrede i trgovine s naglaskom na unutarnju trgovinu, što može biti posljedica razvijta gradova, iako je s druge strane protiv ograničenja uvoza ili izvoza hrane, jer to prijeći skupoću i nestაšicu. Dakle je zagovornik *laissez-fairea* u nas, znači zagovornik ideje o slobodnom tržištu bez državne intervencije. Njegovo je djelo, kako primjećuje stručna misao, „prvi moderni traktat o ekonomskoj politici u Hrvata, na kome se području idućih stotinjak godina ništa slično niti tako temeljito nije pojавilo“ (Stipetić, 2001: 625). Zato je on, uz Kotruljevića, Križanića i Škrleca, u samom vrhu Panteona hrvatske ekonomiske misli.

Ovo je vrijeme kada na Pravni fakultet prodire politička ekonomija čiji su predstavnici Antun Ferdinand Albelij (*Osnove opće financijalne znanosti*, 1824.), Johannes Hefner (*Uvod u političku ili nacionalnu ekonomiju*, 1831.), Josip Jurjević (*Zakonodavno rudarsko pravo Mađarske*, 1822. te *Teorija statistike*, 1825. – sva djela su pisana latinskim).

Vraćajući se vremenu ilirskog pokreta, unutar Hrvatskog narodnog preporoda, najistaknutiji su akteri Janko Drašković i Dragutin Seljan, uz pokretanje *Gospodarskog lista* i osnivanje Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva kao i Prve hrvatske štedionice. Njihov se rad nastavlja na nastojanjima Andrije Ludovika Adamića, poznatog riječkog trgovca i patricija, i općenito uz razvitak Rijeke u luku i njeno uklapanje u svjetsko tržište, ali i razvoj manufakture, industrije, tvornica. Nego, Draškovićeva *Diser-*

tacija (1832.), pod utjecajem francuskih i njemačkih ekonomskih pisaca, tako je u pravom smislu manifest, jer se nije ograničio samo na jezični ili književni dio, nego je to uistinu i kapitalan ekonomski manifest, odnosno nije samo nacionalno-politički nego i prvi značajniji ekonomsko-politički program na prijelazu u kapitalizam (Bićanić). On u tekstu posebno razrađuje trgovinsku politiku – pri čemu posebnu pozornost obraća Rijeci – obrt, poljoprivredu, obrazovanje i porezne (financijalne) probleme. Drašković zagovara utemeljenje mješovita trgovackog društva koje bi izvozilo poljoprivredne proizvode, što su već ranije zatražili od požunskog sabora Adamić i Mihanović. I upravo bi izvoz spasio hrvatsko poljodjelstvo. Kako bi se poboljšao gospodarski razvitak Hrvatske, on predlaže osnivanje banaka i hipotekarne kredite, te efikasnije sudstvo koje bi reguliralo taj proces. A apeliranjem na „bistre glave“ jamačno se zalaže, već tada, za društvo znanja jer je ono temeljem gospodarskog prosperiteta, iz koje brige proistječe njegova kulturna djelatnost. Bio je, dakle, svjestan da bez gospodarskog napretka i ekonomске samostalnosti nema narodne (državne) neovisnosti.

Te su kapitalne i temeljne ideje prenule iz sna naše ilirce, pa su i drugi počeli razmišljati na istom tragu. Primjerice, Dragutin Seljan 1840. objavljuje knjigu *Početak, napredak i vrijednost literature ilirske, s kratkim geografičko statističkim opisom ilirskih država*, a 1843. *Zemljopis pokrajina ilirskih*, koja je bila zabranjena, jer je zapravo izlagala ilirsku ideju. Razvidno je da Seljan želi polja književnosti proširiti i drugim znanstvenim područjima. Naglašava nadalje potrebu educiranja, a posebno ističe gospodarski razvitak (poljodjelstvo, manufaktura, industrija, trgovina) kako bi zamišljena Ilirija prosperirala. A kako bi obranio hrvatski jezik, on lucidno predlaže politički preustroj Austrije i Ugarske na kantonalmnom tipu kakav ima Švicarska. Razvidno je, dakle, da je Seljan, unatoč utopijskom karakteru njegovih ideja, koje su modifikacija ideja Pribojevića, Orbinija, Križanića, Vitezovića, uvjeren kako gospodarski razvitak, politička sloboda i prosvjećivanje omogućuju prosperitet. Zato su takve i slične vizije, bez obzira na utopijske geste, predstavljale mobilizatorsku inerciju u vrijeme preporoda. Tu je ulogu posebno vršio i *Gospodarski list* (1842. do danas) i akteri koji su u njemu, ali i posebno, objavljivali, primjerice Franjo Lovrić (*Što bi valjalo učiniti da se u nas trgovina unaprijedi*, 1846.), koji dobro organiziranu trgovinu smatra temeljem blagostanja, iz čega je razvidno da se bazira na merkantilizmu, nadalje Franjo Ferdinand Šporer, uz programske gospodarske članke, zagovara, s Draškovićem, osnivanje visoke tehničke škole,

te povremeno Ljudevit Vukotinović koji razmatra gospodarska pitanja, dok politički zagovara federalistički ustroj Austrije.

U drugoj polovini 19. stoljeća ekonomika se hrvatska misao razvija pod utjecajem inozemne, posebice liberalna varijanta. Tako Imbro Ignjatović Čkalac, kao tajnik Trgovačko-obrtničke komore, piše izvješće o stanju gospodarstva u Hrvatskoj, pa se uz ostalo zalaže za ekonomsku pomoć seljaštvu, brži razvitak gradske privrede (obrta, trgovine, industrije), željeznice i osnivanje finansijskih institucija (banaka, štedionica), a po uzoru na svog profesora (Karla Heinricha Raua) zagovara državni intervencionizam. Uz literaran rad Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, baveći se i ekonomskom sferom, zagovara tip kućnih zadruga kao čuvara od socijalnih potresa. Iako ga kasniji razvitak nije potvrdio, njegove su analize jednog tipa zemljšta vlasništva uzimali europski ekonomski teoretičari. Od šezdesetih godina naglo buja ekonomksa misao u Hrvata, a nemalu je ulogu imao Eugen Kvaternik, koji je 1863. objavio knjigu *Hrvatski glavničar*, s teorijskim osloncem na francuza Henrika Joseph-Leona Baudrillarda i Amerikanca H. C. Careya, u kojoj se zalaže za ekonomsku naobrazbu, te posebno upozorava na segment poljoprivrede, jer da je ona primarna u lancu drugih obrta, a i materijalno osigurava budućnost naroda. Za njega temelj narodnog kapitala čine hrvatsko zemljiste, šume, more i rad.

I zagrebački profesori u rasponu od 1888. do 1918. dali su svoj obol ekonomskoj misli, pa tako Blaž Lorković popularizira ekonomsku spoznaju, a Fran Urbanić predaje ekonomiske discipline (statistika, demografija, financije). Slično rade i profesori Kraljevskoga gospodarskoga i šumarskog učilišta u Križevcima. Ekonomika poljoprivrede dobiva poticaj i djelatnošću braće Radić, ne samo afirmacijom seljaka kao nositelja hrvatske supstancije, hrvatskoga subjekta, nego i redovitim agroekonomskim porukama Antuna Radića koje je objavljivao u časopisu *Dom* (od 1899.), kako podukama tako i apelom da se vodi računa o potrebama seljaka. Braća Radić, dakle, iznose ideju da država pomaže seljačka gospodarstva, da nudi poljoprivredne kredite (po uzoru na štedno-kreditne udruge Raiffeisenova tipa), da radi na obrazovanju.

Hrvatska ekonomksa misao ne samo što je pratila recentne europske zasade nego je, sviješću o značenju ekonomskе znanosti, bila inauguratorom nekih segmenata, što joj je bilo kasnije, kad je otkriveno, i priznato, pa je tako zasnila ujedno i teorijsku ekonomsku hrvatsku misao, a istodobno je u svom poučnom dijelu radila na naobrazbi gospodarskih aktera s ciljem poboljšanja privređivanja, unaprjeđenja kako pojedinca tako i državna blagostanju.

Kao što je znano, hrvatska se **historiografija** u znatnijem opsegu počinje razvijati u 17. stoljeću, pa se tako Ivana Lučića drži osnivačem hrvatske historiografije. Međutim, kako nas uvjerava hrvatska historiografska literatura (Šišić, 1914.; Šidak, 1962.; Gross, 1996.; Antoljak, 2004.) tvorac je i prvi pisac povijesti Hrvata bio bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet, kojega je aktualizirao tek upravo Lučić. Od 8. do 15. stoljeća u jadranskim gradovima, uglavnom na latinskom jeziku, začinja se hrvatska historiografija (Nikola Modruški, Marko Marulić, Ludovik Crijević Tuberon, Vinko Pribrojević, Mavro Orbini, Juraj Rattkay), koja metodološki, znanstveno i ideološki zacrtava neke temeljne smjernice kojima će se i kasnije razvijati hrvatska historiografija. Ivan Lučić, naime, drži da se povijest može pisati samo na temelju arhivske građe i suvremenih dokumenata, i objavljuje 1666. svoje monumentalno djelo *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Tim svojim djelom, promletački pisanim, otvara „jadranjsko pitanje“ tvrdnjom da Venecija ima pravo na Jadransko more, prema čemu bi ona imala tretman „kraljevine“, iako je naslov kralja Hrvatske i Dalmacije nosio car Leopold I. Habsburgovac. Djelo je značajno jer je pisano kritičkom metodom na temelju dostupnih izvora, a donekle je anticipator brodelovskoga tipa historiografije, jer je u šestoj knjizi prikazao privatni život Dalmatinaca. Lučićev osjećaj za „dogadajnu“ povijest i dokumentiranost dokazuje prilog od deset povjesnih izvora, koje donosi u dodatku, pa i pisaca protumletačko orijentiranih (*Obsidio Iadrensis*). Slično je, znanstveno-kritički, radio i na povijesti rođnoga grada Trogira (*Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau*, 1673.), koja je zapravo politička i kulturna povijest Trogira. To ga je u krugu znanstvenjaka učinilo poznatim prvakom „in rebus illyricis“. Lucićev suvremenik, Šibenčanin Frane Divnić, suvremenik Kretskoga (Kandijskog) rata (1645.–1669.), napisao je povijest toga rata, koja ima i kroničarsku i povjesnu vrijednost, a djelo je dopunio i redigirao upravo Lučić dajući mu naslov (*Historia della guerra in Dalmazia tra Veneziani e Turchi*) (usp. Bazala, 1978: 284–286). Na nagovor Lučićev bavio se i arheologijom.

Prvo povjesno djelo pisano hrvatskim, zapravo kajkavskim jezikom, pa je to ujedno i najstarije povjesno djelo u sjevernoj Hrvatskoj, jest djelo Antuna Vrameca *Kronika...* (1578.), dok u 17. stoljeću objavljuje Juraj Rattkay Velikotaborski *Memoria regnum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* (1652.), koja je pisana na temelju arhivske građe i vlastitih doživljaja uz nadopunu legendama (o Čehu, Lehu i Mahu koji da potječu iz Krapine).

Lučićevoj će se tezi kasnije oštro suprotstaviti polihistorik, književnik Pavao Ritter Vitezović u polemičkom *Apographumu...* (1681.), okarakterizirajući to opsjenama i obmanama. Vitezović je inače autor značajna djela *Kronike iliti szpomenek vszega szvieta vikov* (1696.), koja je postala protomodelom za kasnije kronike (Raffay, Krčelić, Laurenčić), autor kapitalna djela *Croatia rediviva* (1700.), kojim djelom idejom i opsegom obnovljenoga Hrvatskog kraljevstva anticipira ilirce. Vidljivo je, nastojanjem da se ukloni ime Dalmacije iz uporabe, da je na sceni „hrvatsko pitanje“ koje je dolazilo do izražaja i u djelima na latinskom Adama Baltazara Krčelića (*De regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae...*, 1770.), koji inače radi u duhu centralističke dvorske politike (Antoljak, 2004: 227), Matije Petra Katančića (*In veterem Croatorum patriam indagatio philologica*, 1790.), Tome Basiljevića, frankofila, koji se zalaže za političko uređenje Europe pod okriljem Francuske, a od „ilirskih“ krajeva predlaže osnivanje federativne Ilirske Republike s Dubrovnikom kao središtem, te idejom o ravнопravnosti u međunarodnim odnosima između velikih i malih naroda i država, Ivan Krstitelj Stratico (*Memoria...*) – svi oni zagovaraju ideju o sjedinjenju zemalja koje su nekad činile antičku cjelinu, imenom Ilirik. Otrježnjenje je došlo 1815., Bečkim kongresom, kada su Istra i Dalmacija potpale pod izravnu austrijsku vlast, pa nije ni čudno što su daljnji napori Hrvata išli, suprotno, za ujedinjenjem tako da su i povjesne rasprave pisane u tom duhu, što će ilirskim pokretom i uslijediti. Sustavnu hrvatsku povijest napisao je isusovac Joseph Mikoczi (*Otiorum Croatiae liber unus*, 1806.). Također strani autori i strana djela pišu iz područja hrvatske historiografije (Ludwig Albrecht Gebhardi, Christian Gottliebe Heyne, Johann Christian Engel, Giuseppe Valentinelli, Ernest Ludwig Dümmler).

Zanimljivo je da je hrvatski Saborinicirao 1832. sa-kupljanje i objavlјivanje izvirne povjesne građe, i to najprije one koja dokazuje političku neovisnost Hrvatske. Gaj će tako svoj politički rad osnažiti historijom, a pojedine listine objavljaju *Danica* (od 1840. do 1848.) i *Kolo* (1842., 1847.). Istodobno se počinju objavljivati pravni spomenici, gradski statuti, „Razvodi“ (A. Mažuranić, *Zakon vinodolski od ljeta 1288*, 1843., A. Starčević, *Razvod istriensis od godine 1325.*, 1852., I. Kukuljević, *Zakoni grada Zagreba od 1242–1425*, 1851., *Statut otoka Krka*, 1852., I. Mažuranić, *Statut grada Senja*, 1854.). Sve je to vrhunilo opsežnom Kukuljevićevom zbirkom *Iura regni Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae* u tri sveska (1861./1862.). Ivan Kukuljević Sakcinski nazvan je „osnivačem moderne hrvatske historiografije“ (Šidak), dapače „ocem hrvatske historiografije

19. stoljeća“ (Antoljak, 2004: 805), jer ju je stavio na znanstvenu osnovu. S njim je polemizirao Rački upravo zbog neznanstvene metode, to jest nekriticckog tiskanja izvirne gradi. Pokreće čuveni *Arkv.* Šime Ljubić nadograđuje metodu zanimanjem za arheologiju, numizmatiku, epigrafiku, a posebno se istakao kao pionir u osvjetljavanju odnosa Hrvata i Venecije, te je svojom upornošću i marljivošću nadmašio samoga Rankea (Antoljak, 2004: 806).

U tom smislu Franjo Rački 1857. svojim radovima (*Niekoje opazke vrhu dvijuh legendah o slavenskih apotekah, te Je li podmetnuta poslanica Hadrijana II na Rastislava i Korelja, što se nalazi u Panonskoj legendi*) „znači prijelomnu etapu u hrvatskoj historiografiji 19. stoljeća, jer je ne samo utemeljena na izvornoj građi, nego su prve rasprave posvećene kritici izvora u smislu najviših dostignuća tadašnje europske historiografije“ (Brandt, 1966: 386). Rački se posvetio povjesnicima, crkvenoj i narodnoj, a proučavao je i bogumilski pokret, zanimajući se za „filozofičko-dogmatičku stranu“ (*Bogomili i Patareni*, 1869.). Baveći se hrvatskom poviješću od 11. stoljeća do suvremenosti, Rački, koji je prvi moderni povjesničar, i prvi predsjednik JAZU, svoju je metodologiju gradio na problematiziranju odnosa filozofije i znanosti, kritici monizma u znanosti, jednostranosti prirodnih znanosti, te je, s tim u vezi, zagovornik interdisciplinarnosti. Hrvatska je historiografija donekle bila isprovocirana i recentnim političkim stanjem, posebice nastojanjem Ugarske da stvari jedinstvenu državu, pa je i Hrvatska morala pribjeći sličnim načinima, pozivanju naime na povjesno-pravnu legislativu (Josip Kušević 1830. objavljuje *De municipalibus iuribus*). Prema tome, historiografija je obavljala trojaku funkciju – stvarala je znanstvenu disciplinu, bila je sredstvo obrane protiv Mađara, te je vršila integracijsku ulogu u vrijeme narodnog preporoda, bez obzira na to bila ideja povijesti monumentalistička (Kukuljević) ili demokratsko-liberalistička (Nodilo).

Pojava Franje Račkoga, dakle, značajna je kako u okviru kulture tako i integracijskih nastojanja, a kao najbliži suradnik i istomišljenik Strossmayerov dijelio je s njim iste ideje u okviru ideologije „jugoslovjenstva“. Osnovne segmente te teze Rački je razradio u istoimenom članku u *Pozoru* 1860. i taksativno bi se mogle naznačiti potrebom za jedinstvenim književnim jezikom te jedinstvenim pismom i pravopisom, i jedinstvenim političkim, dakle, državnim ustrojem u okviru Monarhije, s upozorenjem kako se Hrvatskoj i Slavoniji treba pridružiti i Dalmacija, pače i Vojvodina u tvorbi hrvatskog kraljevstva (Strossmayer/Rački, 1971: 277-290) unutar postojeće Monarhije. Stross-

mayer i Rački, imena „koja idu zajedno“ (Koščak, 1991: 7-86), nakon obnove Narodne stranke 1861., neumorno rade na ideji federalističkoga uredenja Habsburške Monarhije u okviru čega je i nastojanje za ujedinjenjem svih južnih Slavena sa Zagrebom kao kulturnim središtem, čemu je imala služiti i JA. Tek će 1880. Rački raskrstiti s idejom integralnog jugoslavenstva (*Misli povodom okružnice Lava XIII od 30. rujna*), za koju se zalagao dvadeset godina ranije (*Jugoslovjenstvo*, 1860.). Kako je razvidno, njegova je konцепција evoluirala od „balkanske“ federacije do „trijalističke“, kad je aktualizirana i ideja okupljanja hrvatskih zemalja na temelju hrvatskoga državnog prava, te dolazi do pokušaja ujedinjenja Neodvisne narodne stranke, za koju je program sastavio Rački, i Stranke prava oko, u biti, istog programa. Uostalom, 1890. Rački eksplikite veli da je bila riječ o ujedinjenju hrvatske zemlje i njene državne samostalnosti u okviru Habsburške Monarhije, te da se u slavenskom pitanju ne radi o državnom i političkom jedinstvu jer se pojedina plemena, kako reče, razlikuju povijesnu i životom, odnosno državom. Što se tiče odnosa jugoslavenstva i hrvatstva Rački se nije ogriješio o hrvatstvo, držeći ga bitnim elementom svoje ideologije. I kao historik i kao istaknut član Narodne stranke on je stalno, na temelju historijskog prava, tražio historijske argumente pri mogućem rješavanju narodno-ustavnih i državnih prava, pa je upravo on, kako ističe Politeo, sagradio hrvatsko državno pravo, a ne Stranka prava (usp. Antoljak, 2004: 471).

Kao što je napomenuto, historiografski se rad aktivirao pedesetih godina kad je bilo znanstveno mjerodavno istraživati arhive, što su činili I. Kukuljević, Š. Ljubić, A. Mažuranić, M. Klaić, B. Bogišić, R. Lopatić i drugi, a nastavio Rački. Počeo je to on kao mlad profesor u Senju skupljanjem glagolskih listina, a premještanjem u Rim 1857. marljivo istražuje arhive i prepisuje dokumente koji se odnose na hrvatsku povijest (*Pokret na slavenskom jugu, Bogomili i Patareni*, 1869./70.). Tako je nastalo njegovo monumenatalno djelo, najprije *Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia* (1877.), diplomatička zbirka akta i povelja, potom *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća* (1884.–1893.), u kojoj je obradio proces formiranja hrvatskog naroda. Rački je, dakle, uzimao u obzir činjenicu srednjovjekovne hrvatske države i njen kontinuitet, ideju slavenske, južnoslavenske uzajamnosti, kao i ujedinjenje unutarnjih partikulariteta, ali i interkulturalnost triju modela (zapadnoeuropejske/mediteranske, bizantske, islamske).

Rački se našao, naime, na istom tragu razmišljanja kao ranije Križanić: kako prevladati etničku, kulturnu i političku razmrvljenost, koja je sredinom 17. st. doživjela

vrhunac, ali ne i na Križanićevu slavenstvu kao jednom narodu, a niti njegova oponenta Vitezovića, iako je potomjem bio bliži. Njegovom historiografskom radu ideološki ciljevi nisu krenjili znanstvenost, kako je i sam naglašavao, tako da ga suvremena hrvatska historiografska misao drži utemeljiteljem moderne kritičke historiografije i znanstvenikom svjetskoga glasa (Antoljak, 2004: 456-514), jer je historiografiju, kao tip liberalnog katolika prema kojemu religija i znanost ne kontradiktiraju, držao onom znanstvenom disciplinom koja, uz dokumente, donosi i kritiku izvora (Gross, 2004.; Strecha, 2009.). Odgajan zapravo na tradiciji ilirizma, Rački je jednakost nastojao na kulturi, književnosti i jeziku, kao i na ideologiji kao integrativnom jugoslavenskom subjektu. S druge strane, pak, jednak je inzistirao na znanosti i vjeri koje se medusobno nadopunjaju, i to pod pojmom i koncepcijom „narodne znanosti“, koja bi u skladu s „dušom“ naroda „izgradila osebujnu kulturu, bezuvjetno nužnu za opstanak hrvatskoga i ‘jugoslovjenskoga’ naroda“ (Gross, 2004: 23). Ideja jugoslavenizma (kulturni, jezični i „plemenski“, ali ne i državni, integralizam) nije ga priječila da stalno u svojim radovima ističe hrvatsko državno pravo kao povjesno pravo hrvatskog naroda. Sve se to nije odnosilo na puko znanstveno populariziranje nego na bitnu edukacijsku funkciju naroda koji bi tako bio u stanju akceptirati i koristiti takva znanja. Zato je on i „narodnu književnost“ shvaćao kao pisani riječ uopće, pa će na tom tragu, i prije Šenoe, napisati istoimeni članak koji to tematizira. Znači dakle da Račkome „narodna znanost“ i „narodna književnost“ treba istražiti oblik i sadržaj „duše naroda“ u praksama njegova „svijeta života“ i to u oblicima njemu (hrvatskih) autentičnih iskustava. A temelj takvih epistema jest historija („narodna poviestnica“), koja je vođena duduše božanskim telosom, ali se u „pragmatici“, kako je govorio, mora voditi idejom prosvetljivanja, za narod, i kritikom izvora, za historiografiju kao znanost.

Rad Mihovila Pavlinovića značajan je i u sferi politike, vezano uz „hrvatsko pitanje“, dakle integracijske procese, u sferi odnosa Crkve i države, kao i u sektoru kulture (i književnosti). Osim što je osnovao list *Il Nazionale*, s prilogom *Narodni list*, on od 1864. u Zadru tiska i list *Ognjištar*, kulturno-umjetničko i političko glasilo, dok je ideju hrvatske nacionalne i državne misli elaborirao u *Hrvatskoj misli*, djelima *Razgovor o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo Hrvatstvu* (1876.), *Hrvatski razgovori* (1877.), *Hrvatski razmišljaji* (1884.). Iako je njegova narodna ideja evoluirala od ilirstva, peko strossmayerovskoga jugoslavenstva do hrvatstva, ipak se može jasno uočiti težnja za sjedinjenjem

Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, i s prepoznativom koncepcijom hrvatstva kao narodnog individualiteta unutar federalizirane Habsburške Monarhije, u čemu nije bio osamljen, jer su to zagovarali Rački i Strossmayer, a kasnije prihvatio i Supilo kao i Pilar.

Kao jedan od vodećih aktera (uz Klaića) preporoda u Dalmaciji, Pavlinović je nužno motriti i u okviru integracijske strategije. Naime, zbog različitih političko-društvenih prilika u Dalmaciji, Hrvatski je narodni preporod kasnio u toj pokrajini i propulzivirao tek nakon ukidanja neoapsolutizma, dakle od 1860-ih nadalje, a bio je povezan i s porazom Austrije u ratu s Francuskom 1859., kada je postalo aktualno pitanje uređenja Monarhije na federalističkom načelu. Tu je intenciju podržavala Narodna stranka banske Hrvatske kao i njena „filijala“ u Dalmaciji, pa dakle i Pavlinović. U Dalmaciji je bila zapravo riječ o dvije ideološke formacije; jedna je bila slavo-dalmatinska, u biti autonomaška (Antonio Bajamonti), oslonjena na gradski sloj, koji je doživio poraz tek pobjedom narodnjaka na izborima za splitsku općinsku upravu 1882., pa je ujedno i to završetak preporodnog razdoblja (usp. Stančić, 1990: 12). Druga je orijentacija bila južnoslavenska i hrvatska, i njen pronosor je bila „pučka inteligencija“, uglavnom svećenstvo. I među njima su postojale distinkcije glede Klaićeva „gradskog društva“, što ga je činila primorska i otočka Dalmacija, i Pavlinovićeva „seljačkog društva“ koji su činili nutarnji dijelovi Dalmacije, uglavnom seljačke populacije. Dok su prvi više inzistirali na ideologiji slavenstva, te su, u borbi s autonomašima, južnoslavensku ideju identificirali s *nacionalnom* idejom, inteligencija „seljačkog društva“ svoju je koncepciju shvaćala kao *hrvatsku* nacionalnu svijest i zato jer joj je fenomen autonomaštva ostao društveno-strukturno „izvanjski“. Takva je ideja i društveno-politički bila „zrela“ nakon poraza ilirskog pokreta, koji je oblikovao hrvatski nacionalni program.

U Pavlinovićevu tipu „seljačkog društva“ pojam se „južnoslavenstva“ više odnosio na kulturni segment, slično Vukotinovićevu „ilirizmu“. Dakle, grupacija Pavlinovićeva kruga u prvi je plan nametnula hrvatsko nacionalno obilježje Dalmacije, iako je i on evoluirao od tipa „jugoslovjenstva“ Franje Račkoga (Strossmayer/Rački, 1971: 277-290) do koncepcije hrvatstva, nakon Austro-ugarske nagodbe, kad je postalo razvidno da od slavenskog nacionalnog pokreta u Monarhiji neće biti ništa. Dok je još jeziku i kulturi mogao dopustiti ideju nekakva zajedništva, strogo je razlikovao individualizaciju nacionalne zajednice u procesu hrvatske nacionalne integracije. U tom je segmentu već bio potrošen jezični i vjerski razlikovni se-

gment (iz „zajedničkog“ razdoblja), pa je trebalo ponuditi druge argumente, te Pavlinović traži elemente u razdoblju povijesne odvojenosti, ponajprije političko-državnom, a potom kulturnom i vjerskom (naglašavamo – iz „prvotne“, samostalne, a ne „zajedničke“ faze), s tezom da se nacija ostvaruje tek u nacionalnoj državi.

Tako nam se Pavlinović nadaje kao akter opće narodnjačke politike koja je isticala ideju sjedinjenja Dalmacije s banskim Hrvatskim, te samostalnost u sklopu Monarhije, definirajući pojam „političkog naroda“, pojam „državljanstva“. Ostajući takav do kraja života i kraja svojega djelovanja, on se distancirao i od pravaštva, i njegova Kvaternikova radikalizma, i od liberalizma i njegova profit-kapitala, te posebice odnosa Crkve i države, iako je nekim svojim komponentama bio građanski, katolički (usp. Kapitanović, 1990: 77-87) liberal (kategorija građanske i političke slobode). Pavlinović je, dakle, bio aktivan sudionik narodnoga preporoda koji je „najjasnije afirmirao hrvatsku nacionalnu ideju u dalmatinskom građanstvu i poticao njegovo uključivanje u proces hrvatske nacionalne integracije“ (Stančić, 1990: 34), te isticao, s jedne strane, državno pravo kao legitimno sredstvo u politici, a s druge strane, vjerske, katoličke, humanističke vrijednosti kao temelje ljudske biti, tako da se ponovno danas možemo vraćati nekim njegovim tezama o čovjeku koji nije čovjek ako nema svijesti, i narodu koji nije narod ako nema narodnosti.

Dok je preokupacija Ivana Krstitelja Tkalčića kao historiografa (*Hrvatska posvjestnica*, 1861.) bila usmjerena na zavičajnu povijest, to jest historik je Zagreba i njegove biskupije i crkve, čiji su rezultati kasnije odbačeni, Tadija Smičiklas, član bečkog Institut für österreichische Geschichtsforschung gdje je stekao pravo predavati historiju i pomoćne znanosti na svim sveučilištima Austro-Ugarske Monarhije, kao profesor povijesti na zagrebačkom sveučilištu odgojio je niz prominetnih historičara (F. Šišić, M. Šufflay). Tom „hrvatskom Herodotu“ kruna rada bila je *Poviest hrvatska, I-II* (1879.–1882.), koja je bila iznimno popularna u najširim masama hrvatskog pučanstva i bila u funkciji nacionalnog osvješćivanja te *Codex diplomaticus*. Već je Šišić istaknuo da je Smičiklas koristio do tada objelodanjene izvore (Račkoga) te da je idejom ustavnosti ona bila neka vrsta katekizma hrvatskog patriotizma, ali je nešto kasnije bilo i zamjerke da je ta povijest pisana „zanesenom romantičkom fantazijom“ (Kostrenčić), iako mu se ne može osporiti iznimno mjesto u hrvatskoj kulturnoj historiji. Objavio je i niz životopisa poznatijih ličnosti (Kukuljevića, Račkoga, Strossmayera).

Kao što su europske nacionalne historiografije, tako je i hrvatska, koja je od prve metodološki učila, u 19. stoljeću umnogome profesionalirana i poznanstvenjena, posebno novim genetičkim poimanjem povijesna kretanja. I to je bilo u funkciji oblikovanja nacionalne svijesti, koja se, uz ino, temeljila na poznavanju činjenica iz prošlosti kojima su se opravdavale društvene i političke akcije. Historiografija tako postaje važna u dvostrukom smislu; ona izgrađuje nacionalnu svijest, te igra znatnu ulogu u pitanju moderne hrvatske autonomije (usp. Gross, 1996: 173), naročito u borbi protiv mađarizacije, ali i afirmira samosvojnost hrvatskoga bića. Upravo takvo povezivanje znanosti i nacionalne ideologije u historiografiji predlaže mladi Rački nastavljajući se donekle na ranija nastojanja (Kukuljević). On postupa po „zakonih povjestne kritike“, pomnjiwo prikazuje izvore, nije pretjeran u tumačenju, a u analizi izvora je kritičan, te ne uvažava samo kronikalnost nego i kulturne životne oblike u najširem smislu. Zato postoji tvrdnja da je hrvatska historiografija koncem 19. stoljeća dostigla razinu koja se može usporediti s „rezultatima najboljih europskih historiografija“ (Gross, isto: 177). Tomu je jamačno pridonio Tadija Smičiklas, koji u svojoj „pragmatičnoj povijesti“ (*Poviest Hrvatska*) želi ukazati na smisao hrvatske povijesti, a taj je da su Hrvati, unatoč brojnim borbama, uspjeli sačuvati svoju narodnu osobnost, državnost i kulturu.

Uz tu, metodološki, njemačku orijentaciju, hrvatska je historiografija učila i od francuske, kao primjerice Natko Nodilo (*Historija srednjeg vijeka za narod hrvatski i srpski, I-III*, 1898.–1905.), ali se i od nje kritički ograđuje, kako od Comteova pozitivizma tako i Darwinove teorije o evoluciji, ali i od Hegelove „općosti“, jer „slobodnu čovjekovu volju“ drži najvećem vrijednošću u povjesnom razvitu. Nodila je historiografija ocijenila kao svjetskog stručnjaka za opću povijest, i to kao sljedbenika francuske historiografske škole (Šišić), čemu je pridodao germansku marljivost (Antoljak). Rekli bismo da on nije zagovornik monumentalističke ideje povijesti, jer mu ona nije samo povijest junaka nego i „prostog naroda“. Prema njemu, dakle, „nova historija“ ima zadatak prikazati i „jauk u kolibama“ kao i rad u zadimljenim tvornicama, a u „sveobuhvatnom“ prikazu pomogla mu je široka naobrazba, od etnografije i filologije do arheologije i gospodarstva. Za njega historija nije „stroga znanost“ nego „znanje i umjetnost“, u čemu umnogome odudara od svoga vremena.

Baltazar Bogišić, Nikola Tomašić i Ivan Strohal, kao pravni historičari, te Vjekoslav Klaić i Ferdo Šišić oblikovali su se metodološki na tradiciji 19. stoljeća, a i pisali

su o historiografskoj metodologiji. Za Vjekoslava Klaića, autora petosveščane povijesti Hrvata, kao genetičara, historija je istraživanje promjene u vremenu (povijesti) čija imenentna logika nije periodičnost nego razvojni proces. Oslanjajući se na Bernheima (Rankeova škola) on definira historiju kao znanost o razvitku ljudi s obzirom na njihovo djelovanje kao socijalnih bića. Ferdi Šišiću, zagovorniku njemačkog idealističkog historizma (Strecha), je pak historija znanost o događajima i promjenama među ljudima. Stručnjak ogromnoga znanja i genetičke metode stvorio je vlastitu školu (Šišićeva škola) koja se temeljila na arhivskoj građi i arheološkim nalazima. Koliko je usmjeravao pažnju na pojedinca, u smislu kreiranja povijesti, toliko je bio zagovornik shvaćanja da politička povijest ima prednost u historiografskim istraživanjima. Iako je, navlastito poslije 1918., njegov politički oportunizam u pitanjima suvremene mu povijesti usmjeravao ideoološkom tumačenju, a spram filozofije povijesti hrvatski su historografi uglavnom bili insuficijentni, osim rano preminuloga Janka Koharića, jedan je od najvećih hrvatskih povjesničara, a oportunizmom opominje historiografe (Macan). Dakle, historija, kao znanost, „pronalazi i iznosi istinu“ i to „utvrđivanjem činjenica“, pri čemu se historik bavi samo određenim promjenama koje imaju određenu „historijsku važnost“. Već to implicira da je on bliži monumentalističkoj koncepciji povijesti, za razliku od Klaića kod kojega pojedini događaj, kao „osamljeni čin“, nema vrijednosti. No, zajedničko im je, s jedne strane, razvijena metodološka svijest po ugledu na njemačku eruditsko-genetičku, ali i kritičnost prema tradicionalnoj historiji u spoznaji da je „nužan određen okret prema istraživanju društvenih, a ne samo političkih pojava“ (Gross, 1996: 186).

Razvidno je, dakle, da je hrvatska historiografija 19. stoljeća jednako vodila brigu o metodološkim impostacijama (uglavnom na temelju njemačke, ali i francuske, i drugih historiografija) kao i metahistoriografskoj svijesti, to jest pratila je, te i sama objavljivala, radove o historiografskoj metodologiji.

Još valja upozoriti na interes za problem školstva, pedagogiju, metodiku i odgoj u publikacijama o povijesti školstva u Hrvatskoj, kao i u programima pojedinih gimnazija (Lj. Vukotinović, A. V. Tkalčević, S. Ilijašević, V. Pacel, Đ. Deželić, S. Basariček, J. Glaser). Školstvo se dakako postupno oslobađalo skolastičke pretpostavke (Wilhelm Švelec, *Sidro mudroslovlja*, 1852., Alekса Štibuhar, *O neumrlosti duše*, Juraj Žerjavić, *O postanku čovječeđe duše*, 1869.), ali je ono Račkim, kao školskim nadzornikom, a posebice Ivanom Filipovićem, osnivačem hrvat-

skoga učiteljskog pokreta, počelo napuštati skolastičku pedagogiju tražeći onu vrst pedagogije koja je oslobođena od teologije, dakle onu koja se neće oslanjati na dogmatskom neznanstvenom temelju, te koja će također biti oslobođena od crkvene uprave. Ako se ima na umu da se njegova koncepcija oslanjala na Rousseauove misaone postulate, na materijalističkim premissama, jasno je da se zalagao za „znanstveni i svjetovni odgoj“ (Bazala, 1978: 303) kao i za jednakе mogućnosti muške i ženske, gradske i seoske djece.

Filozofija u 19. stoljeću u Hrvatskoj na tragu je kontinuiteta prethodnih razdoblja europske i hrvatske tradicije, ali u ovom stoljeću, iako ima djela na stranim jezicima, ipak ona se sve više piše i na hrvatskom jeziku, stvarajući ujedno i svoju nomenklaturu. Dok je u disciplinama ona raznorodna, sferom utjecaja je u znaku njemačkog idealizma, Kanta, preko herbartizma i francuske škole do talijanskih utjecaja u Dalmaciji. Ovo potonje dokazuje da se filozofija ne gaji samo u Zagrebu, nego i u drugim gradovima „gornje“ i „donje“ Hrvatske (Varaždinu, Vukovaru, Petrinji, Zadru, Splitu, Rijeci, Dubrovniku). U svojoj razvojnoj putanji filozofija je u 19. stoljeću kretala od prosvjetiteljskih poticaja, preko pozitivističke i neoskolastičke do herbartizma koji je gajila akademска и školska filozofija. Prvu orientaciju, koja se upotpunjavala kantizmom i njemačkim idealizmom i predstavljala određen kompromis s neo/skolastičkim mišljenjem, zastupali su Šimun Čučić, profesor filozofije, djelom (*Philosophia critice elaborata*, 1815.) koje brani Kantov prinos filozofiji, kao i franjevački profesor filozofije i teologije Grga Čevapović (*Introductio in ethicam christianam*, 1820.). Prvi koji je istraživao filozofiju prava, kao zasebnu disciplinu, bio je Antun Ferdinand Albely (*Encyclopaedica in iuridico-politicum studium introductio*, 1830.).

Bogoslav Šulek, svestran pregalac u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda, bio je zagovornik pozitivističkih (darvinizma) znanosti, koje je razvijao u nizu djela (*Naš napredak u prirodnih znanostih za minulih pedeset godina*, 1885.) i polemikama s Antunom Bauerom, a ujedno je autorom rječnika znanstvena nazivlja. Antun Starčević, „otac domovine“, također svestran djelatnik i politik, razradio je teze političke i pravne filozofije na tragu francuske filozofske orijentacije kao i rezultata Francuske revolucije, to jest na običajnosti i čudoređu, dok praktičnu filozofiju naziva „znanošću života“. U tom segmentu sličan mu je stranački prijatelj Eugen Kvaternik. Polihistorik Franjo Rački istraživao je hrvatsku filozofiju baštinu, ali je na tragu njemačkog idealizma promovirao filozofiju

samosvijesti. Komižanin, pak, Antun Petrić, dugogodišnji profesor u Zadru, posebno se bavio estetičkim pitanjima (*La definizione del bello...*, 1875.), ali i etičkim pitanjima (*Libertà e fato*, 1885.) kojima se pročuo i u Europi. I Juraj Politeo, splitski filozof, jezikoslovac i pedagog, zanima se metodologijom znanosti, etičkim pitanjima i pedagogijom.

Neoskolastičku filozofiju problematiziraju uglavnom profesori bogoslovije, kao Antun Kržan, koji je polemizirao s hrvatskim darvinistima, kao i Antun Bauer. Kržan piše djelo *O postanku čovjeka* (1874.–77.), u kojemu podastire kršćanski odgovor na darvinističku evolucijsku teoriju što je zagovaraju hrvatski znanstvenici, na što se kasnije nadovezuje Bauer (*Vjera i znanost*, 1908.), koji među prvima piše neoskolastička djela na hrvatskom jeziku (*Opća metafizika ili ontologija*, 1894.). Josip Stadler, nakon profesure na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, imenovan sarajevskim biskupom, piše opširan udžbenik skolastičke filozofije (*Filosofija, I–VI*, 1904.–1915.).

Akademsku filozofiju prezentira Franjo Marković, herbartist, autor prve naše estetike (*Razvoj i sustav obćenite estetike*, 1903.); zanimao se i filozofskom tradicijom (*Filozofski rad Rugjera Josipa Boškovića*, 1887.–88.), vjerujući kako proučavanje djela hrvatskih filozofa otvara pristup “organizmu duševne skupnosti naroda”, kako je naglašavao. I Gjuro Arnold profesor je filozofije, autor niza djela u kojima problematizira pitanje etike i povijesti, umjetnosti i znanosti, vjere i znanosti, inače pisac udžbenika *Logike* (1888.) i *Psihologije* (1983.), koji su dugo godina rabljeni u srednjim školama. Udžbenike psihologije i logike pisao je i predavač na Učiteljskoj školi u Petrinji, Josip Glaser, dok je Stjepan Basariček pod utjecajem herbartizma pisao svoju pedagogiju.

Tomu valja pridodati i informaciju o sociološko-politološkim i filozofskim radovima (Lj. Vukotinović, *Ustroj županijah*, 1840., A. T. Brlić, *Kratka uspomena na 1848–49.*, A. V. Tkalčević, *Ivan Gundulić Franjin*, 1854.), te prvoj estetskoj ocjeni nekog (kazališnog) djela (*Mejrima*, 1852.). Starčević objavljuje nekoliko etnografsko-socioloških i filozofsко-psiholoških eseja, dok je u polemici s A. T. Brlićem, u povodu rasprave o Krešimiru II., prvi put u nas formulirana vlastita filozofija povijesti, a mladi Rački, u *Katoličkom listu* (1852., 1855.), nizom članaka objašnjava odnos između teologije i filozofije. Najveći „gigant radnosti“, Kukuljević, 1860. objavljuje iscrpnju *Bibliografiju jugoslavensku*. Dakle, može se zaključiti da su neke discipline i prije utemeljenja Akademije (i njenih publikacija) i Sveučilišta krčile put od predznanstvene k znanstvenoj

fazi, te da su mnoge discipline ponudile znanstveno-kritičku ocjenu radova toga razdoblja, iz čega se mogu deducirati svjetonazor preporodne generacije, njihov ideal čovječanstva, pravde, plemenitosti, etika općenito.

No, zanimljivo je upozoriti i na upućivanje filozofiji odlučne važnosti za ostvarenje duševnih težnji naroda, u smislu Markovićeva postulata o primarnoj važnosti stjecanja duhovne domovine. Na takvom filozofskom oduhovljenju narodnog bića, narodne duše, a Bazala govori o „duševnom životu naroda“ i „duševnoj svijesti“, radila je plejada hrvatskih filozofa zadnje trećine 19. i početka 20. stoljeća (Arnold, Marković, Bazala, Bauer, Kržan, Stadler, Rački), pri čemu je pojam „duša naroda“, još romantičkim naslijedjem, obujmljivao od jezika, običaja, predaje, povijesti, do politike, kulture, književnosti i umjetnosti, dakle estetičkog. Pomalo je paradoksalno da se u vrijeme realizma, kao eminentno pozitivističkoga usmjerena, pri kraju stoljeća u filozofskom mišljenju pojavljuje problematiziranje „filozofije života“ koja uvažava kako metafizičke, ontološke, tako i starčevićevsku „znanost života“, odnosno jedinstvo srca i uma. Uostalom, i Arnold je upozoravao na opasnost specijalizacija pragmatičkih znanstvenih disciplina koje prijete europskom duhu.

Ne samo da se od Šenoe do Arnolda misaona preokupacija kreće oko oduhovljenja narodnog bića, pa se zato i spektar različitih filijacija (senzualizam, idealizam, pesimizam, psihologizam, empirizam, materijalizam, evolucionizam, darvinizam, panteizam, biologizam, pedagogizam) borio za primjereni mjesto unutar identitetskoga polja, nego su se i te različite orientacije i njihove nosive ideje (istina, stvarno, iskustvo, objektivno, pravda, sloboda, ljepota, imaginacija, stvarni život) ujedno i našle u temelju realizma. Zato se književnosti i umjetnosti, kao „čutilnoj djelatnosti“, pridavalо iznimno značenje ne samo u oduhovljenju narodnog bića, nego i kao braniku protiv materijalizma koji hoće zatrti carstvo idea i ideja, kako je naglašavao Hranilović. Zato je taj filozofski „zagrljaj“ realizma, u najširem smislu riječi, kako su govorili Bauer i Arnold, nastojao signirati horizont gnoseologije i noetike, mogućnosti spoznaje supstancijalnog i pojavnog, bića i svijeta, tvarnog i duševnog, umskog i osjetilnog, znanja i čuvstva, te je predstavljao možda posljednji istinski i velik napor duha da se situira kompleksnost bića (hrvatskog) u odnosu spram sebe sama, naime ozbiljenja čovjeka kao misaona stvora, te u odnosu spram zajednice koja ga suođređuje. Nakon tih vremena dogodilo se upravo ono što su oni predvidjeli u slučaju manjka konstitutivnog na koji su ukazivali.

Dakle, ako se za filozofiju ilirizma odnosno roman-tizma, na tragu zapadnoeuropskog mišljenja, može reći da je bila vođena idejom jezika kao "tumača i provodiča izobraženja", kao duševnog života naroda, za poslijepreporodno razdoblje, inače razdoblje znanstvenih priprema, jamačno je značajna ideja filozofije kao „znanosti života“, ideja filozofije povijesti, da bi pri kraju stoljeća bila preokupirana etikom, ontologijom, psihologizmom, estetikom, neoskolastikom, političkom filozofijom, odnosno onim što je Marković podrazumijevao isticanjem filozofije u duhu „ujedinitelja misli, čuvstva i čina“ (kako je govorio u dramama).

Poznata teza da tko ima **tisak** taj ima moć, pokazala se točnom i unutar hrvatskoga prostora, čime je dokazana njegova višestruka uloga, posebno u „prevratnim“ vremenima. Prva hrvatska tiskara bila je u Senju koncem 15. stoljeća, dočim ju je Zagreb dobio tek 1664., a kaptolska je tiskara proradila tek u drugoj polovini 18. stoljeća. Ako je za Hrvatsku pomalo paradoksalno, za Austriju ne bi trebalo biti u toj mjeri, da nakon Gutenbergova izuma u 15. stoljeću, za razliku od drugih europskih zemalja (Njemačka, Francuska, Engleska, na samom početku 17. st.), u Beču tek početkom 18. stoljeća izlaze novine na latinskom jeziku (*Ephemerides Austriacae Vindobonenses*, 1703.). Valjda po „uzoru“ na taj model i u Zagrebu 1771. izlaze prve hrvatske novine na latinskom (*Ephemerides Zagrabiensis*), tiskane u Kaptolskoj tiskari kojoj je bio upravitelj Antun Jandera, ovdje u funkciji izdavača i nakladnika.

Već tada latinština je određena kao znak otpora, jer zemaljska vlada sve više počinje uvoditi njemački u javni i upravni život, tim više što je cenzura uvedena tek 1787. Tek petnaest godina potom pojatile su se u Zagrebu novine na njemačkom jeziku (*Agramer deutsche Zeitung*, 1786.), dakle u godinama reforme cara Josipa II., a riječ je bila o prosvjetiteljstvu „odozgo“, a ne toliko o nacionalističkoj germanizaciji. No, Janderovom smrću u liku bečkog tiskara i knjižara Ivana Tome pl. Trattnera u Hrvatsku ulazi tiskarski kapital. On je isposlovao privilegij za tiskaru u Varaždinu i distribuciju školskih knjiga u čitavoj Hrvatskoj na dvadeset godina. Kako je Varaždin izgorio 25. 4. 1776. on svoj posao seli u Zagreb, a 1787. započeo Rusko-turski rat, u koji je ušao i Josip II., te je osvanulo konjunkturno vrijeme, Trattner u Zagrebu pokreće *Kroatische Korrespondenten*, koji izlazi dvaput tjedno, i uglavnom donosi vijesti s ratišta, potom dvorske izvještaje, te nešto domaćih vijesti i oglasa, a proglaši su pobuđivali regionalni patriotizam. List je dakle bio informativan, bez „josefinističke“ propagande (usp. Horvat, 2003: 41).

Koncem 18. stoljeća, zapravo početkom „dugog“ 19. stoljeća (nakon smrti Josipa II. 20. 2. 1790.), rađaju se ideje koje prethode modernom nacionalnom pokretu, posebno orijentacijom prema „narodnom“ jeziku (jer je Sabor 1791. dao sugestiju da se u škole u Hrvatskoj uvede mađarski jezik). U to je vrijeme mladi učenjak, matematičar, astronom, historičar u duhu enciklopedista (*Dogadaji svijeta*, 1792.) Mirko Danijel Bogdanović zatražio izdavanje novina na hrvatskom jeziku za što je i dobio odobrenje. No, do realizacije nije došlo zbog promijenjenih političkih prilika. Tek je Francuska revolucija dala nov oblik i pravac novinstvu u Europi, posebno u funkciji ideoološke borbe.

Pa ipak, prve novine na hrvatskom jeziku ne izlaze u Zagrebu nego u Zadru za vrijeme francuske okupacije (*Il Regio Dalmata – Kraljski Dalmatin*, 1806.), tjednik čiji je jedan stupac bio tiskan na talijanskom a drugi na hrvatskom, koji je inače bio doslovan prijevod talijanskog dijela lista. On je donosio poduke iz različitih privrednih zanimanja, te vijesti iz zemlje i francuskog imperija, u svom političkom dijelu izrazito propagandne. Za to vrijeme u habsburškoj Hrvatskoj izdaju se pamfleti (*libellum*), dok pokušaj Antuna Nagya za izdavanjem *Slavonskog Feniksa* – koji je trebao donositi vijesti, poučna štiva o ekonomiji, poljodjelstvu, vrtlarstvu, a u zabavnom dijelu prikaze iz povijesti – nije uspio, kao što nije ni nastojanje Đure Šporera za izdavanje *Oglasnika Ilirskega*, iako je za njega dobio odobrenje. Još desetak godina vlada mrtvilo, iako 1815. izlazi časopis *Agramer Theater Journal*, i tek 1825. pojavljuje se časopis *Luna* na njemačkom jeziku (pokreće ga Franjo X. Stauduar) koji sporadično objavljuje i priloge (pjesme) na hrvatskom (kajkavskom) jeziku (T. Mikloušića, F. Kvaternika, Lj. Gaja i drugih). *Luna* postaje od 1830. zabavni prilog novog lista *Agramer politische Zeitung*, koji je zapravo ostao njemački list u Hrvatskoj. I ponovno je revolucionarna 1830., ustanački u Poljskoj i Grčkoj dao zamah. Osnivaju se „kasina“ kao sastajališta nezadovoljnika rad kojih je rezultirao knjižicom Josipa Kuševića (*De municipalibus juribus*, 1830.), popisom državnopravnih dokumenata, koja je postala temeljem političkog i publicističkog djelovanja u sporu s mađarizacijom.

Međutim, to je već početak Gajeva djelovanja (*Kratka osnova hrvatsko-slavenskog pravopisanja*), a 1832. kad dolazi u Zagreb, s već gotovim instrumentom za novinsko i književno djelovanje, počinje značajnija aktivnost za pokretanje novina. Slične su ideje ponudili Derkos i Drašković, a proces za odobrenje izdavanja *Narodnih Novina* i *Danice* išao je mukotrpno jer su se morale „stratificirati“ unutar društvenih promjena čiji je glavni akter bilo niže plemstvo

u zemlji bez većih gradova, bez značajnije prometne povezanosti, s pretežito anacionalnim pučanstvom. Prvi broj novina pojavio se 6. 1. 1835., a *Danice* 10. 1. Glavni protagonisti (Gaj, Rakovac, A. Mažuranić) bili su stihotvorci a ne novinari, te im je manjkala i novinska tehnologija i jezik, pa su „u hodu“ morali svladavati tehnologiju proizvodnje vijesti, iako su bile slično strukturirane kao i austrijske: vijesti o političkim (domaćim) događajima, vijesti o imenovanju, vijesti iz Austrije i Ugarske. Jezik je pak Gaj riješio vrlo taktično i lukavo, postupnim prelaskom s kajkavskog na štokavski, što nije išlo bezbolno. Ono što nisu mogle ili smjele donositi novine preuzeila je na sebe *Danica* – širenje ideje preporoda na političkom, kulturnom i društvenom planu. Pače i institucionalnom; naime, 1836. Gaj objavljuje članak „Društvo prijatelja narodne izobraženosti ilirske“ s jasnim ciljem organiziranja „duhovne zabave“, rada na izobrazbi različitih znanja na narodnom jeziku, skupljanja knjiga i rukopisa, što je zapravo početak „Matrice ilirske“ kao generatora narodnog kazališta, nakladnog zavoda i muzeja. Nakon uspona i padova, kriza, *Novine* tek 1841. prestaju biti samo budničarske te serijom feljtona Vukotinović (*Zimske misli*) podastire kritiku društvene stvarnosti, negativnih strana ilirizma, strančarenja, a zatranom ilirskog imena (1843.) novine gube onaj prvotni zanos i važnost.

Vrijedno je upozoriti na časopis na njemačkom jeziku (*Croatia*, 1839.), koji uvodi niz novih rubrika, posebice gospodarske, te karlovački *Der Pilger* (1841.), list za domovinske interese, umjetnosti i industriju, koji je s obzirom na strukturu karlovačkoga društva i njegovih zanimanja bio njegova prava slika. Sličan je bio riječki polutjednik (*Eco del Litorale Ungarico*, 1843.), dok je zadarska *Zora Dalmatinska* (1844.) prvi list u Zadru na narodnom jeziku tiskare Braće Battara s urednikom i pokretačem Antonom Kuzmanićem, braniteljem ikavice, dok u Beogradu, u krugu poljskog emigranta Franje Zacha, izlazi prvi necenzuriran list Hrvatske *Branislav* (1844.). I opet je revolucionarna 1848. donijela nove vjetrove, te nastaje nekoliko novina na njemačkom (*Der Lucifer* u Varaždinu, *Volkssredner für Vaterland* u Osijeku), talijanskom (*L'Avvenire* u Dubrovniku, ali potpuno u slavenskom slobodarskom duhu, još ranije *Gazzetta di Zara*, 1832.), a u vrijeme zasjedanja sabora 1848. izlaze *Saborske novine*, prvi stranački dnevnik u Hrvatskoj u vrlo demokratskom duhu, koji se ugasio prestankom rada Sabora. No, te je godine (6. 8. 1848.) počeo izlaziti *Slavenski jug*, a dva dana kasnije njegov dodatak *Prijatelj puka* (namijenjen širokoj narodnoj populaciji), oba pod uredništvom Dragoja Kušlana, s

mislima vodiljama – ustavnost, liberalizam, demokracija. List je stekao značajan status te su ga čitali politički ljudi izvan Hrvatske i Austrije „kao pouzdan kompas za upoznavanje prilika kod Južnih Slavena“ (Horvat, 2003: 138), dok mu je programsku intenciju i političko-ideološku platformu legitimirala serija „Političke iskrice“, čiji je autor vjerojatno, prema pregnantnosti i stilu, bio Ivan Mažuranić. *Slavenski jug* postao je glasilo nove političke stranke (Slavenska lipa), stekavši time status političko-stranačke legitimacije, bivajući ujedno najradikalniji list u Habsburškoj Monarhiji. Svojevrstan pandan tomu listu jest prvi domaći list na njemačkom (*Südslawische Zeitung*, 1849.) koji pokreće Dimitrije Demeter, a uređuje Josip Praus, s proklamacijom „prava, istine i interesa naroda“. Pod apsolutizmom je dakako bila onemogućena publicistička djelatnost, a to je ujedno vrijeme kada u Hrvatsku prodiru stečevine tehničke revolucije, od poštanske marke do brzogaja. No, ipak dvadeset i pet godina učinilo je svoje te je unatoč dvostruko perifernim karakteristikama upravo novinstvo iznijelo na leđima kapitalne promjene: pravopis i štokavštinu, povezalo je „razbacana uda“, stvorilo prvu čitateljsku publiku, „istreniralo“ naviku dnevne potrebe tiska, radilo na nacionalnom osvješćivanju i integraciji, što kasnije nije mogla zatrati niti germanizacija ni mađarizacija. Iznijeli su to na leđima Ljudevit Gaj, Bogoslav Šulek, Dragojlo barun Kušlan i Edvard Vrbancić.

Tek nakon ovoga razdoblja slijedi stranačko novinstvo koje će se u različitim modifikacijama protegnuti, više-manje, sve do danas. Moglo bi se reći da je to počelo porazom habsburške vojske kod Solferina 24. 6. 1859. o čemu su *Narodne novine* i *Agramer Zeitung* izvještavali samo službeno. I upravo je te godine Edvard Vrbancić podnio molbu za izdavanje lista *Pozor* (kasnije *Obzor*), no kako nije uspio, 1860. ponovno je uputio molbu. U međuvremenu u Rijeci (*L'Écco di Fiume*, 1860.) te Zadru (*La voce dalmatica*, 1860.) izlaze listovi na talijanskom, s idejama talijanskog *Risorgimento*, ali i partikularizma. Prvi broj *Pozora* izlazi 1. 10. 1860., a Vrbanciću se pridružio, kao član redakcije, Ivan Perkovac. List, prvi u značajnjem smislu, od uvodnika čini nosiv dio, a uz to slijede politički članci, pregled novinstva te osvrti na vanjske događaje, dopisi iz pokrajine, vijesti iz gospodarstva, meteoroški izvještaj. List uspijeva okupiti sve političke aktere, što naglašava u uvodnom članku kao svoj program. Ti su uvodnici doduše još učene rasprave koje mentorski poučavaju, što je u biti odražavalo društveno-kultурно „stanje nacije“, a ne začuđuje ako se ima na umu da su glavni akteri Perkovac, Rački i Šulek. Rački i izgrađuje neku vr-

stu ideološkog programa *Pozora* (ideja jugoslavenizma), a s druge strane Starčević člancima koji ilustriraju svojevrsnu „filozofiju povijesti“. No, izborom Perkovca i Vrbančića za saborske zastupnike, list se postupno pretvara u glasilo nove liberalne narodne političke stranke. U redakciju ulaze Josip Miškatović i Blaž Lorković, dok August Šenoa postaje glavni feljtonist lista s aktualnim temama („Vječni Žid u Zagrebu“). No, list će do svoje „preobrazbe“ u *Obzor* (1871.) doživjeti teške trenutke, čak i prestanak izlaženja, sve kao posljedicu stranačkih borbi u Hrvatskoj koje će uslijediti, i tek kad postaje glasilo Narodne stranke (od 1871.), po kojemu će se oni i nazivati „obzoraši“, u naредnim desetljećima postaje najistaknutiji list u Hrvatskoj, pravi „journal d'opinion“, ali sve više prostora posvećuje kulturi (Veber Tkalčević, Marković), a podlistak sa svoje strane postaje u neku ruku nadomjestak stručne historijske revije (Rački, Kukuljević, Klaić, Nodilo, Smičiklas).

No, u to vrijeme ustavnih sloboda u Hrvatskoj će živnuti novinstvo i izvan Zagreba, kao *Glasonoša* (1861.) u Karlovcu, zabavni i političko-informativni tjednik, *Naše gore list* (1861.), obiteljski zabavnik, Tkalčev *Ost und West* (1862.) u Beču, u Zadru pak *Il Nazionale* (1862.), oko kojega se okuplja dalmatinska intelektualna elita (Nodilo, Pavlinović, Klaić), a imao je svoj prilog na hrvatskom jeziku, da bi kasnije uloge bile zamijenjene. Tiskanjem lista *Zvezkan* (1867.) počinju u Hrvatskoj oživljavati humoristično-satirične publikacije, uglavnom pod pokroviteljstvom Stranke prava čije je ideološko (Starčevićovo) glasilo bio, kao što je to bilo i glasilo (1868.) *Hervat* (kasnije *Hrvatska*). Uz to u Zagrebu izlazi *Humoristički list* (1877.), čiji je glavni suradnik A. Šenoa, *Vragoljan* (1881.) i drugi. Mažuranićevim dolaskom za bana u primorju se javljaju listovi koji započinju opoziciju (M. Makanec) protiv novoga stanja, pa se tako *Primorac* (Kraljevica, 1873.) približava tipu informativnih novina te uz političku i ekonomsku rubriku prvi unosi i pomorsku rubriku, dok s druge strane zadarski tjednik *La Dalmazia Cattolica* (1870.) organ je interesa Katoličke crkve, a tek ga 1880. Ivo Prodan skreće k pravaštvu i ukida talijanski naziv. Kao opozicija *Primorcu* se pridružuje osječki na njemačkom jeziku *Die Drau* (1876.), potom *Branislav* (1878.). No, sušačka *Sloboda* (1878.), sa svojim suradnicima (Ante Kovačić, Eugen Kumičić, August Harambašić, Hinko Hinković, Erazmo Barčić) uistinu predstavlja, idejama slobodarstva i demokratizma, pravu ne tako starčevićansko radikalnu pravašku opoziciju. Tako se može reći da je pravaška *Sloboda* donijela promjene, uostalom i kao „škola“ nove vrste novinarstva kao što je do nje bio *Pozor/Obzor*. Stil su obogatili svaki-

dašnjim jezikom, postali su temperamentniji i žustriji, a približavanjem stvarnosti postali su pristupačniji široj čitateljskoj populaciji. Kruna je novinstva pri kraju 19. stoljeća jamačno Supilova *Crvena Hrvatska* (u Dubrovniku 1891.) jer je postavila nove standarde u stilu, strukturi, ideji, cijelovitosti i političkoj zrelosti. Donekle je sličan tip lista nastavljen *Hrvatskom sloganom* (1898.) i nasljednikom, Supilovim riječkim *Novim listom*, s jedne strane, dok se s druge strane pojavljuje *Dom* (1899.) Antuna Radića, namijenjen seoskoj populaciji.

Iako bi „dugo“ 19. stoljeće trebalo vremenski odrediti godinama 1790.–1918., ipak je novo, dvadeseto, stoljeće počelo događajima koji će ubrzati kraj Austrije, pa tako i mađarske hegemonije, te je ono istodobno koliko kraj 19. toliko i početak 20. stoljeća. Te će početne godine i hrvatskom novinstvu prouzročiti nagle mijene. Odnosilo se to jednako na sve veću informativnost novinstva, na korištenje tehničkim stечevinama (brzovav, telefon, radio, fotografija, rotacijski stroj, grafička industrija, zračni promet), kao i na strukovno i sindikalno udruživanje, dionička društva kao pokretače novina, ili s obzirom na nove društvene pomake, pojavu radničkog i strogo ideološkog (stranačkog) novinstva.

Radi veće zarade i širenja tržišta i tisku je trebao jedan jezik – za naše ćemo praktične prilike zvati ga – *tiskovni jezik* – koji je ima značajnu ulogu, čega je bio svjestan Gaj i njegovi prethodnici koji su nastojali pokrenuti različite profile tiskovina. Taj tiskovni jezik, koji je pomogao i književnom u normativizaciji, generiran uz ino i tržišno, radio je također, onako „usput“, na konstrukciji temelja (nad)nacionalne svijesti: prvo, unificiranjem polja (tržišne) razmjene i komunikacijske protočnosti; drugo, u odnosu na latinski „ispod“, a u odnosu na „dijalekte“ (za ovu priliku ćemo čakavski, kajkavski i ikavske jezike zvati „dijalektima“ radi terminološkoga razlikovanja) „iznad“ tih vernakulara, pa je tako jednostavno zauzeo, bez napora „osvajanja“, „slobodni“ prostor „između“. U ambicioznom Gajevom planu to bi značilo da se trebao jednako osjećati stanovnik od Koruške do Bugarske, čime se jamačno postupno trebalo osvijestiti veliku količinsku narodnu činjenicu. Slična bi se funkcija u početku mogla pripisati i solunskoj braći (Ćirilu i Metodiju). Treće, kako je tiskovni jezik „odmah stvoren“ mogao se steći dojam da je on „odvajkada“, a kako se nacija, slijedom toga, „odvajkada“ služi njime, i ona je „odvajkada“, i to kako u prostornom (rasprostranjenost) tako i vremenskom (povijesna protežnost) smislu. I četvrto, tiskovni je jezik preko kapital-vrijednosti (tiskovinama) implicirao stvaranje moći vlasti, ili

stranaka, elita, odnosno određene ideje, u smislu vladanja javnošću, koja se ujedno time nivelirala. To je postupak sličan današnjem informacijskom društву.

Nadalje, glede „opskrba“ koje je tiskovina svojom matricom pružala društvu, razvidno je da je ona od početka pravoga zamaha, s Gajem nadalje, u žanrovskom smislu razvijala one oblike koji su u tom trenutku bili najprimjereniji za društveni „opis“ (kritiku, analizu, napad, podršku), „pakirajući“ kako određene forme političke, društvene i ideološke kritike, tako i, imajući na umu recepciju, komunikacijsku protežnost i jednostavnost. Nadalje, treće, na jezičnoj razini, dakako „uz pomoć“ stila, uvlačili su svakodnevne razgovorne oblike udaljavajući se od pravno-učenih rasprava (primjerice Vukotinovićeve *Zimske misli*, ili Mažuranićeve *Političke iskrice*), ili su pak evoluirali u objektivne, uvažavajuće i tolerantne analize (Perkovac), s jedne strane, dok se s druge strane također razvija strastven polemički diskurs koji nije štedio protivnika (Starčević) i koji se često pretvarao u pamflete, te mu je i jezik bio bliži svakodnevnom uličnom govoru (Ivan Vončina), da bi u drugih prerastao u smirenu i kultiviranu ironičnost (Supilo). Taj bi se segment mogao nazvati pedagogizacijom društva.

Moglo bi se zaključiti da je tiskarska tehnologija, u ovom slučaju tiskovni jezik, omogućila stvaranje kapitalizma, nivелiranje i ujednačivanje društvenog korpusa, prostorno proširenje i vremenski efekt „starosti“, i tim elemen-tima pomogla konceptualizaciji i konstrukciji „zamišljanja zajednice“ sadašnjice, čija je morfologija postavljala scenu za koncipiranje suvremene nacije, koja je pod imenom ilirska trebala, poput SAD-a, predstavljati „talionicu“, a dalje se razvijala u skladu s mogućim političkim „sugestijama“. I danas je „tiskovni jezik“ na teritoriju Hrvatske donekle „talionički“, odnosno „autoritaran“, „niveliраjući“, jer je on ne samo u metropoljskim glasilima nego jednako i u pokrajinskim, jednak, i samo se u kojim stalnim rubrikama „potkrada“ primjerice čakavski ili kajkavski, i to kao humoristični dodatak. U književnosti je situacija ipak drugačija. Prema tome, novinstvo je sa svojim jezikom imalo funkciju povijesne informiranosti (pravno-ustavotvorne legitimacije), komunikacijske protežnosti i razumljivosti, naredbodavne pedagogizacije, institucionalne (državne i stranačke) reprezentacije i analitičke kritike postojećega (političkoga) stanja, te dakako jezične standardizacije svakodnevna govorna jezika, ali i uniformiranosti.

Zaključak – epistemološki nacrt

U preporodnom razdoblju *znanstvena sredina*, koji se pojam počeo rabiti paralelno kao i kulturna sredina, tek signira svoje pripremne radove i aktivnost, kako u Dalmaciji tako i u banskoj Hrvatskoj. Dobar je dio napora pritom uložen u tvorbu hrvatskoga znanstvenog nazivlja, dakle stručne terminologije, jamačno u skladu s „iznalaženjem“ jezika uopće. Ta je djelatnost bila disperzirana na različita područja djelatnosti – tekstovi objavljeni u *Danici*, tekstovi objavljeni u *Novouređenom iliriskom kalendaru*, tekstovi objavljeni u *Gospodarskom listu*, te izvorna/prevedena znanstvena djela. Iz strukture tih glasila razvidno je da se, uz nazivlje, poklanjala pozornost astronomskim pojavama i otkrićima, ali i da se spoznala važnost primjerice kemije, jer je to bilo povezano s mogućnošću i potrebom poznavanja različitih vrsta gnojiva. I tek je 1850. pod okriljem Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva utemeljen *Naravoslovni odsek* zaslugom Ljudevita Vukotinovića, čiji se rad *Mineralogija i geognosija* (1851.) drži „jednim od prvih znanstvenih radova na našem tlu“ (Paušek-Baždar, 1998: 591). Vukotinović dapače ističe ideju kako se najprije moraju razviti temeljne znanosti, a tek potom bi slijedila popularizacija, dok Bogović zastupa tezu kako je i jedno i drugo, istovremeno, nužno potrebno. Razvidno je, dakle, da je u preporodnom razdoblju riječ o popularizaciji znanosti kao i o brizi za tvorbu znanstvenoga nazivlja.

U narednom razdoblju već je uočiva pojava pripreme za institucionaliziranje prirodnih znanosti kako bi se dosegla europska razina. Međutim, taj je proces naišao na otpor dvojake vrste. Prvi se jamačno nalazio u specifičnim hrvatskim prilikama, odnosno intencijama, a drugi u općem svjetonazoru. Prvi se odnosio na ideju „narodne znanosti“ (zagovarali su je F. Rački, V. Berić, V. Pacel) i njenu primarnu važnost, glede specifičnosti, u odnosu na prirodne znanosti, i njene univerzalnosti. Drugi razlog odnosio se na otpore glede svjetonazora. Riječ je bila o mehanističkoj predodžbi svijeta koja se temeljila na prirodoznanstvenoj ideji o evoluciji, u čemu je hrvatska katolička misao (A. Bauer) prepoznala opasnost materijalističkoga (ateističkoga) svjetonazora. O tome su morali voditi računa i hrvatski prirodoznanstveni djelatnici te u svojim radovima dokazivati kako i prirodne znanosti idu u prilog postojanju Stvoritelja.

I u tom razdoblju razvitak se prirodnih znanosti može pratiti u četirima vrstama djelatnosti – prijevodi, izvorna djela, rasprave i popularni tektovi (usp. Paušek-Baždar, 1999: 425). Tako je prvo prirodoznanstveno izvorno djelo

objavljeno 1853. djelo Josipa Partaša (*Početno naravoslovije za potrebe nižih zavoda i za samouke*), koji u svom radu koristi već tada prevedene poznate Baumgartenove i Smetanine fizike. Prvo prirodoznanstveno djelo, isključivo impostirano na materijalističkoj ideji, jest *Načela fizike* (1875.) Lovre Borčića, koje koristi najrecentnija europska znanstvena otkrića. Pokretanjem Vienca i osnutkom Akademije stvari postaju mnogo bolje, tako da se u *Radu* mogu objavljivati „mehanički“ radovi poput *O novoj fizikalnoj teoriji i Prilog k fizikalnim teorijama* Antuna Laska kao i niz radova drugih autora (Vinka Dvořaka, Martina Sekulića, Josipa Torbara). Navedeno je dokaz kako je hrvatska znanstvena misao postupno dosezala europsku razinu, na polju stručnosti i na polju institucionaliziranja. Međutim, nama je jednako važno, a za epistemološku zrelost i važnije, ukazati na sljedeće.

Skicozni prikaz različitih znanstvenih „obrada“ društva i kulture u 19. stoljeću, shvaćeno u najširem smislu, dovodi nas do svojevrsna epistemološkog nacrta, koji se može reducirati na nekoliko polja koja stoje u temelju diskurzivnih „sređivanja“. Naglasiti je da je riječ o *diskursu obrada*, a ne primarnim sektorskim praksama, s čime smo se susreli u poglavlju o „činjenicama društva“. Ovaj tip diskursa još uvijek ima sposobnost foucaultovske moći diskursa, za razliku primjerice od današnjeg stanja „smrti (moći) diskursa“ u korist, pojednostavljeno rečeno, eksteritorijalnosti elektroničke mreže (elektroničkih „praznih“ označitelja). Riječ je, dakle, o *jeziku*, ne dakako jeziku kao nacionalnoj legitimaciji, kao primjerice u romantizmu, ili mediju književnosti, o čemu će biti posebno riječi, nego o jeziku kao „sistematizatoru“, onom koji metastrukturno uređuje određeno polje obrađenih struktura, i tako čini znanstveni red u poretku sektorskih činjenica. Sektorska polja, jednom „obrađena“, nisu više ni „slobodna“, u smislu „prvoga viđenja“, u smislu „prirodnosti“, niti su više, za daljnji postupak, oslobođena u smislu nulte točke tumačenja, posredovanja, nego su, kao zabilježena, već na svoj način „preparirana“ i tako ponuđena svakom budućem, novom, tumačenju, s jedne strane, a s druge strane već samim tim ona tumače i na taj način proizvode.

Nevedeni je jezik, naime, ponajprije morao takorekuć konstituirati sebe kao znanstveni govor/iskaz, a to znači najmanje četvero. On je morao najprije potražiti i iznaći *pojmovnu* jasnoću (termine, nomenklaturu) kakvu mu je pružio onodobni hrvatski jezik, a kakvu mu je usporedno „ogledalno“ nudio latinski, njemački, pa donekle i francuski, talijanski, na kojima su tada pisana relevantna znanstvena djela. To je tim važnije što su neka takva djela

ili prevodjena, ili parafrazirana, ili se njima, kao znanstvenom literaturom, koristila i hrvatska znanstvena misao. Dakle, donekle je trebalo već gotova europska znanstvena dostignuća „prepjevati“ u hrvatski znanstveni jezik i tako ga, „izmišljajući“, „standardizirati“.

Nego, kako je tada i sam hrvatski jezik bio u procesu standardizacije, od leksičke do sintaktičke razine, znanstveni je diskurs bio prinuđen na sličan posao, dakle „izmišljati“ svoju strukovnu standardizaciju te normativnost na leksičkoj razini. Sa sličnom se teškoćom našao i glede *sintaktičkog* ustroja, dakle rečeničnog skladanja, točnije rečeno prohodnog i čitljivog stila iskazivanja sektorske struke. To je trebalo izvesti tako da se, slijedom sintaktičkog nizanja, ne dogodi da se koji sintaktički dio „zaboravi“ zbog teškoće, „kratkog spoja“ svojih dijelova, ili pak zbog kumulativnosti pozitivnih činjenica kao podataka strukturne važnosti znanstvenog sektora, jer bi to već zadiralo u jezičnu veridikciju te bi olabavilo znanstveni kriterij i znanstvenu uvjerljivost („istinu“). Kad su bila zadovoljena ta dva kriterija, tek se tada moglo prionuti poslu sa *semantičkom* jasnoćom, dakle nedvosmislenošću znanstvenoga diskursa, koja je nužna naprosto radi diskurzivne elaboracije teza, opisa procesa, sintezna zaključka, jednom riječju radi postupnosti i metodičnosti. I četvrto, tako „sređen“ znanstveni diskurs nosio je svojom „sređenošću“ implikacije koje su se odnosile na sasvim određen znanstveni etos (autora), na svjetonazor, ne autora, nego sektorskog znanstvenog polja, pa je dakle riječ o *ideji* svijeta i filozofiji stanja, procesa i telosa. Ona je bila više na tragu materijalističke ideje utjecajem tada popularne darvinističke teorije, iako je bilo sporova između materijalista i nematerijalista. Znanstveni je jezik, dakle, svojom sređenošću i uređenošću, s jedne strane, proizvodio hijerarhizaciju „stvari“ unutar sektora, a s druge strane namirivao određenu ideju, povrh toga što je i „predmet“, sa svoje strane, dakako imao i tumačio također određenu ideju svijeta. U sretnom slučaju te su se „dvije“ ideje podudarale.

Ono što je devetnaestostoljetni hrvatski subjekt htio istaknuti jest jamačno *pravna* reglementacija i regulativa. Ona se odnosila koliko na legislativu toliko i na historio(filo)zofiju. Prva je uznastojavala na argumentacijskoj nedvosmislenosti i težini ugovornosti, od međudržavne do lokalne (od *Pacta conventa* do *Vinodolskog zakonika*), i tako dala do znanja postojanost subjekta koji je spreman i voljan, na temelju svoje subjektnosti, donositi odluke i regulative koje će postati normom ponašanja u različitim modusima odnošenja, dakle intersubjektivnosti, koju je cijenio kao podlogu društvenog ozbiljenja zajednice

(komunitarizma). Tako se ona naprsto „uredila“. Time je dokazivao oformljenost (formativnost), (povijesnu) zrelost i (strukturni) dignitet. Glede drugoga, htjelo se pokazati da takva pravna podloga nije puka trenutna „poštupalica“ za neke kratkoročne dobitke, nego da je ona u samom temelju historijskoga odvijanja hrvatskoga subjekta (naroda, nacije, države), koji je davnom poviješću inauguiranu, praksom te povijesti dokazanu i vrednovanu, pa dakle i utemeljujući i obvezatan pri svakom novom, promijenjenom, modusu interakcijskih akata, u smislu djelovanja i u smislu administrativnih regulativa. Time je dokazano da hrvatska nacija (i država) nije „izmišljena“, kako bi to htjeli Anderson i/ili Gellner, nego da je ona povijesnom događajnošću konstituiran subjekt koji samo nije imao „sreće“ da u svim povijesnim razdobljima opstoji samostalno nego je, zbog „taktičkih“ razloga, morao posegnuti za različitim modalitetima zajedništva s drugim. A time je dokazao da uvažava Drugog i kad „mora“ i kad „ne mora“. Moglo bi se reći da je to bila prisila, ali je iz nje on izvukao za sebe povoljnije stanje i tumačenje, koje je mogao ponuditi Drugom kao nužnu poziciju.

Naime, istraživanje je povijesti imalo značajnu ulogu, posebice u hrvatskom narodnom preporodu, od pravno-političke u borbi protiv mađarske dominacije, do legislativne kada je trebalo potvrditi hrvatsku samosvojnost. Ne smije se zaboraviti ni romantičko-mistifikatorska uloga za podizanje morala u borbama koje su tek slijedile. Radilo se o tradicijskoj starodavnosti i herojstvu, te etničkom jedinstvu Slavena na golemom prostoru „od Alpa do Tihog oceana“. Riječ je o zastrašujućoj golemosti i samopoštovanju. Upravo zbog tih nakana historiografski diskurs je u ilirskom pokretu, u autora koji nisu bili po habitusu historičari, a nošeni navedenim patosom, dakle bili umnogome mitologizacijski, pače i mistifikatorski u službi identitetskog konstrukta. Sve je to ulazilo u horizont hrvatske državnopravne ideje.

Ne samo stoga, nego i zbog neprofiliranja navedenih segmenata epistemološkoga polja, uočiti je eklektičnu narav znanstvenih paradigmi, posebice Hrvatskog narodnog preporoda, koja je donekle i razumljiva. A bilo je to i zato što se uznaštojavalo da se prihvati pera gotovo svatko tko znade pisati kako bi se pripomoglo „zajedničkoj stvari“. Pritom je ono „znati pisati“ podrazumijevalo, ne neko od znanstvenih znanja i znanstvenih strukturiranja diskursa, nego „priopćenje“ o nekom predmetu koji je mogao imati stvarno ili simboličko značenje za „zajedničku stvar“. A ta se „zajednička stvar“ odnosila ponajprije na integracijsku silnicu koja je trebala imati političke i kulturne efekte. No,

vrhu toga „znati pisati“ trebalo je potvrditi, ne znanstvenu ekipiranost, nego kulturni potencijal „opismenjene nacije“, društva. Tek će zabrana ilirskog imena sudionike pokreta „odvući“ iz politike u različita znanstvena područja kojima će se oni posvetiti s većom ozbiljnošću, i u pozitivističkom i u metodološkom smislu, pa je i to posredni dokaz da znanstvenu misao valja oslobođiti bilo kakve politizacije. Na taj je način Bachov apsolutizam gotovo „iznudio“ znanstvenu paradigmu, o čemu najbolje svjedoči red pojavljivanja i hierarhija važnosti za konačno ostvarenje društvenog i kulturnog, a time posredno i političkog bića Hrvatske. Pa se u konzekvencijama pokazuje kako su i episteme u funkciji konstituiranja nacionalnog i političkog subjekta.

To na veoma očit način pravda činjenicu pojave znanstvenih područja: prve znanstvene preokupacije bile su posvećene jezikoslovlju, političko-pravnim znanostima, historiografiji, arheologiji, folkloru i etnologiji, problemu školstva i pedagogije, a tek potom, po redu važnosti, „apstraktnim“ disciplinama – teoriji književnosti i umjetnosti, psihologiji, filozofiji (usp. Brandt, 1966.). Jamačno će osnutak Akademije i sveučilišta konačno verificirati epistemološki „obrat“.

Dakako, i u ovom segmentu bi valjalo pogledati „natrag“, u vrijeme kad su se pojavili prvi značajniji znanstveni radovi iz različitih područja „sume znanja“, jer su oni svjedočili ne samo o spektru mogućnosti hrvatskoga subjekta, ne samo o europskom kontekstu s kojim su znanstveno korespondirali i kome su u znatnoj mjeri pridonijeli, nego i o znanstvenoj zrelosti hrvatskog uma. Načelno se može istaknuti da je hrvatska znanost u vrijeme narodnih vlastara bila u povojima, i da se jedino Dubrovnik, oslobođiv se od mletačke dominacije (1358.), mogao kulturno i znanstveno razvijati. Dalmacija, koju Ladislav prodaje Veneciji (1409.), bila je slabije sreće, ali se ne može tvrditi da to ipak nije osiguralo znanstveno i kulturno napredovanje. Najgore stanje je bilo u „ostacima ostataka“, gdje se tek oslobođanjem od Turaka (1699.) znatnije probudio znanstveni i kulturni rad, kao što se i u Dalmaciji, padom Venecije i dolaskom pod Austriju, još više pojačala kulturna i znanstvena aktivnost. I te činjenice, dakle, svjedoče o kontinuitetu koji se ne smije previdjeti kad se raspravlja o hrvatskom kulturnom identitetu.

Ovo potonje već zadire u polje *praktično-političkog*, koje je tijekom povijesnih procesa najviše dolazilo u teškoće, kako zbog hrvatske supstancije kao maloga naroda, tako i zbog osvajačkih pretenzija različitih carstava od srednjeg vijeka do druge Jugoslavije. Riječ je, dakle, o političkom biću i samoj biti političkog kao, može se slo-

godno reći, ponajvećem hrvatskom martiriju koji je hrvatsku supstanciju reducirao kako ratnim pošastima tako i odselidbom. Dakako, tomu je pripomogla i ekonomска politika kolonijalnih centara koji su hrvatske zemlje ostavili na najnižoj razini moguće opstojnosti, pa tako i namjerno donjoj razini modernizacijskih procesa. Praktično-političko se, kako je razvidno od vremena ilirizma nadalje, „posređovalo“ u različitim formama i u različitim instancijama, različitom jačinom i različitom argumentacijom. Ono je moglo ekvilibrirati ne samo u odnosu na trenutnu kurentnost, nego i na trenutni „raspored snaga“. A moglo se „izjasniti“ u odnosu na reprezentante ideoloških formacija, koji su sugerirali i nametali različite modalitete u svrhu „opipavanja bila“ carskoj središnjoj politici. Zapravo, riječ je bila o svojevrsno pred-praktičnom „ispitivanju terena“ koje je trebalo, „provocirajući“, provjeriti snagu argumenta i prema reakciji u odnosu na to znati se ponašati, znati usmjeriti akciju. U svakom slučaju, iskaz (diskurs) je bio taj koji je bio „na kušnji“, i kao instancija objavnjivanja, i kao legitimacija ideologije, i kao reprezentant Drugog, i kao simbolična gesta subjekta koji je sebe držao već „identitetnim“.

Nije stoga čudno što je i sektor *novčano-ekonomski* stao u istu određujuću konstituentu, jer su o njemu najizravnije ovisili modernizacijski procesi, jer stoje u temelju privrednog razvijatka i uopće napretka. Različite agende vazda su smjerale zatiranju i začahurenosti u stanje predmodernizacije, jer su se na taj način, i kao „goli resursi“, mogle nesmeteno iskorištavati za potrebe carstava. Kao „najdolji sloj“, moglo bi se reći, on je izravno utjecao na strukturu društva, kao i na metastrukturno sređivanje, ne svojom izravnom naravi koliko posredovanjem, to jest utjecajem na ostvarivanje struktura koje su pretpostavka metastrukturnog sistematiziranja. On, dakle, nije samo omogućio propulziju „materijala“ različitih tehnika tehnologija modernizacije, nego je ujedno omogućivao „neovisno“ (objektivno, istinito) znanstveno sistematiziranje, etičnu epistemologiju. S druge strane, ekonomiju valja shvatiti ne samo kao puko „imanje sredstava“, nego i kao *ekonomiziranje* ekonomijama u smislu konsolidacijskog upravljanja različitim dobrima koja su nužna za realizaciju nekog od sektora društvene progresije (određenog strukturnog polja), pa je riječ o „pripravama“ struktura, kao i različitim mogućnostima korištenja dobara kao metastrukturnim konsolidacijama „ostvarenih struktura“, te je riječ o metastrukturnim određenjima i „sređivanju“ struktura. „Prva razina“ govorila je o praksama, to jest zapravo o znanju korištenja u praksama, a „druga razina“ tumačila

je načine strukturiranja (znanstvenog) diskursa, koji je sistematizirao i „sredio“ prvu praktičnu razinu, istodobno je „teoretizirajući“ (na metastrukturnoj razini) i „modusno-prakticirajući“ (na praktičnoj, uporabnoj razini, kao i na „pedagogizacijskoj“ razini).

Bez velikog „napinjanja“ ova nas epistemološka skica napućuje na *Foucaultov učinak* (ideja o *gouvernmentalitetu*), ako kulturne oblike i djelatnosti motrimo u kontekstu odnosâ moći, od stvaranja do učinka. Naime, dok je, prema Foucaultu, juridičko-diskurzivni oblik moći u europskim apsolutističkim sustavima imao funkciju očuvanja vladareve moći, u hrvatskom slučaju riječ je zapravo o ekstenziji hrvatske nacionalne i državotvorne realizacije („moći“), što bi išlo protiv širenja carske moći, u korist dakako svoje „lokalne moći“. To potkrjepljuje i „proširenje“ juridičko-diskuzivne moći na ostale kulturne sektore koji su se „širili“ prema građanstvu, pače i prema puku. Primjerice, jezik, kao „najčešći“, nije trebao biti samo instrument vladavine, primjerice elite (jer nije ni bilo Vladara koji bi hrvatskim standardom manipulirao kao vladajućošću). Druga je stvar što je štokavski, idealno-tipski, postao „vladajući“, ali na „donjoj“ razini komunitarnosti, i „odozgo“ s nakanom prosvjećivanja, a na razini vladanja i pravljenja razlike „gornji“ (Vladar) prema „donji (puk).

Za ovaj naš slučaj možda bi bile primjerene Foucaultove teze iz eseja *Tehnologija jastva* (1989.) u kome definira *gouvernmentalitet* kao „kontakt između tehnologije dominiranja drugima i tehnologije jastva“. Pri tom se prvi zaokuplja načinom kako se ponaša pojedinac u podvrgavanju određenim ciljevima, a drugi kao ono što omogućuje pojedincu da radi na sebi. S jedne strane, dakle, riječ je o organizaciji odnosa između osoba i kulturnih resursa, a s druge strane o radu na subjektivizaciji, pa je u stvari riječ o „ciljanim“ kulturnim tehnologijama. Upravo je u slučaju Hrvatske, kao nedržavne tvorevine u strogom smislu riječi, proces „*gouvernmentalizacije*“ – putem navedenih „tehnika vladanja“ usmjeren prema oblikovanju i ponasanju pojedinca. A „tehnike vladanja“, kako je očito, razvijale su se u (hrvatskim) „nedržavnim“ organizacijama, pripremajući na taj način program svake moguće vlade.

IDEOLOGIJA –
NACIONALNA
I DRŽAVOTVORNA

Da bismo odgovorili na pitanje je li hrvatska nacija (nacionalizam) „zamišljena“ (Anderson), a on/a je povijesnim procesom „zamišljanja“ i ostvarena, ili što je još gora varijanta, „izmišljena“ (Gellner), potrebno je upozoriti na najvažnije povijesne, političke i društvene elemente koji su tvorili njegov „sadržaj“, posebno u razdoblju koje je u središtu našega razmatranja, a što će nam potvrditi da se i hrvatska nacija može iskazati kao „povijesna“ nacija. Ovo je polje, dakle, područje postupna konstituiranja „čišćega“ hrvatskoga nacionalnoga bića u njegovu nacionalnom (nacionalističkom) i u njegovom državnotvornom smislu, pa je ono u tom smislu najbliže idejnim (ideološkim) profilacijama, bilo u varijantama različitoga modela kon/federalizma, a donekle je ujedno i najbliže „egzaktnosti“, državno-pravnoj i nacionalno-etničkoj. Integracijske su se silnice mijenjale i sazrijevale u skladu s pojedinim političkim kontekstima, pa se i mogu razumijeti samo *iz* tih konteksta, a naknadno, obično ideološko, tumačenje više govori o tumaču nego o činjenicama, uz napomenu o tolerančnoj subjektivnosti. Upravo je na takvoj ideji tumačenja stalno inzistirao Rački.

Kako smo već u uvodom poglavlju teorijski definirali pojam nacije (nacionalizma), ovdje nam preostaje pokazati „primjenu“ toga „sadržaja“ na konkretnom, hrvatskom primjeru njegove povijesne evolucije i konstitucije, kao sastavnog, i jednog od važnijih (uz jezik i kulturu) faktora tvorbe hrvatskog identiteta uopće. Pritom valja imati na umu da smo već upozorili kako se pod „hrvatskim prostorom“ razumijeva prostor na kojem je živio i živi hrvatski narod, koji hrvatsku naciju weberovski *osjeća* kao vlastit identitet, što znači da je to ujedno i politološka i socio-loška kategorija, pa se takorekuć za prvu razinu problematiziranja može element „geografije“ (prostornosti) staviti u zagradu, jer je bilo primarnije osvijestiti fenomene nacije

i državotvornosti. Vrhu toga, fenomen „geografije“ varirao je od radikalizma nacionalne ideologije, i u biti nije u strogom smislu riječi ovisio o *ideji* nacije i državotvornosti kao takve, o čemu nam povjesna praksa daje primjer. I hrvatska je nacija nastala kao i u europskim predmodernim društvima u kojima su supralokalne zajednice bile etničke zajednice i staleške „nacije“. Tako je staleška nacija (*natio croatica*) bila hrvatsko plemstvo, a institucionalizirana je bila u feudalnoj državi, te je u političkom smislu hrvatska staleška „nacija“ bila identična s hrvatskim kraljevstvom, dok je novovjeka etnička zajednica u stvari „kulturna nacija“, jer nije institucionalizirana (kad još nije politička), i jer obuhvaća sve društvene slojeve. Dakako, „političkom“ modernizacijom i „kulturnom“ standardizacijom postupno nastaje „cjelina“ društvenoga, političkoga i kulturnoga polja, čega je, opet, Hrvatska primjer.

Već je istaknuto da temelj modernizacije čini znanstvena revolucija od 17. stoljeća nadalje. Njena je tehnologija postala paradigmatska i odrazila se ne samo u tehnici nego i u duhovnom, jednako u svjetonazoru, kao i u društvenoj dinamici. Subjekt, pojedinac, sloboda – generirali su „građanina“ kao jednakopravna individuum, a standardizirana „kultura“ učinila ga je jednakopravnički participantom koliko i kreatorom, jednako „vlasnikom“ koliko i „konzumentom“. Prema „unutra“ to je značilo modalitet sustava moći, a prema „van“ kontroliranu intersubjektivnost, određenje drugoga i određenje spram drugoga. Ti su modernizacijski procesi u srednjoistočnoj Europi kasnili u odnosu na zapadnu, a u Hrvatskoj u odnosu na Austriju, uz ostalo i zbog manje raslojenosti društva, pri čemu je plemstvo (honoratska skupina – Stančić) u značajnijoj mjeri usporilo gospodarsku propulziju i socijalnu prestrukturiranost. Ako se na državno-političkoj razini vodio spor, on nije bio specificiran nacionalnim segmentom nego staleškim konstitucionalizmom, koje je – prestrašeno Francuskom revolucijom (čija smo glavna načela naveli kao: subjekt, pojedinac, sloboda, jednakost) koja je afirmirala ideju građanina-pojedinca-nakon 1792. znatno smanjilo određene „jakobinističke“ elemente, koji su se pojavljivali sporadično (primjerice opat Ignjat Martinović u Ugarskoj i Hrvatskoj).

Dapače, ni ponovno revolucionarnom 1848., unatoč kompromisu plemstva i liberalnog građanstva, situacija se radikalno ne mijenja. U tom je kontekstu nacija poimana kao „kolektivitet nadređen pojedincu“ i koji je mogao donekle homogenizirati različite društvene slojeve, ali koji je ostavljao „po strani pitanje slobode i ravnopravnosti pojedinca-građanina“ (Stančić, 2002: 29). Zato je u hrvatskom

primjeru donekle normalna konzekvencija takve strategije „prebacivanje“ identiteta na jezičnu i kulturnu komponentu, dakle kulturnu standardizaciju, o čemu svjedoči gotovo svo ilirsko i romantičko hrvatsko pjesništvo. Njegov bismo model mogli slikovito prikazati kao koncentrične krugove na čijem je vanjskom obodu bila nacija, kao obuhvaćajući i određujući element, potom dom i obitelj, a tek na trećoj rezini pojedinac, koji je u službi prethodnih elemenata, pa je on u dvostrukom smislu uvjetovan i (p)određen. Dapače, kao što ćemo vidjeti u segmentu književnosti, moramo ovom modelu dodati i figuru Boga, kao nadmoćna oca, figuru majke, kao matere-nacije, i figuru sina kao službenika. Taj arhetipski trokut umnogome će određivati kako „sadržaj“ tako i „dinamiku“ hrvatskog subjekta (političkog i kulturnog).

Nije stoga nimalo paradoksalno što je do početka uvođenja vernakulara, zapravo romantičkoga poticaja (Humboldt, Herder), latinski „čuvaо“ početke kulturne standardizacije od nasrtaja njemačkog jezika (kao upravna jezika); on je bio sredstvo otpora. Doduše, Drašković je *Disertacijom* ponudio političku, ekonomsku i kulturnu (jezičnu) modernizaciju, ali je kontekst omogućio treći segment, drugi manje, a prvi ponajmanje, čega su bili svjesni i neki ilirci. Upravo je ilirska grupacija, svojim sastavom, pokazala da je proces integracije i „nacionalizma“ počeo sazrijevati kad su određeni slojevi građanstva postali ona društvena osnovica koja je ujedinila društveno i kulturno polje, pa u tom smislu „realizacije nacije“ dijelom je proces i „odozdo“, iako je stvar drugačija u banskoj Hrvatskoj a drugačija u Dalmaciji, kojoj je, zbog specifične političke situacije, trebalo vremena da se probudi „ljudski supstrat“ (etnički, građanski), zapravo da se osvijesti identitetni Subjekt. Dapače, u Dalmaciji u vrijeme jakobinskih pojava, što znači krajem 18. stoljeća, još ima eliminiranja aktera odrubljuvanjem glave i nabijanjem na kolac, što je paradoksalno, jer je Dalmacija u to vrijeme bila kultivirana Mletačkom Republikom, te je u gradovima postojao već građanski supstrat. To je paradoksalno i civilizacijsko-kulturološki i pravno-legislativno i antropološki jer se radilo u „susjedu“. Ta morlačka egzekucija, koja je eto bila usred grada, govori, uz element divljaštva, o strasti za ne-promjenom stanja, pa nam je otud i jasnija težnja za autonomnom dalmatinskom „nacijom“.

Dakle, godinom 1790., nakon smrti Josipa II., i obnovom političkog života, prema novijoj historiografiji (Stančić, 2002., Jelčić, 1978.) govori se o početnoj etapi hrvatskoga narodnog preporoda. Hrvatski je prostor činilo devet upravnih jedinica razdijeljenih u četiri države,

što je popadbina koju je naslijedilo hrvatsko 19. stoljeće. Pozitivna je integracijska činjenica što je taj prostor bio uglavnom napućen katoličkim stanovništvom, pa je element vjere imao „nutarnju“ određenu kohezijsku snagu, a bio je snažniji na etnički i vjerski miješanim područjima, iako je Katolička crkva načelno linijom univerzalizma zanemarivala izričitosti. Protonacionalnu zajednicu činila je etnička zajednica seljački i pučko (za razliku od „narodne“, „nacionalne“) određena, koja na paradoksalan način zbog „samorazumljivosti“ nije bila još institucionalno-politički operacionalizirana, iako je postojanje hrvatskog imena u puku osvjedočeno u bosanskih franjevaca. Drugi dio „nacionalnog korpusa“ činio je gornji sloj feudalnog društva u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, u smislu, kao što je već rečeno, *natio croatica*, dakle u smislu staleške države, a čija nacionalna ideologija nije bila određena etnički, nego staleškim (posjedovnim) „povijesnim pravom“ (kraljevstvom – Regna Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae). Tako je titular feudalnoga posjeda preko naslova Regni Croatiae, kao kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, tvoreći „političku naciju“ ujedno sebi priskrbio nacionalnu pripadnost „Hrvata“. Jednostavno nije participirao u talijanskom, njemačkom itd. kraljevstvu, pa nije mogao biti Nijemac, Talijan itd. nego „Hrvat“. „Normativizaciju“ toga nudi Kuševićev *De municipalibus juribus...* (1830.). Valja doduše reći da je to „vanjsko društvo“ (Stančić), iako latinski koristi kao svoj staleški obrambeni mehanizam, ali i obranu „municipalnih prava“ (čime državotvornih i „nacionalnih“), posjedovalo svoj kulturni identitet oblikovan ranijim stoljećima (usp. Vitezović, *Croatia rediviva*, 1700.). Iz sličnih razloga – očuvanja postojećega društvenog i kulturnog stanja – može se tumačiti i „partikularizam“ u Dalmaciji, te je Slavo-Dalmat trebao figurirati kao zasebno „nacionalni“ entitet (dalmatinski protonacionalizam), i za to ne valja optuživati samo Tommasea ili Bajamontija. Najsličniji tome su i turopoljski „šljivari“, ili riječko „fijumanstvo“, pače i „slavonska individualnost“.

Možemo se, dakle, zajedno s historiografskom sistematikom (Gross, 1985; Haselsteiner, 1999; Horvat, 2003; Stančić, 2002: 107-149) upitati o „sadržaju“ hrvatske nacije u 19. stoljeću. Ona je „konstruirana“ u skladu s modernizacijskim procesom „perifernih“ (Wallerstein) područja. U Hrvatskoj je to bilo dvostruko pojačano, i s obzirom na periferiju i s obzirom na tehničku modernizaciju. Tijekom procesa u 19. stoljeću uočiv je postupan „prijelaz“ identiteta iz imućnjega i obrazovanijega sloja (Kukuljević govori o „mojemu narodu“ upravo u tom smislu u jednom pismu Jelačiću iz 1849.) na građanski sloj u nastanku, sa svojim

(novim) tipom društvene i kulturne samosvijesti (ideologija Stranke prava), s jedne strane, te s druge strane, pak, pučka, seoska (etnička) zajednica (ideologija braće Radić), sa svojim tradicionalnim (izvornim) tipom kulture i jezika. Integracijski procesi su, dakle, učinili to da se stroga diferencijacija počela smanjivati i na taj način stvarati voluminoznija supstancija hrvatske nacije. Na kraju stoljeća Kukuljevićev „moj narod“ bijaše poličentričan proizvod bogatstva stratuma, društvenoga (građanstvo – više, srednje i niže, seljaci, inteligencija – građanska, svećenička) i pokrajinskoga (sjeverna Hrvatska, Vojna krajina, Istra, Dalmacija, Dubrovnik). Načelno je ta, nazovimo je ilirska skupina, točnije ideologija, naciju poimala kao kolektivni entitet nadređen pojedincu, utemeljenu prije svega u jeziku, čemu je išla na ruku i borba za državnu samostalnost. S obzirom na taj cilj ideja isticanja građanina-pojedinca bila je gotovo opasna i remetilačka, jer je mogla podrivati ideju cjeline i *njene* slobode i jednakosti. O slobodi i pravu pojedinca bilo je gotovo blasfemično raspravljati (iako je i toga bilo, primjerice Utješenović Ostrožinski u programu preuređenja Habsburške Monarhije) prije negoli se osvoji sloboda i ravnopravnost nacije i države. Jamačno, kako se nije mogla oblikovati politički, ostalo joj je da se oblikuje kulturno, posebno jezikom, pa se zato i govori o „kulturnoj/jezičnoj naciji“, koju je podupirala „pravno-municipalna država“ („politička“).

Uostalom, već je 1842. Vukotinović jasno izrazio svest o toj „dvojnosti“ u članku *Ilirizam i kroatizam*, pri čemu je u segmentu „kulturne“ standardizacije još uvijek gajio utopijsku (maksimalističnu) gestu, a u segmentu političkom realniju „kroatističku“ dimenziju, iako jednako utopijsku glede političkoga konteksta. Potencijalno je najrealnija bila „austroslavistička“ ideja federalizma, koja je u vrijeme Strossmayera i Račkoga evoluirala u („političko“) „jugoslavjanstvo“-još jednu utopiju, kako se kasnije pokazalo. Dakako, i unutar toga „određujućeg polja“ bilo je različitih koncepcija, od otrježnjenja narodnjaka i „pokrajinskoga“ Pavlinovića, koji je na najbolji način pokazao tu bolnu aporiju paradoksa „biti Hrvat“, uz pretjerano uvažavanje onih elemenata koji toga nisu dostojni jer rade na zatoru identiteta, do pravaške „sveobuhvatne“ ideje na temelju vlastite interpretacije hrvatskog državnog prava. Pa ipak, pri kraju 19. stoljeća hrvatsku naciju su činili navedeni društveni slojevi (uz novonadošlo radništvo i „nacionalizaciju masa“: integriranje sela u hrvatsku naciju) ujedinjeni na tragu preporodnog programa. Pri tomu se pokazalo da čak i vjera, ne samo u kulturnom smislu zapadnoeuropejskog kršćanskog civilizacijskog naslijeđa, nego

i kao integrirajući čimbenik, u slučaju da se nije vodilo računa o tome, sama po sebi nije imala uspjeha. Tek je dakle „podizanjem“ seljaka kao postotno pretežita sadržaja hrvatske supstancije hrvatska nacija dobila svoj puni opseg, te se proces homogenizacije, politizacije i nacionalizacije mogao dovršavati, postupno sve do 1990.

Taj je proces paralelno pratila i **državotvorna ideja**, koju ćemo skicozno također prikazati. Na početku „dugog“ 19. stoljeća, koje je u političkom smislu trajalo od 1790.–1990., ali je ipak primjereno ograničiti ga 1918. godinom, a kulturno početkom hrvatske moderne, hrvatski prostor našao se unutar četiriju država, ali i devet upravnih jedinica koje su također figurirale kao „političke“ i „društvene jedinice“ različito strukturirane, s kulturnim, posebice jezičnim, specifičnostima. U sjevernoj Hrvatskoj službeni latinski i građanski njemački, u Dalmaciji talijanski. Priznavajući vlast Ugarskog namjesničkog vijeća na području Hrvatske i Slavonije, hrvatski su izaslanici na zajedničkom Ugarskom saboru 1790. istaknuli privremenost tog priznanja, apostrofirajući kako će Trojedna kraljevina imati svoje zasebno zemaljsko vijeće kad joj se priključuće dijelovi pod mletačkom i turskom vlašću (Perić, 2002: 15). Taj politički položaj bio je u skladu s tradicijom srednjovjekovne Hrvatske, koja je imala visok stupanj („državne“) samostalnosti, ali je on sada bio ugrožen s jedne strane Bećom, a s druge strane sve većom agresijom ugarskog nacionalnog pokreta. U toj situaciji hrvatsko je plemstvo, osloncem na ugarsko, tražilo obranu svojih staleških prava. Tijekom čitava 19. stoljeća hrvatska politika „ljuljat“ će se između oslonca na Beč ili Ugarsku, i u tom žrvnju između bečke i mađarske politike propadala su nastojanja za samostalnu Hrvatsku. Hrvatsko je plemstvo defenzivnom metodom nastojalo sačuvati svoje staleške privilegije pod parolom bana Ivana Erdödyja „Regnum regno non praescribit leges“ izrečenom na tom saboru 1790. Ponovno je aktualizirano pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, koje je Napoleonovim osvajanjem i pokrajinom Ilirije odgođeno, a kad je to ponovno postalo relevantno, 1915., Beč to nije želio kako ne bi ojačao Ugarsku i kako bi imao izravnu ingerenciju nad strateški važnom pokrajinom (Beč kao pomorska sila) tako da su nastojanja Maksimilijana Vrhovca za integracijom hrvatskog prostora ostala uzaludna. Iz sličnih je razloga i pitanje Vojne krajine dugo ostalo neriješeno.

Tek 1830., uz nove prilike u Europi, počinje prva etapa ilirskog pokreta (Kušević, Gaj, Drašković, Derkos) u smislu nacionalnog i političkog identiteta, odnosno veće samostalnosti Hrvatske, to jest Ilirije, sada pak

pod geslom: "Da Bog živi konstituciju Ugarsku, Kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku", što je podrazumijevalo političku dimenziju u odnosu na centralistički Beč, a samostalnost u odnosu na Ugarsku, te slavensku nad/naciju s obzirom na narodnost. Ta maksimalistička ideja, kao i navodno pripremanje ustanka u Bosni, izravno je prouzročila zabranu ilirskog imena 1843. Tek 1845., kao odgovor na jačanje mađarske oporbe, Beč popušta pritisak, i tako *de facto* omogućuje Narodnoj stranci da se realizira preporodni program saborskim donošenjem zaključka o osnivanju nacionalnih političkih, nastavnih, kulturnih i crkvenih institucija, osnivanju sveučilišta, nacionalnog kazališta, izdizanju biskupije na rang nadbiskupije, osnivanju samostale hrvatske vlade te (1847.) zaključkom o uvođenju narodnog jezika kao službenoga u Hrvatskoj. Doduše, revolucionarna 1848. onemogućila je provedbu i značila slom hrvatskog pokreta (u državotvornom smislu), ali se segment o službenom jeziku i samostalnoj vladu realizirao. Važno je napomenuti da Sabor ne ostaje jedini akter nego mu se pridružuje građanska inteligencija koja je kulturnom i političkom sociodinamikom ostvarivala svoju narodnopreporodnu ulogu. Ilirski pokret se svojim rezultatima nadaje kao *hrvatski* narodni preporod i u pogledu političke homogenizacije (odnosno modernizacije) i glede kulturne standardizacije. Dakako, to je vrijeme i početka stranačke, a to znači i političke, diferencijacije vidljivo u „Ilirskoj stranci“ te u „Horvatsko-vugerskoj stranci“, koja će u različitim permutacijama postojati sve do raspada Monarhije 1918.

Godina 1848. bila je međutim za Hrvatsku kapitalan događaj koji je pod banom Jelačićem doveo do samostalnog položaja u Monarhiji, osigurao cjelovitost teritorija sjeverne Hrvatske, osnovao Bansko vijeće kao prvu samostalnu hrvatsku vladu, osigurao lojalnost upravnih tijela Vojne krajine. Sve je to u poznatim „Zahtijevanjima naroda“, koja su bila politički program Narodne stranke, bilo precizirano; njime se htjelo postići "što *cjelovitija* i što *samostalnija hrvatska državnost*" (Perić, 2002: 81) u postojećoj zajednici, što znači integraciju Dalmacije i Vojne krajine. Nadalje, redovito zasjedanje hrvatskog Sabora, formiranje hrvatske vlade koja bi bila odgovorna samo hrvatskom Saboru, uspostavu nezavisnosti i uporabu narodnog jezika u upravi i školstvu, uvođenje predstavničkog (a ne staleškog) Sabora, jednakost za sve hrvatske državljanе, što podrazumijeva ukidanje kmetstva, izuzeće hrvatskih dobara iz nadležnosti ugarske vlade, poticaj hrvatskoga gospodarstva osnivanjem hrvatske Narodne banke i ukladanje carina, jačanje demokratskih sloboda („štampe,

vjere, učenja i govora“, udruživanja, podnošenja peticija), organiziranje Narodne garde i narodne vojske te udaljavanje strane vojske iz hrvatskog prostora. Taj veoma smjeli program, zajedno s Mažuranićevim *Hervati Madjarom* (1848.), predstavljao je onu koncepciju koja je bila dijete revolucionarnih i demokratskih gibanja tih godina, s napomenom da je četrdesetosmaška Hrvatska i dalje priznavała zajedničku kraljevsku krunu koja pripada austrijskim carevima iz dinastije Habsburg. To je išlo na ruku politici austroslavizma koja je tada počela biti aktualna, što je impliciralo očuvanje Austrije i zbog brane pred mogućom velikom Njemačkom ili pak velikom Mađarskom. Dakako sve je to završilo reakcijom koja je prerasla u Bachov apsolutizam kao odgovor na pokušaj raspada Habsburške monarhije, što je predstavljalo i slom hrvatske politike, ali ne i ideja, iako je u Dalmaciji bio pokret odgođen. Niti je hrvatski jezik postao služben, niti se Dalmacija ujedinila s Hrvatskom, niti je kolonatski sistem ukinut, ali su se njeni akteri, koji su bili odgojeni i na talijanskom *Risorgimentu*, nakon vraćanja ustavnosti 1860. značajnije aktivirali.

Naime, kako su u to vrijeme, „uz pomoć“ austrijskog poraza, nastale dvije države koje će postati značajan faktor u Europi (ujedinjenje Italije 1862., stvaranje Njemačkog Carstva 1871.), to će se i položaj Hrvatske u tom smislu morati promisliti. Iz tih razloga Strossmayerova Narodna stranka, kao glavni akter nacionalnog pokreta, a na četrdesetosmaškoj tradiciji, ponovno oživljuje austroslavistički federalni program, uz realpolitičko taktiziranje, to jest vraćanje politici „realne unije“ s Ugarskom. Četrdesetosmaška je tradicija donekle realizirana zakonskim člankom 42. Sabora iz 1861. godine, koji je vladar potvrdio, a kojim je utvrđena samostalnost i teritorijalna cjelovitost trojedne kraljevine (pravo na Vojnu krajinu i Dalmaciju), te samostalnost u poslovima uprave, sudstva, školstva i bogoštovlja. Međutim, zbog europskog političkog konteksta, Beć odustaje od centralizma i sklapa 1867. dualizam s Ugarskom, čime zapravo poništava sve ono što je dotada hrvatska politika uspjela postići, a Hrvatska je prepuštena Ugarskoj. Posljedica je bila Hrvatsko-ugarska nagodba 1868., a Hrvatskoj je priznata politička individualnost, pravo na teritorijalnu cjelokupnost te autonomija u unutarnjim poslovima u skladu sa zakonskim člankom 42. iz 1861. Dakako, sve je to figuriralo unutar pragmatičke sankcije iz 1722. „međusobnom nerazdruživosti“, što znači da Hrvatska nije zaseban politički subjekt na razini Ugarske ili na razini cjelokupne Monarhije. Hrvatska je, dakle, u tom sklopu raspolagala „političkom i kulturnom autonomijom, podvrgnutom kontroli mađarske vlasti, pritom

ne i gospodarskom autonomijom“ (Stančić, 2002: 185), a to je *de facto* značilo i slom politike Narodne stranke, a pobjedu unionista (Levina Raucha). Pa ipak, nagodba „traljava i kaljava“ (Pavlinović) očuvala je elementarni okvir kakve takve političke individualnosti Hrvatske, a autonomija je ipak spriječila izravnu mađarizaciju kakvoj su bili izvrnuti drugi narodi u ugarskom dijelu. U tom kontekstu Mažuranić je ipak radio na uspostavi institucija građanskog društva i suvremene države, ali je i to završilo slomom dolaskom Pejačevića za bana, a potom Khuena.

Ponovno je politički kontekst skrenuo ideju austro-slavizma k jugoslavenizmu, koje je ideje, opet, vodila Narodna stranka. No, tu ideju valja shvatiti iz konteksta. Riječ je bila o afirmaciji hrvatskoga nacionalnog i političkog identiteta, s europskom orientacijom, a to je trebalo biti branom prema susjedima koji su bili retrogradni i neeuropski, pa otud briga za istočno pitanje. U odnosu prema drugim sastavnicama buduće države zagovarala je načelo federalizma. No, upravo se u tom segmentu začeo sukob koji će trajati sve do 1990., naime oko pitanja „hrvatsko-srpskog“ naroda i pitanja „političkog naroda“. Glavni akter, Franjo Rački, shvatio je odmah da bi priznanje Srba kao nositelja suvereniteta Hrvatske značilo da bi srpska manjina u Hrvatskoj, u skladu s velikosrpskom politikom, sutra tražila odcepljenje teritorija Hrvatske, što se pokazalo uskoro točnim u prijetnji oružjem. Drugu je opciju zagovarala Stranka prava, Starčević i Kvaternik. Riječ je bila o hrvatskoj nacionalnoj zasebnosti, dakle izvan okvira Ugarske i Austrije, pa dakle i bilo kakve ideje jugoslavenizma. Dok je Starčević čekao europski rasplet i propast Monarhije, Kvaternik je bio za izravan rad, te je u tu svrhu putovao Europom i uvjeravao meritorne krugove o hrvatskom pitanju unutar Austro-Ugarske, dok ga nije razvoj političke situacije u Europi „izdao“, te je u očaju podigao ustanak (1871.) u kojemu je poginuo i koji je dakako brzo bio ugušen.

Khuenovo „pacificiranje“ Hrvatske trajalo je do 1903. kad se na obzoru pojavila politika „novog kursa“ (Supilo, Smislak, Trumbić) koja je značila nov početak, a bila je uvjetovana spletom vanjskih (novim rasporedom snaga u Europi; Riječka rezolucija) i unutarnjih (integracija Hrvatske i povezivanje sa Srbijom; Zadarska rezolucija) okolnosti, te je ponovno ojačala jugoslavenska ideja, ali je Prvim svjetskim ratom konačno pala Monarhija i stvorene nove države. Bilo je jamačno i drugih ideja, kao primjerice konceptacija podunavske federacije koju je zagovarao Stjepan Radić, a sastojala bi se od češke, galičke, ugarske, hrvatske i alpske jedinice, i bile bi u svom javnom životu

međusobno neovisne, formalno pod vladarevom osobom. No, i to se pokazalo iluzijom. Od tada pa sve do 1991., dakle u dvije Jugoslavije, Hrvatska je, unatoč realnosti, a zanemarujući Supilovo upozorenje („dok se Srbija ne transformira“), skupo plaćala činjenicu neparcelizacije, koja ju je na kraju ipak koštala sasvim određene redukcije. No, Hrvatska je od 8. 10. 1991., a napose nakon vojno-redarstvene akcije 1995., dakle, uz konsenzus političkih stranaka i masovnom podrškom njena stanovništva, konačno riješila svoje nacionalno i državotvorno pitanje na kojem su radili nacionalni pokreti 19. i 20. stoljeća.

Iz hrvatskog se primjera ilustrativno vidi da se ideologija (elite) usvajala ako je bila privlačna za sve ostale skupine, ovdje u smislu nacionalnog i kulturnog identiteta, ako je uspjela nametnuti odgovornost koja bi mogla imati jednakovrijednu konstitutivnu moć, ako ne postoji neka druga alternativna ideologija, u smislu konstitutivne presudnosti, ako se „nametnuti diskurs“ prihvaca kao jedini, jer bilo koji drugi imao bi implikacije nepoželjne prisile, ako se ideologija „podmetne“ kao narodna, što je ovdje vrijedilo u smislu „opće, zajedničke stvari“, te ako vladajući diskurs elite posjeduje medije i načine kako taj diskurs plasirati (usp. i van Dijk, 2006: 246-247) u smislu da je pronašao najprikladnije moduse reprezentacije. U slučaju osvješćivanja hrvatskoga subjekta takva je ideologija, svojom vrsnošću, izborom, kvalitetom i uvjerljivošću bila „kao naručena“, pa je mogla imati snažan efekt.

KULTURACIJSKI PROCESI

GRADOGRADNJA I ARHITEKTURA

Kulturacijske procese u primijenjenim umjetnostima u 19. stoljeću karakterizira nekoliko procesnih fenomena koji su implicirali koliko progresivni napredak tehnologije, stila i materijala, toliko donekle i rušenje staroga, stečenoga i povijesnim procesima umjetničke i obrtničke prakse već konstituirana identiteta, i to onoga identiteta koji je nosio znamen autentičnosti i autohtonosti. I tu se na paradoksalan način pokazala „strana“ umjetnička intervencija, u nastojanju da pokaže svoj modni i recentni umjetnički stilski i građevinski efekt, da svaka zrelost i umjetnička aktualnost ne daje uvijek i najprimjerene rezultate. Naime, u nastojanju ostvarenja „čistih“ stilova kako ih je sugeriralo vrijeme umjetničkih praksi toga razdoblja, razarani su i rušeni stariji oblici (bedemi i fortifikacije) kao „suvišni“ i „neaktualni“, „preživjeli“ i „nepotrebni“ (nefunkcionalni) oblici gradogradnje i arhitektonskih zdanja da bi se proširivale i dodavale ravne površine na koje će se tada, oslobođene starijih stilova i materijala, izgraditi novi stilski i građevni reprezentativni primjeri.

Tako se još jednom pokazalo da je i u slučaju „umjetničke kolonizacije“, pa makar iz naplemenitijih (edučijsko-stvarnih) namjera, *de facto* bila riječ o kolonizaciji, jer je ništila stariju umjetničku supstanciju mijenjajući je novom, iz vizure „središnjih“ i „viših“ kulturnih pragova, koji su na taj način trebali provinciju (u odnosu na središte/Austriju) i u toj sferi kultivirati. Doduše, krajem 19. stoljeća hrvatska će gradogradnja i arhitektura dostići europsku vrijednost, pače će je u nekim segmentima i nadići i postati jedinstven primjer u europskom kontekstu, te posebno u odnosu na stratifikaciju periferije i rubnosti, te malenosti gradova (Zagreb, Rijeka, Zadar, Split) doista predstavljati jedinstven primjer. To je bio primjer kada je, ranije spominjana, rubnost „preskočena“ i izravno umjetnički korespondirala duhu vremena, unatoč tomu što je na njemu bila odgojena.

I te procese je dopušteno motriti, makar s implicitnim spoznajama o društveno-političkim promjenama, ali još više gospodarskom propulzijom koja je osiguravala materijalna sredstva za gradnju, posebno urbanih središta i gradnji (zgrada), koja ih je strukturirala kao socijalne i kulturne cjeline, s napomenom da je „logika“ umjetnosti ipak imala svoj samosvojniji slijed, koji nije morao biti samo nužan „odraz“ materijalnih sredstava. Uostalom, kulturacijski se proces imao na što „osloniti“, jer su na hrvatskim prostorima postojali već i starohelenski emporiji (Issa, Pharos) i starorimска urbana središta (Parentium, Iadera, Salona, Siscia, Cibalea, Mursa). Dok su obalna područja kontinuirano nastavila kulturacijski proces od postantičkog i ranosrednjovjekovnog, a upravo su ona kasnije rušenjem dijelova „korigirana“, kontinentalna su dva puta uništena (sebom naroda) te Mongolima i Turcima, i ponovno se izgrađuju u 18. stoljeću. Može se, dakle, istaknuti da se baroknim dobom razlike smanjuju te gradovi, nakon razaranja gradskih bedema, povezuju svoja gradska središta s okolnim regijama, dok samo središte urbanoga vitaliteta raste u mjeri koncentracije javnoga, administrativnoga, sudskega, vojnoga i gospodarskoga života. Taj proces, u vrijeme prosvjećenoga apsolutizma i tehničke revolucije, prate arhitektura i likovno stvaralaštvo, glazba i književnost.

Zagreb, koji je do sredine 19. stoljeća podijeljen na dvije odvojene urbane jedinice (Gradec i Kaptol), preuzima središnju državno-administrativnu poziciju, a narodni preporod samo mu pospješuje izgradnju kulturnih i umjetničkih institucija, dok ga željeznica gospodarski „gura“ naprijed. U tom smislu i druga središta koja se također razvijaju (Varaždin, Križevci, Bjelovar, Virovitica, Krapina) Zagreb gravitacijski privlači. Dok Osijek, Vukovar, Požega postaju „lokalna“ središta s naglom prouzrokom, novoizgrađene prometnice (Karolina, Jozefina, Lujzijana) povezuju Zagreb s kvarnerskim lukama (Rijeka, Bakar, Kraljevica, Senj). Jedino Zadar, kao administrativno središte Dalmacije, donekle ostaje izoliran od svoje pozadine i stoga sporije napreduje, dok Šibenik i Split u određenoj mjeri oživljaju, a Pula postaje glavna ratna luka. Paradoks je i ovdje uočiv: Austrija je svojom gospodarskom politikom i nemamjerno donekle radila na integracijskim procesima, koje je narodni preporod dalje osvijestio. Na taj način se prosvjetiteljski apsolutizam u stanovitoj mjeri „preklopio“ s liberalnom građanskom demokracijom i njenim programom utemeljenim na idejama Francuske revolucije i napoleonske, to jest Marmontove Ilirske provincije.

Zagreb, Varaždin, Osijek, Karlovac u 19. stoljeće ulaze kao *barokni* i klasicistički gradovi, uklapajući se tako u europsku urbanu kulturu. Točnije Gradec postaje svojim institucijama (Banski dvori, Gradska vijećnica, Županijska kuća) političko, kulturno i gospodarsko središte. Rušenjem gradskih vrata Dverca nastaje Južna promenada (Strossmayerovo šetalište), a uklanjanjem vrata uz Popov toranj Sjeverna promenada (Vrazovo šetalište). Nakon ujedinjenja Kaptola s ostalim gradskim općinama, te posebice nakon potresa 1880., katedrala se pregrađuje u neogotičku stolnicu, dok su zidovi i kule ispred katedrale porušeni kako bi se pročistio pogled na novo zdanje. Time je, kako to i stručna literatura primjećuje (usp. Milić, 2009: 449-472), hrvatska arhitektura izgubila jednu od svojih povijesnih stilskih vrijednosti, kao i u slučaju drugih gradova (Zadar), ali je ta „čistina“ učinila svoje u segmentu zapahnuća monumentalnosti transcendencije i metafizičke grandioznosti; unutarnji vertikalni prostor crkve kao da se projicirao u vanjski „omedjujući“ pogled usmjerujući misao. A to i jest osnovna intencija religijskog „udara“.

Maksimir pak, s druge strane, iako odlukom biskupa Maksimilijana Vrhovca, primjer je svjetovne romantičke arhitekture i hortikulture, koji je s obzirom na veličinu grada nadmašio europske razmjere i vrijednosti, i kao takvo, pejzažno mjesto, zapravo je trebao figurirati kao mjesto „druge strane“ romantične duše, ono dostižno i ostvarivo u konkretnom zemaljskom iskustvu doživljajno-osjećajnim registrima. Donji grad (Harmica) postaje treća urbana jedinica s kućama i dućanima ugostiteljsko-uslužne djelatnosti (purgerski Zagreb). Daljnja je populacija sve do čuvene zelene perivojne potkove donekle normalna posljedica takve planirane gradogradnje. A slično se razvijaju i drugi gradovi (Varaždin, Karlovac, Križevci, Bjelovar, Osijek s baroknom Tvrđom), dok obalni dio ima svoje specifičnosti, od Pule, koja postaje glavna ratna luka Austrije, Rijeke, koja se nakon povezivanja cestama i nasipavanjem mora razvila u najveću luku istočne obale Jadrana, te Opatije kao turističke destinacije.

Zadar i Dubrovnik pradstavljaju posebnosti. Dalmacija je inače svojom spomeničkom baštinom i urbanom kulturom specifikum jadranskog areala. Međutim, u 18. stoljeću njihove zidine postaju uske te se oni otvaraju prema moru i aktiviraju predgrađa. Tek u sedamdesetim godinama narušava se planska struktura Zadra naslijedena iz rimskih vremena rušenjem gradskih zidina duž jugozapadne obale, te se na nasutim prostorima nove obale gradi niz od 16 markantnih četverokatnica koje formiraju novo

lice grada, dok riva, šetalište postaje mjesto najromantičnijega zalaska sunca u ljetnim večerima. I tu je romantični duh učinio svoje romantičkim tumačenjem prirodne pojave koja je trebala biti investirana u sfere doživljajno-osjećajne, dakle privatne geste melankoličnih zasada. Sa zapadne strane Zadar se pružio u more, a s istočne je, naspavanjem uvale Jazine, prešao preko poluotoka te se preko novosagrađene bolnice „spojio“ s Arbanasima.

Dok je Dubrovnik ostao „grad bez dodatka“, iako i u njemu intervenciju vrši Austrija, Split, kao i Šibenik i Trogir, svoje 19. stoljeće počinju rušenjem srednjovjekovnih i renesanskih dijelova starih gradskih utvrda, izbočeni dio Kaštela na obali i jugozapadni bastion, čime je nasuta obala i formiran perivoj *Marmontovi đardini*. Unutar grada, pak, porušeno je niz kasnogotičkih kuća čime je prostor (sjeverozapadna fronta Trga sv. Lovre) proširen, ali je grad izgubio nekoliko vrijednih povijesnih zgrada, dok se rušenjem renesansno-baroknih fortifikacija podižu dva perivoja, a na poluotoku Sustipanu otvoreno je 1826. gradsko groblje. Grad postaje sve značajnija luka, povezana brodskim vezama preko Jadrana, te karavanskim vezama s Bosnom. Nakon donošenja prvoga regulacijskoga plana (1862.) gradi se Bajamontijeva palača i prvo kazašte, te kompleks Prokurativa. Na taj način Split se širi izvan svojih povijesnih okvira i proteže prema Poljudu, Solinu i Poljicima, industrijalizira (tvornica cementa), komunalizira, te uskoro postaje metropola Dalmacije. Poluotok Marjan donekle je pandan Maksimiru i svojim zelenilom i šetnicama.

Kako je razvidno, hrvatski povijesni gradovi, nakon stoljeća suše, u 19. stoljeću hvataju korak s europskom urbanom kulturom pa i zahvaljujući tome što je ona unutar Austro-Ugarske. Ti procesi nisu samo puke kopije nego preinake u skladu s vlastitim tradicijskim stilovima, dakako koliko je to bilo moguće u situaciji političke i gospodarske uvjetovanosti i u skladu sa statusom dvostrukе perifernosti. No, u nekim će segmentima taj proces biti urbano osmišljeniji, preglednije vizure, jasniji i čišći (zagrebačka Zelena potkova) nego li u Beču (bečki perivoj Ring). U gradovima se, dakle, veoma kulturno promišljeno grade zgrade i perivoji što svjedoči o „razini shvaćanja urbanističkih zadaća“ (Milić, 2009: 472), o nekoj vrsti uljudene arhitekture, koja nije samo puko funkcionalna nego i estetička.

Na prijelazu 18. i 19. stoljeća u Europi je, u **arhitekturi**, cvjetao „barokni klasicizam“, napose u sakralnim objektima (La Madeleine u Parizu, Die Wache u Berlinu, British Museum u Londonu), pa je stoga donekle normalno da i u Hrvatskoj susrećemo reprezentativne arhi-

tektonске objekte u stilu baroknoga klasicizma i „čišćega“ klasicizma u gotovo svim gradovima Hrvatske (Banski dvori, Eltzov dvorac u Vukovaru, Pejačevićev dvorac u Virovitici, Staro kazalište u Rijeci). U doba preporodnih pokreta buja romantikom afirmirani, a emotivno pročućeni etnički identitet, što znači stilski oblici romanike i gotike u neovarijacijama, nakon čega, u drugoj poli 19. stoljeća, slijede historicističke varijante eklekticističkih stilova s prevladavajućim neoklasicizmom. I tek će secesija značiti radikalniji otklon od historicizma. Kako, dakle, stoji stvar s činjenicama.

Nesumnjivo je mijena procesa povezana i s propulzijom građanske klase koja je počela oblikovati svoju urbanu i interijersku kulturu (bidermajer). Dok dijelovi sjeverne Hrvatske, opustošeni turskim ratovima, mijenjaju u 18. stoljeću arhitektonsko lice novim, baroknim stilom, priobalni gradovi kontinuiraju svoje lice uz izmjene i dopune austrijskih i mađarskih urbano-stilskih intervencija. Tako se urbano i arhitektonsko lice Hrvatske nadaje kao gradske aglomeracije koje postaju središta društvenoga i kulturnoga života, te ruralna područja koja će isprofiliрати određene regionalne tipove (turopoljska, zagorska, slavonska, lička itd. kuća). I za hrvatsko 19. stoljeće karakteristično je određenje *historicističko* kao i u Europi, najčešće tumačeno s negativnim konotacijama, mada on kao „arhitektura po sebi“ ima svoju stilsku vrijednost, vezano uz ostalo i za nove materijale. Efekt stilskih zastajkivanja tek će donekle secesija poništiti i afirmirati stil kao neprijepornu uvjerenjivost nakon što je svladala materijale. Na taj način hrvatska arhitektura korespondira sa svjetskim kretanjima u mjeri svojih (ekonomskih) mogućnosti od postbaroknog klasicizma preko secesije do modernih kretanja početkom dvadesetoga stoljeća. Već spomenuta činjenica urbane zagrebačke potkove, osječke secesijske ulice, čelične konstrukcije riječke i pulske tržnice svjedoče o slijedenju svjetskih kretanja, a ostvarivali su to koliko domaći autori školovani u inozemstvu, toliko i strani autori koji su dolazili u Hrvatsku. Valja također naglasiti da nova – građanska klasa još nema školovan ukus, nego joj je bitno „pokazati se“, a to znači koristiti već provjereno bogatstvo arhitektonskih stilova. Ako je to značajka europskoga još je više hrvatskoga građanskoga etosa i njegove bidermajerske „zavodljivosti“.

Već je rečeno kako se Zagreb počeo širiti i izlaziti iz svojih jezgara (Griča i Kaptola), ali je intervenirao preinakama u već gotove proizvode (jonski polustupovi palače grofa Draškovića) u skladu s bidermajerskom estetikom i funkcionalnošću, čime takvo urbano tkivo postaje pa-

radigmatsko i potpuno u doslihu s vremenom. Gradio ih je Bartol Felbinger, koji se odlikovao čistoćom i jednostavnošću klasicističkog izraza. A pored njega ima niz autora (Eithel, Vesteburg, Chicco, Reymund, Horbeld, Stiedl, Kappner, Brdarić, Schücht) koji njeguju sličan jezik. Posebno valja istaknuti Maksimir kao vrhunsko doстигуće bidermajerskog i romantičko-historicističkog izraza i duha, prostor (400 hektara) koji prema ondašnjem Zagrebu (15.000 stanovnika) predstavlja veleban pothvat. Slično se može reći i za Mirogojske arkade (arhitekta Hermanna Bolléa), jedinstvena spoja arhitekture, memorijalne skulpture i hortikulture, prirode, transcendencije i estetike.

Spuštajući se u ravnici mijenjaju se i mjerila privatnih kuća (kuća Rosenfeld) i javnih institucija (Prva hrvatska štedionica), obje arhitekta Janka Josipa Grahora, trga Harmice koji postaje središnja točka grada. Grad je urbano planiran od Save ravno do Markove crkve te istočnom paralelom, dok je željeznički kolodvor udario temelj budućem četverokutu, odnosno zelenoj potkovi unutar koje su važne kulturne institucije, čime Zagreb dobiva jedan od najvrjednijih urbanih zahvata druge polovine 19. stoljeća u Europi. Jedinstvo mjesta čine s jedne strane kip kralja Tomislava, kao simbola svjetovne vlasti, i s druge strane tornjevi katedrale kao simboli duševnoga, religijskoga života. Na zapadu ju obrubljuju HNK i Državni arhiv, horizontalno pak Botanički vrt i hotel Esplanade, istočni krak pak palača Akademije i Umjetnički paviljon s donjom „crtom“ Glavnog kolodvora. Tako realiziran plan potvrđuje visoku urbanu vrijednost u tipu Gesamtkunstwerka. Valja reći da je trenutnu europsku modu platilo kako Zagreb, gubitkom gotičkog spomenika, tako i drugi hrvatski gradovi rušenjem bedema, ulaskom industrije u grad. Rijeka, koja postaje glavna madarska luka, u koju se svrhu nasipavao izvanbedemski gradski centar na kojemu će postupno nastajati kvadratično gradsko tkivo obogaćeno palačama i javnim objektima (kazališna zgrada, Palazzo Modello), paviljon s čeličnom konstrukcijom (za glavnu gradsku tržnicu na Piazzu Urmeny). Tada (gradnjom Ville Angioline) se stvara i Opatija kao turističko-lječilišna destinacija s kultiviranim parkovnim zelenilom, kao što se radi i diljem unutrašnjosti (Lipik, Topusko), opet u historicističkom stilu.

Priobalni gradovi, to jest oni s pečatom mediteranskoga kulturnoga modela, formalističku intervenciju bečkoga kulturnoga kruga doživljavaju kao sebi neprimjerenu. Posebno je to slučaj s Dubrovnikom i Zadrom, s kojima bečki arhitektonski jezik nije mogao uspostaviti adekvatan dijalog. Rušenjem zapadnog bedema Zadar se otvara

prema moru i tu niče novi urbani centar (blokovska izgradnja četverokatnica) koji s predromaničkom i romaničkom urbanom arhitekturom nema poveznice. Palače, koje niču u svim gradovima Hrvatske, legitimiraju građansku klasu i njen zahtjev za *savoir-vivre*, s jedne strane, dok s druge strane gotovo u svakom gradu niču ili se preuređuju sakralni objekti u kombinaciji klasicističkog i baroknog stila. I tek nacionalni prepored i romantično rodoljublje iznuđuju historicizam što je generiralo tipologiju „narodnih kuća“ kao koliko-toliko izraz vlastita identiteta pa tako i vlastita jezika.

Sa secesijom (prije lаз 19. i 20. stoljeća) Hrvatska istupa istodobno s europskim sličnim kretanjima (*art nouveau*, *liberty style*, *Jugendstil*, *stile floreal*). Ta nova pojava, prepuna biljnih ukrasa i forsiranih linija, duboko se temeljila na značajkama svoga vremena, od njegove mitske fascinacije, transcendencije, do simbolična shvaćanja žene, od senzualnosti do Salome. Taj je umjetnički pokret često poiman kao puka formalistična igra, gotovo neka dekorativna slikovnica. Pritom se dakako zaboravljal fundamentalno značenjen novoga, a to je jamačno ponajprije pitanje kompozicije i konceptualna pristupa. Riječ je bila o novoj ideji umjetnosti koja se realizirala „unutar“ *Ge-samtkunstwerka*. To što je ona postala modom (lako je kopirati biljne motive) nije stvar ideje nego mode. Ideja se realizirala u maksimi što ju je izrekao Antonio Gaudi da, naime, istinit arhitektonski stil mora biti proizvod tla na kojem postoji i vremena kojemu je potreban (Fraptom, 1992: 79). A time se donekle ravna i arhitekt Aladar Vladimír Baranyai kada projektira (1900.) kuću za slikara Tišova, te druge brojne vile na zagrebačkim brežuljcima (kuća Popović, Stern, Hiršl, Rubetić-Golner), te nešto kasnije vilom Ilić dostiže svoj najveći domet u sintezi prostora i oblika. Sličan stil njeguje i Vjekoslav Bastl (kuća Kalina, kuća Rado), koji pri gradnji kombinira keramiku, čelik i staklo. U Rijeci će biti rabljen i armirani beton na nekoliko zgrada. Konačno, tu je i zgrada današnjeg Državnog arhiva (prije NSK) Rudolfa Lubynskog kao „nacionalni izraz“, kako je to stručna literatura isticala. Osijek, primjerice, s cijelom ulicom (Europska avenija) u secesijskom stilu, jedinstven je primjer u Europi. Na paradoksalan način secesijski đak Viktor Kovačić prekida sa secesijom i donekle se vraća historicizmu, i tek će Prvi svjetski rat okrenuti novu stranicu.

SLIKARSTVO I KIPARSTVO

Već je više puta istaknuto kako je kulturni sektor bio sposoban „preskočiti“ dvostruku rubnost hrvatskih zemalja u 19. stoljeću, a jednako tako i administrativno-političku nejedinstvenost, pa je sličan slučaj i sa **slikarstvom**. To potvrđuje našu tezu kako je kultura konstrukt koji se vodi i drugim inicijalnim impulsima, a ne samo „bazom“. Dapače, na nimalo paradoksalan način, upravo je ovisnost o Beču i Budimpešti, te Veneciji i Rimu, mogla pospješiti inicijativu, te kulturi, u ovom slučaju likovnoj umjetnosti, omogućiti da bude „u trendu“ i da „preskoči“ one mehanizme koji bi je, logikom rubnosti, bili priječili. Vrhу toga, napomenuti je da je postojao bar nekakav, mada tanak, sloj društvene elite (uz Crkvu) koji je mogao konzumirati (u narudžbi i potrošnji) takvu umjetnost, što ne dokazuje samo narudžba portreta. Dakle, nije samo riječ o čistoj funkcionalnosti, nego i o potrebi za historicističkim monumentalizmom, koji je u stanovitom smislu „narudžba“ duha vremena, ili jedan od stilova. Ta su djela mogla biti umjetnički vrijedna i u mjeri stilske fakture, i dakako u mjeri individualnoga talenta. Bila su ona takva i proporcionalno „međunarodnom“ utjecaju i izvedbi autora koji su bili strani (putujući), pa je nerijetko njihova realizacija bila „razvodnjena“ varijanta nekog tada važećeg stila (od klasicizma, bidermajera, do romantizma i realizma), ili nerijetko (akademski) eklektička. Ona je to mogla biti i zbog prirode narudžbe, u slučaju kad se građanski sloj počeo stvarati i naručivati djela (portrete) na kojima se moralno „realistički“ vidjeti pripadnost staležu, kako bi dočišni prepoznativo legitimirao svoj status, koji se na slici naprsto morao „vidjeti“. U tom smislu se, hauserovski, može reći da stil donekle diktira sasvim određeni (građanski) društveni status koji ga je shvaćao i diktirao kao svoj (svojinu). Ta nam činjenica omogućuje foucaultovsko-bourdieovsku analizu umjetničkoga polja kao uvjetovanosti od više vektora.

Prema sistematicarima (Babić, 1943.) hrvatsko se slikarstvo 19. stoljeća može grupirati u tri veće stilske cjeline: 1800.–1830. s prevlašću klasicizma, 1830.–1860. s prevlašću romantizma, a treća 1860.–1890. s prevlašću realizma. Prvo se razdoblje odlikuje „putujućim slikarima“ (F. G. Waldinger, J. A. Herrlein, Carmelo Reggio) koji su koristili nedostatak domaćih školovanih slikara koji bi stalno bili u nekom središtu, njegovali određeni stil i stvarali krug oko sebe, osim „risarskih škola“ koje je austrijska vlast osnivala koncem 18. stoljeća (Zagreb, Karlovac, Varaždin, Rijeka, Osijek), te Dubrovnika, koji šalje mlade slikare na školo-

vanje. Imućniji dio kaste izravno je mogao naručiti djelo iz Beča ili Pešte. Prvo je doba uglavnom klasicističko jer je to odgovaralo i „vrsti“ narudžbe (portret, ili grupni portret), koje će postupno dobivati i bidermajerske slikarske značajke.

Sredina 19. stoljeća povoljnija je i brojem putujućih slikara, ali i domaćih autora, i postupnom evolucijom u romantizam, dokazano većim brojem pejzažnih motiva. Uostalom, naš je romantizam i inzistirao na lokalnoj obojenosti, pa su i poznatiji slikari amalgamirali sva tri stilska modela – bidermajer, klasicizam, romantizam (Giovani Simonetti). To je vrijeme kad Rijeka i zbog posebnoga statusa postaje središte kako tranzitnoga prolaza tako i nekih slikara (F. Jaschke), Split pak oživljuje dolaskom Dubrovčanina Rafa Martinija (i domaćim slikarom Jurjem Pavlovićem), a zadarski se slikari školuju u talijanskim akademijama (F. Salghetti-Drioli, Ivan Skvarčan). Iz sjeverne Hrvatske prvi slikar koji je pohađao školovanje u Italiji bio je Vjekoslav Karas, a na slikarskom polju prethodili su mu u Zagrebu Ljubljancanin Mihael Stroy (poznati portret Stanka Vraza), Pražanin Dragutin Stark, također portretist. Karasom, „ilirskim slikarom“, počinje tragična figura hrvatskih umjetnika razapetih između kozmopolitizma (inozemstva), s kojim se nisu dokraj srodili, i provincijalnog ruba domovine, k tome još i materijalno nestređenoga. U Osijeku važno je djelovanje Hugoa Conrada von Hötzendorfa, i kao romantičkog slikara i kao učitelja Waldingera i Kršnjavoga. To razdoblje vrhuni u slikarstvu Ivana Zaschea, Slovaka, koji 1852. dolazi u Zagreb i tu ostaje do rane smrti (1863.), i to kako u portretima tako i u romantičkim krajolicima.

Za treću dob značajnu ulogu ima Strossmayer kao donator, poticatelj i naručitelj, a Quiquerez i Mašić postat će likovni korifeji. Prvi slikar krajolika, ali i potreta i povijesnih tema, drugi slikar plenerističkog krajolika i folklornih tema. A obje su se teme uklapale u konstrukciju nacionalnoga, povijesnog etosa, s jedne strane kao činjenice postojanja hrvatske povijesne građe odakle se mogla crpsti (dostojna) tema, a s druge strane dokazom je to sposobnosti teme (građe) da „izabere“ svoj stil, što znači da je tema i estetski dorasla. Danas ćemo to mi označiti kao historicistički monumentalizam, ali se ne smije zaboraviti, uz ino, i funkcionalnost tih tema i stilova u vremenu kad je naprsto trebalo definirati hrvatski subjekt. Slično će i Celestin Medović biti, u drugoj polovici 19. stoljeća, u znaku realističke stilizacije, bilo u historicističkim kompozicijama, bilo u zavičajnim krajolicima. Realističku stilizaciju valja shvatiti u onom istom smislu kao što je to

prethodno naznačeno. Zadnje desetljeće 19. stoljeća i u organizacijsko-institucionalnom smislu (izložbe, paviljoni, društva), i u smislu uvoda u novu slikarsku paradigmu (simbolizam, secesionizam – to je već početak hrvatske moderne) predstavlja zaista uvod u novo. Autor te kulturne dinamike jamačno je Isidor Kršnjavi, inače i sam slikar i estetičar, koji je obnašao važne funkcije i usmjeravao sredstva za realizaciju procvata hrvatske umjetnosti. Njegova je zasluga što se umjetnici, koji su se školovali u bečko-minhenskim školama, vratili u Zagreb (Čikoš-Sessia, Crnčić, Tišov, Auer, Ivecović, Raškaj, Frangeš, Kovačević), kao što će se u Split, neovisno, vratiti Emanuel Vidović, a Bukovac 1893. u Zagreb, gdje postaje vođom „mladih“, odnosno čuvene „šarene zagrebačke škole“.

Naime, organiziranje „Hrvatskog salona“ 1898. i osnivanje Društva hrvatskih umjetnika predstavljaće prekretnicu u socio-likovnoj dinamici, u kojoj se, kao i u književnosti, dogodio razdor između „starih“ (na čelu s Kršnjavim) i „mladih“ (na čelu s Bukovcem), a rezultirat će jamačno, kako to stručna kritika jednoglasno tvrdi, odlučnom modernizacijom i europeizacijom hrvatskog likovnog stvaralaštva (usp. Maroević, 2009: 581). Ovdje je nama iznimno važna jedna kulturna činjenica koja je ujedno i nacionalna. Naime, „mladi“ su svoj nastup na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. uvjetovali izdvajanjem hrvatskog paviljona, što je značilo nacionalnu samosvojnost i vlastitost, pa je i to dokazom kako umjetnička (kulturna) praksa, ne samo konstruira (temama i stilom), nego *de facto* i realizira nacionalno biće, točnije radi na njegovoj subjektnosti. Dapače, taj je paviljon, kao trajna uporabivost, preseljen u Zagreb i tako markirao mjesto kulturne samosvjesti, a ne samo puke izložbenosti. U njemu je i postavljen „Hrvatski salon“, koji je izazvao neviđeno zanimanje. Doduše, on je izazvao recepciju polarizaciju čuvenom polemikom o golotinji u slikarstvu (aktovi), pitanjem morala i anarhičnosti, kozmopolitizma i nenarodnosti – čak do pitanja opstanka novoosnovana društva – ali je, s druge strane, nesumnjivo značio napredak kako glede stvaranja posebne „zagrebačke škole“ (plenerizam), koja se stilom razlikovala i od bečke i od peštanske, tako i glede međunarodnog uspjeha (Budimpešta, Pariz, Petrograd, Oslo). To znači da su „hrvatstvo“, u svom umjetničko-kulturnom konceptu, prenijeli izvan državnopravnih granica. Doduše, zbog uglavnom materijalnih nedostataka početni će zanos splasnuti, a posebno će se to pojačati Bukovčevim odlaskom iz Hrvatske. No, temeljne su ideje ipak zaživjele, pa je to i omogućilo ujedinjavanje razdvojenih grupa u zajedničko „Hrvatsko društvo umjetnosti“ čiji su korifeji bili

Franeč i Csikos, a potonji je, s Crnčićem, formirao privatnu slikarsku školu (1903.) iz koje će se generirati Viša škola za umjetnost i umjetnički obrt (1907.), i kasnije Akademija likovnih umjetnosti. Doduše, u prvom desetljeću 20. stoljeća mnogi mlađi slikari odlaze u Beč na školovanje i tako su zapravo „u toku“ s onodobnim europskim stilskim paradigmama, a kako dobivaju različite novčane potpore, očekuje se da budu političko lojalni, što dakako neće svi prihvati (primjerice Fran Branko Angeli Radvani, Ivan Meštrović, Mirko Rački, Tomislav Krizman). Naprotiv, neki (Meštrović) će postati žestoki zagovornici južnoslavenskog i kosovsko-vidovdanske ideologije.

Kako bi izbjegli utjecaj omražene Monarhije, mnogi su se školovali u Münchenu, a među najpoznatijima bili su Josip Račić, Oskar Herman, Vladimir Becić i Miroslav Kraljević, koji su zbog samosvojnosti i originalnosti prozvani „hrvatskom školom“ (*Die Kroatische Schule*). Prvi, genijalni mlađi koji je nastavio usavršavanje u Parizu, nekim svojim antologijskim djelima (*Majka i dijete, Autoportret, Pont des Arts*) skončat će samoubojstvom u 23. godini života i tako postati mit hrvatske likovne umjetnosti, a Kralježa će ga, uz Kamova, ovjekovječiti u svojoj antologijskoj noveli (*Hodorlahomar veliki*). Herman, ranije apsolviravši pripremno razdoblje, kretat će se stilski od simbolizma do ekspresionizma (*Djevojčica, Žena s rukama u krilu*), a Vladimira Becića razvojni put vodi od „minhenovaca“ (*Ženski akt s novinama*) do sezanističke osjetljivosti. Miroslav Kraljević, također preminuo u 28., predstavlja vrhunac te grupacije, od minhenske do pariške s primjesama „tuluzlotrekovske groteske i sezanističke konstrukcije“ (Maroević, 2009: 590) s primjesama secesije i impresionizma, te najavama ekspresionizma (*Djevojka s modrim čarapama, Autoportret s lulom, Zrelo voće, Golgota*). Ljubo Babić, koji i sam dolazi u München nešto kasnije, zaokružujući tu fazu, prvi je u svojim likovnim radovima upravo tu grupaciju okarakterizirao kao prve predstavnike „čistog slikarstva“, dakle bez ideoloških, funkcionalnih ili ilustrativnih naknada. Iako nikada nije bio u inozemstvu Milan Steiner, koji također umire mlađ, u 24. godini, nadovezuje se na „minhenovce“ i dostiže ih nekim svojim remek-djelima (*Kiša, Pogled na savsku dolinu*).

Emanuel Vidović bio je protagonistom stvaranja grupacije „Medulić“ – s geslom „Nejunačkom vremenu u prkos“ – koja programski ističe koncept nacionalne umjetnosti. On je 1908. s kolegama pokrenuo list *Duje Balavac*, s modernom karikaturom i prilozima pjesnika na čakavskom – pa je ujedno značajan prinos jačanju čakavštine u hrvatskoj književnosti – te organizira izložbu u Splitu.

Ključna figura te koncepcije bio je Meštrović, iako je cijelo vrijeme živio u inozemstvu, svojim Kosovskim ciklusom, a pridružuje mu se Vojnović, te djelomično i Nazor. Meštrović, u biti vazda donekle rodenovski, već je do te godine stekao međunarodni ugled (1906. London, 1907. Venecija, 1908. Pariz), da bi 1910. organizirao samostalnu izložbu u Beču i bio proglašen najvećim kiparom čitave Austro-Ugarske Monarhije. Spoznavši kasnije da je taj nadnacionalni stil bio svojevrsna anakronija, on će skrenuti religijskoj temi i približiti se ekspresionizmu. A tu smo već na pragu Balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata, odnosno na pragu drugačije kulturne i umjetničke konstrukcije i viđenja društvene zbilje, uloge i mjesta pojedinca u žrvnju događaja i prostoru otuđenoga grada. U slikarstvu je to začeto „Hrvatskim proljetnim salonom“ (1916.) kojim se afirmira čitava jedna generacija mladih umjetnika (Zlatko Šulentić, Jerolim Miše, Milivoj Uzelac).

S **kiparstvom**, glede prve polovine 19. stoljeća stvar je slična, no za kiparstvo vrijede drugačije tradicijsko-kulturne činjenice. Kako i primjećuje stručna kritika (Maroević, 2009.), Hrvatska, kao križište različitih kulturnih utjecaja kao i dobrog materijala (kamen), i nije drugo do zemљa medija kiparstva. Stanje u prvoj polovini stoljeća podliježe sličnim razlozima (manjak narudžbi, nedostatak institucija, opće osiromašenje) kao i ostale umjetnosti. I u tom su sektoru stranci u ovom razdoblju imali presudnu ulogu, pa je tako najznačajnije ime jamačno Anton Dominik Fernkorn, predstavnik eklektičkog akademizma, autor djela *Sv. Juraj ubija zmaja* (1853.), te poznatijega konjaničkog spomenika banu Jelačiću (1866.), koji i danas krasiti istoimeni trg, tada i danas sa simboličkom vrijednošću kao i plastičnom intervencijom u prostoru.

U Dalmaciji je kiparstvo bilo najvećma u kamenu, odvojeno ili zajedno s graditeljstvom, dok je u sjevernoj Hrvatskoj bilo popularno naivističko drveno rezbarenje. Tek se u drugoj polovici stoljeća može govoriti o „hvatanju koraka“ u edukaciji, školovanju, pa dakle i poznavanju stilova. I opet će Strossmayer biti poticatelj, naručitelj i sponsor. U navedenom smislu Ivan Rendić, školovan u Italiji, amalgamira akademizam, verizam i renesansnu tradiciju, u čemu anticipira Meštrovića, pače i Rodina, ali i folklornu i secesijsku stilizaciju čime stvara „nacionalni“ stil, pa će stoga biti i proglašen ocem najnovijega hrvatskog kiparstva (Maroević). Koncem stoljeća javljaju se Robert Frangeš-Mihanović i Rudolf Valdec pri čemu je Kršnjavi odigrao bitnu ulogu, dajući im stipendije i naručujući djela za „domaće“ potrebe. Frangeš-Mihanović je, uz Bu-

kovca, jamačno korifej modernizacije hrvatske umjetnosti, odnosno njenog „hvatanja koraka“ s Europom, kako se inače za cijelu hrvatsku modernu obično kaže. To je vidljivo i u stilizaciji tipičnoj za modernu (impresionizam), ali i nekim ekspresionističkim elementima, te u izvannacionalnoj recepciji (bio je komentiran u najuglednijim onodobnim svjetskim časopisima). U tom je smislu s Franješom-Mihanovićem hrvatsko kiparstvo „ušlo u novo doba s rijetkom snagom i uvjerljivošću“ (Maroević, 2009: 578). I drugi autori (Rudolf Valdec) u znaku su modernih stilskih kretanja, simbolizma i secesionizma, što je dokazom svijesti o medernizaciji.

GLAZBA I MUZIKOLOGIJA

Razdoblje između 1770-ih i 1830-ih u pogledu stilskih odrednica, kao i društvene funkcije, u **glazbi** relativno je homogeno, a karakterizira ga i sve više primarno glazbenih materijala – knjiga, glazbala. Činjenično to razdoblje obrubljuje bula pape Klementa XIV. 1773. kojom ukida isusovački red, te osnivanje Društva prijatelja glazbe u Zagrebu 1827., u biti građanskoga društva koje preuzima funkciju obrazovanja domaćih skladatelja, i inače postaje središtem glazbena života u gradu. A kako su se slična društva osnivala u Varaždinu, Rijeci, Križevcima, Osijeku i drugdje, jasno je da ona postaju središta bujanja glazbena života, odnosno romantizma – tada aktualnoga stila, dakako uz primjese klasicizma.

Nego, i prije društava glazba se njegovala u privatnim kućama plemstva u svim gradovima (Sorkočević, Gučetić - Dubrovnik, Capogrosso – Split, Drašković – sjeverna Hrvatska), te u javnim prostorima, vezano uz različite priredbe i akademije, na kojima nastupaju domaći i strani glazbenici. Crkvena glazba doživljuje restrikcije, pa je tako prekinut kontinuitet hrvatskih napjeva (iz zbornika *Cithara ortochorda*), a pri katedralama djeluju stalni orguljaši i kapelnici. Glede stalnih opernih ansambala u razdoblju klasicizma, u Hrvatskoj ona nedostaju, ali zato gostuju trupe koje uglavnom u privatnim palačama zabavljaju, a ponekad i u adaptiranim prostorima (arsenali, gradske vijećnice) za javnost, uz plaćanje ulaznica. Međutim u Zadru je namjensko kazalište izgrađeno već 1783., a u Rijeci 1805. tako da su se glazbenoscenske forme izvodile u kontinentalnom dijelu na njemačkom, a u Dalmaciji na talijanskom, i to djela tada suvremenih skladatelja (Rossini, Bellini, Mozart, Haibel). Sva je ta djelatnost, uz poduku koja se počinjala nazirati, stvaralo uvod u glazbeni život

stoljeća i njegovu profesionalizaciju, a bilo je povezano i s buđenjem građanstva.

Hrvatski narodni preporod, i posebice ilirski pokret, odigrao je i u glazbi presudan utjecaj u stvaranju „nacionalnoga“ stila (koji će promicati naročito Kuhač) u različitim žanrovima, od vokalne, glazbenoscenske tvorbe do opere, budnica i davorija te zborskog pjevanja (Lisinski, Wiesner Livadić, Wiesner von Morgenstern, koji je značajan i kao glazbeni pedagog). Tomu pogoduju društva i amaterski zborovi koji se osnivaju diljem Hrvatske, priredbe na javnom prostoru (Maksimir, Zrinjevac u Zagrebu). Dolazak pak Ivana Zajca u Zagreb 1870. bitno mijenja situaciju. On naime uspostavlja stalnu hrvatsku operu, oživljuje koncertni život, kao pedagog odgaja profesionalne glazbenike, a svojim djelima znači početke hrvatske glazbene moderne (usp. Kos, 2009.). Glazbenoj propulziji pogoduju i dodir s Bečom i Grazom, potom Pragom, u Dalmaciji s Italijom, a tomu pridonosi i znatan broj stranih glazbenika koji djeluju u Hrvatskoj, s jedne strane, te proboj hrvatskih virtuoza u inozemstvu (Ivan Padovec, Franjo Krežma), s druge strane.

Sve do pred kraj stoljeća estetika je ista, a tada hrvatska glazba doživljuje modernistički uzlet. No, ona je bogata formama, od instrumentalne glazbe do solo i zborskog pjevanja, od opera do oratorija, od romantičko-„programnih“, plesnih nacionalno-folklornih, te – za pjevanje – balada i romanca, s literarnim predlošcima tipično romantičkim (motivi samoće i lutanja usamljenog putnika, čežnja, rastanak, pastoralna idila), ili zborskog pjevanja kao političko-romantičke aktivnosti na polju „narodnog duha“, pa su stoga i česte obrade narodnih pjesama za zbor kao i prigodne skladbe (*Prosto zrakom ptica leti, Još Hrvatska nij' propala*). I u tim je žanrovima Lisinski odigrao kapitalnu stvaralačku ulogu, a svojevrsni je vrhunac *Zbor Hrvatica* iz opere *Porin*. Sve su te forme, u većoj ili manjoj mjeri, bile u političkoj, nacionalnoj i kulturnoj funkciji, što ilustrira i najpoznatija od njih, Zajčeva (*Nikola Šubić Žrinjski*), autora inače jedinoga oratorija u 19. st. (*Prvi grijeb*, na poznat Kranjčevićev tekst).

Dakle, kao što je dio slikarstva i kiparstva tako je i dio glazbene produkcije bio funkcionalno i intencijski programiran za opći boljitet kolektivnog identiteta, pa se tako i romantizam, koji je svojim naglašavanjem individualiteta (genijstva) trebao zapravo kolidirati s podvrgavanjem kolektivitetu, našao ne samo u malih naroda, koji su u to vrijeme oživnuli pokretima za nacionalnu samobitnost, nego i jedna Italija, Njemačka, slično se našla na istom tragu, na tragu naime uklapanja individue u službi zajednice. Glaz-

beni je folklor bio važan i kao izvor prirodne ljepote i kao lokalni kolorit, što je bilo u funkciji stvaranja nacionalnog identiteta, iako je moglo zazvučiti i kao egzotika. Često je sam naslov djela mogao „pohrvatiti“ i funkcionalizirati žanr koji je jednako mogao biti i njemački, a citati su već bili ne samo stvar muzičkog fraziranja nego i stvaranja timbra, gotovo žanra. Političko i antropološko tvorilo je i aksiološko.

S crkvenom glazbom, zbog dokinuća zagrebačkog obreda, donekle se prekida kontinuitet gregorijanske tradicije i starih hrvatskih nabožnih pjesama, a novu crkvenu glazbu pišu hrvatski skladatelji (Josip Juratović, Franjo Pokorni, Alberto Visetti, Đuro Arnold, Ferdo Wiesner Ljavić, Vatroslav Lisinski i Ivan Zajc). I sredstva glazbenog izraza, više u tehničkom nego stilskom smislu, karakteriziraju elementi kromatike, harmonije, izvanakordički tonovi, pastoralno-idilične tehnike, melodike, posebno romantičko-individualne, virtuoznost i varijacije. Sve je to dokazom kako se hrvatska glazba 19. stoljeća odlikuje kako elementima romantizma, tako i klasicizma, od izbora tekstova za solo pjesme i zborove, u žanru romance i balade, naglašene subjektivnosti i emotivnosti, instrumentalne virtuoznosti, stilizacije narodnih plesova, kako u nacionalno-povijesnoj operi, tako i strogoj programiranosti (usp. Kos, 2009: 647).

S glazbenim poljem je jamačno u uskoj vezi i razvitak **muzikologije**, čiji je utemeljitelj (a i glazbene historiografije) u drugoj poli 19. stoljeća Franjo Ksaver Kuhač, đak mnogih inozemnih centara i učitelja, među inim i čuvenoga Hanslicka. Marni sakupljač etnografske i folklorne građe, glazbeni recenzent i kritik, strastven polemik, pisac studija i eseja, zadojen preporoditeljskim idejama (svoje njemačko ime – Franz Xaver Koch – prevodi na hrvatsko), donekle u svojoj ideji glazbe odstupa od svog učitelja Hanslicka, te se priklanja *eifühlungovskoj* estetici, koja je u 19. stoljeću također bila prilično zastupljena. To znači da zagovara „emotivističku teoriju“, što je donekle na tragu romantizma, te s druge strane, „ilirsko-programsku“, koja bi trebala imati određenu funkciju, pa mu stoga i obrana realističke stilizacije, realističke ideje umjetnosti, nije strana jer time odstranjuje prebjunju fantaziju i subjektivnu emotivnost. Iz toga nije teško zaključiti da je i Kuhač idejom glazbe zapravo na tragu narodnog preporoda, odnosno na tragu koncipiranja „nacionalnoga stila“, i kao izraza „duše naroda“, i kao programa u funkciji tvorbe nacionalnog identiteta.

A sve je to sintetizirano u njegovu djelu *Osobine narodne glazbe, naročito hrvatske* (1909.), iako je imao daleko

ambiciozniji, gotovo enciklopedijski plan glazbenopovijesne sinteze, koji nije mogao ostvariti, jer niti je bilo predradnji, a niti bi to mogao sam obaviti. To djelo je sinteza u višestruku smislu; upozorava na potrebu znanstvena istraživanja glazbenog folklora, teži uspostavi normativne estetike i s tim u vezi „hrvatske glazbene gramatike“, čime ona ima svoj nacionalni izraz i svoju nacionalnu funkciju, a tezom o sličnosti glazbe i govora anticipira glazbenu semantiku i semiotiku (usp. Županović, 1980., Majer-Bobetko, 2009: 655). I na području glazbenopovijesnih istraživanja, unatoč ekstremnim pohrvaćenjima Haydna, Liszta, odradio je pionirske zahvate, rezultat čega su brojne monografije o životu i djelu istaknutih glazbenika (*Ilirski glazbenici, Vatroslav Lisinski i njegovo doba*), a rezultat je trebao biti *Biografski i muzikografski slovnik*, ali je ostalo podosta članaka, prikaza, studija kao bogata građa za takav rad. On je bio aktivan i kao glazbenopedagoški radnik i pisac (*Osnova za hrvatsku narodnu višu glasbaonu, Uputa za pjevanje za srednje škole*), pa je tako podučavao teoriju i bio prvi nastavnik glasovira u školi HGZ-a.

I Vjekoslav Klaić dao je prinos hrvatskoj muzikologiji i publicistici, povijesti glazbe i kritici, biografskim studijama. Možda je glavni njegov doprinos znanstvenoj glazbenoj metodi to što je ukazivao da glazbenopovijesne činjenice nisu samo djela nego jednak i izvedbe, životne okolnosti skladatelja, narav institucija (što podrazumijeva i društveno-politički kontekst) kojima su namijenjena, riječu glazbena kultura uopće. Vjenceslav Novak, poznatiji kao jedan od najvećih predstavnika realizma u hrvatskoj književnosti, također je značajan i kao glazbeni pedagog. On je bio glazbeno obrazovan (orguljaš, nastavnik pjevanja i teorije) te je predavao teoriju, glazbenu estetiku i povijest glazbe na školi HGZ-a, uređivao je časopis *Gusle*, zajedno s Klaićem, a potom sam izdaje časopis *Glazba*, ritmizirao je pedesetak napjeva *Citharae octochordae*, koje je 1891. objavio u zbirci *Starohrvatske crkvene popievke*, a napisao je i prvu opću povijest glazbe u Hrvatskoj, objavljenu tek 1994., a temeljenu na evolucionističkoj ideji. On je, kako to stručna kritika tvrdi, prvi hrvatski autor koji razlikuje dvije discipline – estetiku i povijest glazbe, koje su dio teorije glazbe, koja nadalje obuhvaća akustiku, harmoniju, kontrapunkt i nauk o skladanju. Posebnu je pozornost Novak iskazao crkvenoj glazbi, ne samo povijesti nego i metodici pjevanja (*Pedagogijska enciklopedija*, koja sadrži i kratak pregled povijesti glazbenog školstva u Europi i Hrvatskoj). Kao izrazit hanslikovac, on je u svojim raspravama (primjerice o Wagneru) primat davao estetičkim pitanjima, odnosno glazbi kao autonomnoj

umjetnosti, oslobađajući je, za razliku od Klaića, balasta biografizma, ili za razliku od Kuhača dnevno-pragmatičke ideologijske utilitarnosti, te mu to pribavlja znanstvenu kredibilnost.

Djelatnosti koje su pratile muzikologiju ili njome bile uvjetovane jamačno su pedagoške aktivnosti, izdavanje periodike te glazbena kritika kao žanr. Već je napomenuto da je osnivanje društava potaklo edukaciju, pa su tako škole koje su kontinuiranije djelovale bile u Zagrebu, Rijeci i Karlovcu, dok je čak i glasovita varaždinska Glazbena škola prekidala s radom. Glazbenu naobrazbu stjecalo se i u privatnim školama. Nakon što Sabor 1861. odobrava stalnu potporu HGZ-u u Zagrebu, i nakon što stalno dolazi (1870.) Zajc i kao pedagog u Zagreb, HGZ postaje najznačajnija glazbena škola u Hrvatskoj, posebice nakon dovršenja vlastite zgrade (1876.), te ona u zadnjem desetljeću stoljeća postaje konzervatorij (odjeli: instrumentalni, pjevački, kompozicija). Normalno je da je škola tražila i bujanje pedagoške literature, udžbenika i priručnika za različite smjerove, čiji su autori bili njeni nastavnici (Kuhač, Novak) kao i drugi, ili pak prijevode. Glazbena su društva i škole bili promicatelji glazbene kulture, odnosno organizatori glazbena života svojega grada, čime promiču hrvatske skladatelje i interprete, ali nude i onodobnu europsku romantičku glazbu i klasiku od 15. do 19. stoljeća, pa s tim u vezi organiziraju gostovanja poznatih virtuoza, ali i hrvatskih izvođača koji pretežno djeluju u inozemstvu.

U drugoj polovini stoljeća aktivira se i časopisna djelatnost, pa tako počinju izlaziti i prvi hrvatski glazbeni časopisi *Sv. Cecilija*, *Gusle*, *Glazba*, koji ne izlaze redovito. Prvi je, kao „list za pučku crkvenu glazbu i pjevanje“, bio specijalizirana tipa, dočim je drugi bio standardni „časopis za svjetovnu i crkvenu glazbu“, a treći pak, koji je uređivao Vjenceslav Novak, bio je najšire zamišljen. U njima je bilo radova iz područja povijesti, teorije, pedagogije, estetike glazbe. Malo je neobično da je glazbena kritika slabo ili nimalo zastupljena, a ako je imala tada je to izvješće, a ne analiza i vrednovanje izvedbe. Znatniji dio glazbene kritike objavljivan je u dnevnom tisku ili književnim časopisima (još u *Luni* 1826., potom Demeter u *Danici*), pa se tako Vrazova kritika (1846.) *Ljubavi i zlobe* Lisinskoga, koja je istaknula nacionalni i umjetnički segment i tako inauguirala model žanra, drži prvom glazbenom kritikom na hrvatskom jeziku. U drugoj polovini stoljeća hrvatska glazbena kritika (Šenoa, Vojnović, Rorauer, Hirschl, Novak, Kuhač, Matoš) pisana je na hrvatskom, njemačkom, talijanskom i mađarskom jeziku, i prelazi, u Matoša primjerice, u impresionističku kritiku.

Umjetničke nam prakse, zaključno, pokazuju dvostruk paradoks. Jedan se sastojao u tome što se „zatečeno“ stanje pokušavalo „korigirati“ u odnosu na carsko-kulturne modele i funkcije, upravo njime, pa se stoga i rušilo zdanja starijih stilova da bi se učijepila nova, aktualna, modna pače. Da je time nepovratno izgubljeno, zapravo zatrto, ono vrijedno starije umjetničko naslijede, i uništen dio tradicijskog elementa identifikacije, ne treba posebno naglašavati. Drugi se pak paradoks sastojao u tome što je unatoč tom „nasilju“ hrvatska umjetnička praksa, pa i iz tako „nametnute“ stilske korekcije, znala pronaći svoje originalne, i stilske i funkcionalne, načine, te na taj način polučiti djela koja su mogla stajati uz bok europskim recentnim materijalima i stilovima. Na taj su način hrvatske umjetničke prakse, kako je ranije rečeno, umnogome „preskočile“ svoju rubnost i kolonijalnu nametnutost, stavljajući se ravnopravno uz bok europskim ostvarenjima. U tome i jest njihova snaga, uvjerljivost i veličina.

**JEZIK I
KNJIŽEVNOST**

Jezik – ulazak hrvatskog subjekta u povijest

U vrijeme ilirizma, potaknuti različitim, pa i arhe-mitološkim i paleopovijesnim referencijama (naziv Ilir), „izumljen“ je jezik koji je trebao zamijeniti ranije jezike, kajkavski, čakavski, ikavski štokavski, i u početku je bio na tom tragu (o čemu svjedoči nezadovoljstvo Gaja, Babukića, A. Mažuranića nakon Bečkog dogovora 1850.), jer je imao kao podlogu više društvenu „pučku“ i književnu orijentaciju, a ne toliko „narodnu“, da, posebice grafijom, bude jezik koji se konstituira pismom i tako preslika matricu ranijih instituta jezika (latinskog). Naime, „ilirski“ tip jezika nije bio utemeljen na nekom konkretnom govoru, jer su njegovi akteri u stanovitom smislu koristili i štokavsku književnu baštinu i poznavanje štokavskih idiom-a, a niti je prvih desetak godina koristio novoštokavsku akcentuaciju. Dok se jat bilježio grafemom ē iz očito integracijskih razloga, a stari deklinacijski oblici čuvali se, kao književni, do kraja stoljeća, u pravopisu se kolebalo između morfonološkoga i fonološkoga načela. Razvidno je, dakle, da je „ilirski“ jezik nastojao na harmoniziranju novoštokavskih hrvatskih narječja i starijih štokavskih idiom-a, s književnojezičnom preferencijom dubrovačkih baroknih pjesnika (Gundulića posebno). Sve to ukazuje na činjenicu da je ilircima bila primarnija *pisana* od govorne baštine (usp. Lisac, 2009: 279-283), pa se opet vraćamo na činjenicu konstituiranja jezika pismom.

Ali je došla nesretna 1850. i Bečki dogovor, odnosno Vuk, i izokrenuo naglavce situaciju, poznatom normom „piši kako govorиш“, a to „govoriš“ bilo je, kako se Starčević sprdao, govedarskoga podrijetla, što je on doista i bio, to jest narodnoga, ruralnoga, a ne pučkoga. Na taj je način „narodni“ jezik „pojeo“ materinji u dvostrukom smislu: prvo, izmaknuo mu je latinsku matricu primarnosti pisma, drugo, odstranio je uporabu kajkavskog i čakavskog kao jedinoga vjerodostojnoga jezika, pa i naroda kojim je trebalo konstruirati naciju, koja je već davno bila *in statu*

nascendi, i nije trebala biti „izmišljena“ (Anderson) naknadno jer je postojala, a proces jezična oblikovanja jedan je od najboljih argumenata za to. Kako to, dakle, stoji s jezikom u ovom vremenu?

Pred/povijest

Ovdje ćemo morati malo dublje i malo opširnije ući u pred/povijest kako bi se razaznao kontinuitet razvitka i shvatila normalna konzekvencaija povijesne logike nastajanja i usavršavanja pisma (grafije), brušenje „fonetizacije“ glasa, govora, te nastajanje hrvatskog naroda „kako se ono očituje u pismenosti i knjigama“ (Katičić, 2007: 658.) – dok bi historiografija ponudila jamačno modificiranju sliku – a sukladno tome i (dovršenje) konstituiranja nacije, što će se dovršiti u 19. stoljeću, inače stoljeću stvaranja nacija (talijanske, njemačke). U tom ćemo smislu valjati korigirati, i to povijesnim, jezičnim, književnim i kulturnim argumentima, Andersonovu tezu o „izmišljanju“ nacija. Hrvatski narod, respektive hrvatska nacija, nije izmišljen, nego se dugim povijesnim sazrijevanjem samooblikovalo, što ćemo već „samo“ tumačenjem jezika kušati i pokazati. A njegov državnopravni okvir, legitimacija i stanje, samo je „druga strana“ istog problema samooblikovanja, i ona je, kao što je pokazala historiografija, imala svoj razvojni proces. No, i toj sferi je jezik, kao što slijedi, potvrda i tih nastojanja, procesa i stanja.

Prema znanstvenoj i stručnoj literaturi, u najkraćim ćemo crtama, ali zato ilustrativnim, iznijeti glavne povijesne jezične, a time i književne, sukladno tome i društvene, silnice koje su oblikovale „status jezika“ i „status bića“, koji se s punim pravom može nazivati *hrvatskim*, jer ga je u svojemu društveno-povijesnom, etničko-narodno-nacionalnom, u svojemu zbiljsko-ontološkom samooblikovanju koristio hrvatski narod, od svojih ranijih „izvedenica“ (romanski, avarski, gotski, slavski i inni), preko Marulićeve i Zoranićeve svijesti da pišu *hrvatskim* jezikom, do konačne normativizacije i kodifikacije u 19. stoljeću. To je važno i zbog logike periodizacijske sljednosti – ranosrednjovjekovlje, razvijeni (romanika) i kasni srednji vijek (gotika), predrenesansa, humanizam, prava renesansa, reformacija i katolička obnova (barok), prosvjetiteljstvo, (nacionalni) romantizam koji je dovršio konstituiranje nacije, započeto znatno ranije, ali zacijelo argumentirano humanizmom, realizam kao „znanstveno“ razdoblje, te moderna kao osvještenje modernističke paradigmе.

Prije *Baščanske ploče* i prije *lingua vernacula*, prostor na kojemu se odvijala povijest hrvatske kulture do kraha

antičkoga svijeta ležao je unutar limesa Rimskog Carstva raspodijeljen na Panoniju i Dalmaciju, koje su kao provincije figurirale kao vojne, a potom, nakon trajnijega zapo-sjedanja, i upravne jedinice. Već se iz te činjenice, dakle, nadaju jeziku određene funkcionalizacije („specijalizacije“) koje će on, kako će pokazati i sačuvani dokumenti, doista i vršiti, poglavito kad je riječ, u širem smislu, o u/pravnom segmentu. Utvrditi je činjenicu sudara i suživota dviju narodnih grupacija, rimske i domorodačke. Rimski „dio“ nosio je sa sobom i upravne i zemljoradne propise, a domorodačko je stanovništvo, priklanjajući se kolonizatorima, stjecalo status poluprivilegiranih općina (Liburni u Dalmaciji), koje su se okrupnjavale u municipiji i tako postajale samoupravne općine rimskega građana, dok je „vanjski“, domorodački dio ipak sačuvao status autono-mne zajednice „stranaca“. To je društveni teren na kojem je nicala književna kultura i razvijao se jezik. A ona je, s jedne strane, bila helenska, a s druge strane rimska, o čemu postoje posredna svjedočanstva, jer (domorodačke) pismenosti još nije bilo.

Taj proces kulturacije (prostora formirajuće hrvatske supstancije) nazivat ćemo terminom kulturno polje (po-drazumijevajući da je ono hrvatsko), i utvrditi da riječ o izrazitoj *romanizaciji* kulturnoga polja i to *latinskim* jezikom. Kasnije će se i dokumentirano potvrditi da je, uz tro-pismenost, i trojezičnost temeljna značajka (književnosti) hrvatskoga srednjovjekovlja (Hercigonja, 1994.). Uломci (natpisi) grčke književnosti s istočne jadranske obale (Vis, Hvar, Salona) tematiziraju odnos prema *thanatosu* i *erosu*, jednako helenskim kao i kršćanskim idejnim implikacijama, i tako „nam poetiziraju antiku“ (Katičić, 1994: 9). Kako je domorodačka usmena književnost potirana, a u trećem stoljeću su svi slobodni stanovnici Carstva dobili rimsko građansko pravo, supstancija kulturnog polja je pravno, jezično i kulturno formatirana i formalizirana. Upravno riječ je o Iliriku (Dalmacija, Panonija, Savska Panonija i Srijemska Panonija), a upravo će on, uz Istru, postati prostor hrvatskoga razvitka. Ovomu valja dodati i element širenja kršćanstva, odnosno Crkvu kao institu-ciju, što će naročito u vrijeme Dioklecijanovih progona, kultom mučenika (Duje, Stošija), i institucionalno ojačati kršćanstvo i biti generatorom posebne književne vrste – le-gende i dakako bogoslovne priče (djelatnost salonitanskog biskupa Hezihija). Istom vremenu pripada i književni rad sv. Jeronima, „zaštitnika hrvatske književnosti“.

Nakon razdoblja gotske vladavine i pobjede cara Ju-stinijana nad Gotima (555. godine) pismenost kasnog antičkog razdoblja ograničena je na Salonu, a i ona pokazuje

„drastičan pad gramatičke i književne naobrazbe“ (Katičić, 1994: 15), što je već najava srednjeg vijeka. Međutim, u području provincija Ilirika, i prije negoli se nominirala supstancija koja će se pojavit pod *hrvatskim* imenom, postavljeno je ono kulturno polje na kojem će rasti i sazrijevati hrvatski narod – *interkulturnost, multikonfesionalnost i višejezičnost*. Upravo tada, koncem 6. i početkom 7. stoljeća dolaze Slaveni, s drugim nomadima (Avarima), na rubove Rimskog Carstva, nastanjuju se tu, jer je obrana Carstva oslabljela, zemljorade i žive po svojim navadama i zakonima. I tako se u 7. stoljeću uspostavljaju tzv. sklavini, dok je kontinuitet rimskog života u pojedinim gradovima dalmatinske obale, otocima i Istri, uzdignutima na rang teme. Kako se to razdoblje, i dva sljedeća stoljeća (7. i 8.), obično imenuju „tamnima“ (Hercigonja, 1994., Katičić, 1994., 2007.), uglavnom je vrijeme kulture bez pismenosti, ali se obrisi naziru posredno, iz bizantske historiografije. U tim su se stoljećima na području rimske Dalmacije, sada jedne od sklavinijsa, profilirale slavenske gentilne vladavine, već pod *hrvatskim* imenom (terminom sarmatskog podrijetla). Kako su te samoupravne gradske općine više brige posvećivale preživljavanju, pa dakle i bile primorane surađivati s najbližim (sklavinskим) zaledem, aktivnost na kulturnom polju pala je u drugi plan.

Dakle, stanje je sljedeće: carska Dalmacija sa svojom poljoprivrednom infrastrukturom, svojim romanskim jezicima (dalmatinski i istriotski), s pismenošću na latinskom, koja je toliko propala da joj se nalaze tek neznatni tragovi, i s druge strane, Sklavinijsu u kojima je jezik bio slavenski, s usmenom predajom. Zbog dodira i suživota, ženidba i doseljavanja, slavenski je jezik sve više prodirao u romanski areal tako da se u 9. stoljeću može govoriti već o etničkoj simbiozi, a u ll. stoljeću jasni su tragovi dvojezičnosti. Pa ipak, i to malo tragova (primjerice *Evangeliarum Spaltense*) svjedoče doduše o kontinuitetu latinske pismenosti, ali i padu kvalitete u odnosu na raniju antiku. Tragovi pak usmene predaje, o upadu Avara i Slavena, legenda o podrijetlu naroda (*origo gentis*) i transformacija u kneževinu, priču o zakletvi nakon pokrštenja Hrvata, zabilježio je Konstantin Porfirogenet (*De administrando imperio*). Važno je naglasiti da se u tome (usmenoj predaji) razaznaje činjenica usmene književnosti koja je već baratala legendnom vrstom, pa bi to prema stručnoj literaturi bili „fragmanti praslavenske sakralne poezije mitološkog sadržaja“ (Katičić, 1994: 43). Daljnje su konzektivcije koje se mogu izlučiti – praslavensko zakonodavstvo, odnosno ustavno-pravna terminologija. Dakle, nacionalno (etničko) i interkulturno međuprožimanje carske Dalmacije i Sklavinijske,

tijekom dva „tamna“ stoljeća ne samo da je fermentiralo nego je već i konstituiralo, bar u svojoj početnoj, ali već „stalnoj“ supstanciji, etnos (naciju), društvene institucije (pravni poredak, crkvene i vjerske norme), pismenost, jezik, dakle kulturu, čime je *hrvatska supstancija* mogla ući u povijest. A i ostvareno je to metodom i stilom tipično slavenskom – usmenim, pa kasniji razvitak, rječnički, semantički, stilski, postaje jasnijim. Zato tekstna predaja ranog srednjovjekovlja postaje kapitalna, ne samo za detektiranje kulturnoga polja nego i za signiranje elemenata tvorbe (matrice), a ne izmišljanja, hrvatskoga društva i nacije. To je biće na sasvim određen način *simbiozno* biće dviju „suprotnosti“, dvaju polova – *mediteranizma i slave-nizma*, i to je ostalo do danas.

Dalje za nas svjedoči povijest. Ona je začeta pobojdama Karla Velikog i mirom u Achenu (812.) kada je od hrvatskih sklavinja nastala kneževina karolinškog tipa i do kraja sprovedeno pokrštavanja Hrvata. Franačku misiju u Hrvata u 9. stoljeću posvjedočuju kako sakralno graditeljstvo i predmeti umjetničkog obrta, tako i kult franačko-akvilejskih svetaca. Tako je država postala kršćanska, a knez jedan od kršćanskih vladara u Europi, i proces što ga je papa Ivan X., upućujući pismo hrvatskom kralju Tomislavu, naznačio kao *litterarum studia* – što znači upoznavanje s latinskim jezikom i grafijom – mogao je otpočeti. Riječ je jamačno o latinskoj pismenosti. Propulzivnije je to počelo osnivanjem benediktinskih samostana, najprije u Rižnicama tik do samoga kneževa (Trpimirova, koji se prvi put spominje kao *dux Chroatorum*) dvora na Klisu, potom u Ninu. Ta su, dakle, dva središta postala rasadištem pismenosti i književne naobrazbe u onodobnoj hrvatskoj zemlji. Iako je ta latinština, što potvrđuju kneževski natpisi iz 9. stoljeća, loša, ona koliko potvrđuje tragove usmenoga slavenskoga *pravnog* postupka, toliko dokazuje *pravila* dvora s obzirom na kulturnu i jezičnu orijentaciju. S jedne je strane riječ o jezično-pravnoj legitimaciji, a s druge, pak, strane o društveno-dvorskoj ritualnoj retorici. S druge strane, iako još u početnim koracima, latinski jezik i pismenost širili su se i izvan užega kneževa dvora i kruga, pa se s punim pravom može reći da je „latinski materinski jezik hrvatske književnosti“ (Katičić, 1994: 52), što će imati dalekosežne posljedice za jezik, pismo, stil i vrste, pače i na arhitekturu (početak predromanike) kao i uopću orijentaciju prema određenom, zapadnom, kulturnom krajoliku. Branimirova se Hrvatska na taj način uvrstila u kartu zemalja latinske Europe i njene pismenosti kao postupna izlaska iz „nepovijesne“ usmene u povijesnu „pisani“ tradiciju.

Međutim, franački su se misionari, provodeći kristijanizaciju, zapravo kršćansku obnovu, u vjerskoj pouci morali služiti i slavenskim jezikom, ne samo s obzirom na pučanstvu razumljiv jezik, nego je to bio crkveni zakon karolinškog carstva, pa je pretpostaviti da je za vjersko zbrinjavanje puka sačinjena knjižica pisana na slavenskom jeziku, ali latinskim pismom. Kako je mirom u Achenu Bizant ponovno pojačao duhovni utjecaj nad svojim dijelom Dalmacije, 805. zadarski biskup Donat je u Carigradu dobio tijelo sv. Stošije, donio ga u Zadar i na sarkofagu dao uklesati latinski natpis – to se drži najstarijim točno datiranim spomenikom latinske pismenosti u bizantskoj Dalmaciji. To paradoksalno dokazuje da pojačani bizantski utjecaj nije ostavio značajnijega traga u književnoj povijesti dalmatinskih gradova, i da se još ne može govoriti o jedinstvenom kulturnom prostoru zemlje Hrvata i carske Dalmacije. To će se dogoditi u 10. stoljeću sinodama dalmatinske crkve u Splitu (925. i 928. godine) kad se ona vratila pod jurisdikciju Rimske crkve, te su pokušaji Nina da tada zadrži biskupsko središte propali.

No, na taj je način stvoreno dalmatinsko-hrvatsko crkveno, što znači *kulturno jedinstveno* područje, pri čemu su glagoljici ipak ostavljena vrata otvorena, pa će buduća književna kretanja odrediti ta dvojezičnost. I dalje su žarišta bile stare i novoosnovane benediktinske opatije, a latinski jezik, pa dakle i književnost (iz 10. stoljeća oni su isključivo latinski) ponovno su ispravniji, njegovaniji i književno oblikovaniji. Latinski se ne koristi samo u crkvenim poslovima, nego on postaje i jezikom svjetovnih dostojanstvenika, nadgrobnih natpisa, darovnica. Sve to potvrđuje da je hrvatski kulturni krajolik počeo umjetnički rasti, da je postao estetički opskrblijeniji, i da je u svojoj materijalnoj podlozi postao bogatiji (usp. Hercigonja, 1994: 18), da je dakle vodio brigu o traženju pisma, a kulturu počeo strukturirati hijerarhijski vrijednosno u skladu s matricom i njenim „modusima“ (ritmička organizacija, stil, metafora, rano prepoznata simbolička funkcija), koju je simbiozno tu usvojio (primjerice natpis s nadgrobne ploče kraljice Jelene).

Jedanaesto stoljeće već potvrđuje činjenicu tropismnosti (latinske, glagolske, hrvatsko-ćirilične) i trojezičnosti (latinske, hrvatske, crkvenoslavenske) kulture hrvatskog srednjovjekovlja, da bi se u 12. stoljeću hrvatska kultura već „ubličila kao samosvojni entitet“ (Hercigonja, 1994: 49) u čijem je konstitutivnom temelju ta trovrsnost. Ako su prethodna stoljeća ostavila, kako smo vidjeli, fragmente, 11. stoljeće već nudi knjige ili bar dijelove knjiga, iz Dalmacije, pisane benediktinskim pismom (beneventana). To

su knjige crkvene namjene (pontifikali, biskupski obrednici, liturgijski kodeksi, u Šibeniku, Splitu, Žadru) koje jamačno svjedoče o utjecaju karolinške (duhovne) književnosti, već visokom stupnju *ars libraria*, pa se tako sačuvani listovi, koje je napisao đakon Majon za potrebe splitskog nadbiskupa Pavla (1015.–1030.), drže pouzdanom datacijom početka „povijesti književnog umijeća u hrvatskom kulturnom prostoru“ (Katičić, 1994: 79). Ta se djelatnost prostirala i u kopnenim prostorima osnivanjem benediktinskih samostana, čime su se polagali temelji srednjovjekovnom razvitku pismenosti i uopće književne naobrazbe, koja je u 12. stoljeću isprofilirala posebnu književnu vrstu, *laude*, ono što se kasnije nazivalo prigodnim pjesništvom, koje su se pjevale i na hrvatskom jeziku (1177. prilikom dolaska pape Aleksandra III. u Zadar).

Svi ti sačuvani zapisi (uz ine, Vekenegin evanđelistar, Osorski exultet) ukazuju na nekoliko važnih kulturno-književnih i jezičnih činjenica: uzletu latinskog pjesništva, čiji je jezik savršeniji od ranijih razdoblja, što upućuje na veću i bolju školovanost, odnjegovano antičko naslijede, verzifikacijsko umijeće, filozofiju života srednjovjekovnog doživljaja svijeta i položaja čovjeka u njemu, a doznaje se i prvi po imenu poznat pjesnik u hrvatskoj književnosti (usp. Katičić, 2007: 541-544) – Dobro (Dobre) na posvetnom natpisu prokonzula Grgura u Zadru (sredina 11. st.), uz čije pisanje imena se već nazire napor za traženje pisma, dakle, kulturne matrice koja bi bila utemeljena u pismu, a ne glasu, što valja imati na umu.

Međutim, 11. stoljeće potvrđuje i zamah glagoljaške književnosti trima spomenicima – Valunskom pločom, Plominskim natpisom, i jamačno najpoznatijom, *Baščanskom pločom*, koji s jedne strane potvrđuju crkvenoslavensku školovanost i s tim u vezi umjetničko oblikovanje teksta, a s druge strane pak utjecaj pučkoga hrvatskog jezika. Prema Hercigonji (1994: 29-32), ona implicira nekoliko činjenica: prvi je cjelovit sačuvan spomenik *narodnog jezika*, svjedočeći na taj način o postojanju *lingua vernacula* uz latinski i crkvenoslavenski; ona ima značaj pravnog dokumenta i dokumenta Zvonimirove vlasti (legislative), četverodijelno joj je organiziran diskurs, dakle neka vrsta „literarizacije“ s umjetničkim ambicijama, i kulturna je činjenica odnosa vladara prema glagoljaštvu. Uz to mogli bismo pridodati da pismo (tisak) kao ponajprije pravni jezik (darovnica), legalizacijom „posjedovne činjenice“, legitimira proizvodnju vlasti, pa bismo takvu, specifičnu, vrstу jezika mogli nazvati „naredbodavnim jezikom“ hrvatskih vladara, u čemu se egzemplarno očituje njegova moć – normativna i zakonodavna moć jezika, koja će se potvrditi

i u dokumentima sudske prakse, odnosno javna i privatnopravna „diplomatična građa“ od vremena Trpimirova nadalje. S tim u vezi nije nevažno napomenuti da je vrlo rano počela praksa falsificiranja isprava (primjerice *Rapska isprava* iz godine 1071.), što implicira i legislativne i povijesne posljedice, kao jamačno i mentalno obilježje, što će uostalom i kasnija stoljeća potvrditi.

Sve je to dokazom etničke i kulturne simbioze (latinske i slavenske) u stvaranju onoga tipa kulture koji smo nazvali „*simbioznim*“, i koji će postojati, u različitim modifikacijama dakako, do naših dana; procesa kultiviranja pisane riječi; materijalnog statusa različitih segmenta društvene organizacije (od pojedinca do grupacija, primjerice *ius piscacionis*, pravo ribarenja u Telešćici na Dugom otoku 995. godine), i uopće kulturno konstituiranje duhovnosti i svjetovnosti, legislative i epistemologije.

Na pragu zreloga srednjeg vijeka, navlastito osnutkom zagrebačke biskupije (1094.), postupno će se središte premještati u Zagreb, te uočiti, uz rimski i francuski, i ugarski utjecaj. A tu će liturgijskim igramama i početi povijest scenske umjetnosti na hrvatskom kulturnom prostoru. To je vrijeme konstituiranja „glagoljskog ustava“ (Hercigonja, 1994: 51), što znači kaligrafičnog ujednačivanja pisma koje je u europskom srednjovjekovlju bilo iznimno, rezultat čega je i najljepši rukopis glagoljaške književnosti (*Misal kneza Novaka*, 1368.), prve hrvatske pjesničke zbirke (*Code slave*, 1380.), ali i prodora glagoljice u europski prostor (češki). Vrijeme je to pojačana zanimanja za fabularnoprozne, neliturgijske tekstove (legende, apokrife, viđenja), dakle svjetovne književnosti (*Rumanac trojski*, 1300.) kao i prirodoznanstvene ideje. Sve više u jezik ulazi čista čakavština, dakle *lingua vernacula*, i to ponajprije u sferi pravnoga života, koja je prema Jagiću imala i jezičnoizražajnu, estetičku vrijednost (Jagić, 1867; primjerice *Vinodolski zakonik*, 1288.), pa bi se prema pripovjedačkoj frazi mogla nazivati narativnim tipom sa strukturonim pripovjedačke logike. Dvanaesto stoljeće podarit će i prve učene historiografije u Dalmaciji (*Liber pontificalis*) kao svijesti o važnosti discipline domovinske povijesti.

Od tog stoljeća poznata je institucija *notarijata*, što je podrazumijevalo uspon i njegovanje latinske pismenosti, a osoba pak koja svijetli na znanstvenom polju jamačno je Herman Dalmatinac, prvi prevoditelj *Kur'ana* na Zapadu, autor obrade Ptolomejeve *Planisphaeriuma*, autor djela o pet Aristotelovih kategorija (*De essentiis*, 1143.). I historiografija dolazi na svoje (*Ljetopis popa Dukljanina*, polovica 12. st., *Historia Salonitana arhidžakona Tome*), publicističko-memoarski tekstovi (*Opsidio Iadrensis* Nikole Ma-

tafara, 1345.), kao i oni iz područja medicine (*De curandis aegritudinibus*, Guglielma da Varignana, 1319.). Pri kraju razdoblja (oko 1347.) nastaje prvi, hrvatskim jezikom latinicom pisan pjesnički tekst *Šibenske molitve*. S institucijom notarija (magistri i doktori), ne samo za crkvene potrebe nego i za gradske općine, jačaju pravne regulative. Jednako je uočiva nagla propulzija *komunalnih statuta* s ciljem jačanja municipalnih prava i osiguranja većeg stupnja autonomije dalmatinskih gradova (Zadra, Brača, Trogira, Hvara i drugih). Iz tog je vremena (1273.) i prvi sačuvani zapisnik hrvatskog Sabora.

Taj segment hrvatske kulturne povijesti nije samo „uvod“ u humanizam i renesansu, razumijevanje logike tradicije i kontinuiteta, nego i dokaz kulturnoga pluralizma „koji je nespojiv s načelnim etničkim monizmom“ (Katičić, 1994: 124), pa to nije bio ni naš romantizam, za razliku od europskoga. Nadalje, ne govori samo o plodnosnim vanjskim poticajima koji su se usvajali i asimilirali, nego i o nutarnjoj dinamici, intenciji naime hrvatskoga naroda da se kao supstancija u procesu sazrijevanja svoje subjektivnosti (bića) očituje u pismenosti i književnosti, kulturi i duhovnosti u širem smislu riječi. Kao što je za Europu, u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, značila gotika i „njena“ (stilska) gotika, tako je za hrvatske prostore vrijedila glagoljica i „njena“ romanika u smislu stilizacije.

I tu smo već na pragu humanizma (i renesanse), kada je uočiva određena promjena. Naime, latinska duhovnost (jezično-književna) visoko će se intelektualno „specijalizirati“ u radovima intelektualaca u skladu s novim humanističkim svjetonazorom s naglaskom na slobodi i individualnu, pa će se na taj način hrvatski latinitet ravnopravno uključiti u europska duhovna gibanja, u znanstvenom i beletrističkom polju (Marulić, primjerice), a s druge strane nastavit će se konfesionalna i književna tradicija srednjovjekovlja (*Hrvanjev misal*, 1483.). Dakako i latinitet je prošao put od različitih misala (Zadarski iz 1480., Zagrebački, kraj 15. st.), diplomatske građe, do visoko funkcionalizirane uporabe.

Za *neliturgijske* tekstove glagoljskih zbornika načelna je značajka da se počinju pisati *hibridnim* tipom književna jezika (čakavski, kajkavski, štokavski) s intencijom prema narodnom (ponajprije čakavskom) idiomu (*Vinodolski zbornik*). Posebice to važi za pravne tekstove, što je ponajprije posve razumljiva sociološka, koliko i tematska, funkcionalizacija jezika (ne više samo liturgijska). Prividni bi paradoks bio da je zapravo pravni jezik (*Poljički statut*, 1444.) iznudio njegovo trganje iz crkvene jezične konzervirajuće normative i omogućio takav razvitak jezika koji je,

s jedne strane, trebao biti komunikativniji, a s druge strane „laički“ primjenjiviji, dakle pučkiji, nerijetko oslonjen na narodne poslovice i uzrečice. Ti spisi ne predstavljaju samo stari jezik, nego društveni život, vladajuće zakone, narodne običaje, u lijepom i živom narodnom govoru, kako je zanosno isticao F. Šišić, a Jagić je govorio o „pravnoj stilistici“. Rekli bismo da se jezik „ojavnio“, što na književnoj strani dokazuje sve veća žanrovska raznovrsnost i sve veća svjetovna tematika (*Petriskov zbornik*, 1468.). Na rezultate te tradicije pozivat će se i Zoranić („bašćinci“) i Marulić („začinjavci“). To dvojstvo još egzemplarnije potvrđuju velika imena onodobnoga hrvatskoga kulturnoga polja – Nikola Modruški, Šimun Kožičić-Benja, Franjo Ježefić, Jerolim Vidulić, knez Bernardin Frankopan. Sličnu značajku ima i miješanje pisama i jezika u istom tekstu (*Misal* 1483., prva tiskana knjiga na hrvatskom tlu).

Već se počinje formirati svijest o tome da je *glagoljizam*, uz ino, i ideološka projekcija kojoj je zadatak da se brine i čuva hrvatski povijesni prostor i etnički identitet od bilo kojeg vanjskog nasrtaja, kako je to apostrofirao i Krleža. Pa ni pokušaj rusifikacije jezika glagoljskih liturgijskih knjiga, poslije Tridentinuma, koji nije donio očekivan rezultat, a nanio je samo štetu, i kojemu su se opirali senjski glagoljaši, nije mogao umanjiti značaj glagoljizma i njegove uloge na očuvanju hrvatskog duhovnog i etničkog identiteta. Kraj 15. stoljeća bilježi početak hrvatskoga latiničkoga tiska (čakavski *Lekcionar Bernardina Spilićanina*), a 16. se stoljeće otvara hrvatskim protestantskim tiskom čiji su promicatelji bili upravo glagoljaši (Stjepan Konzul Istranin, Antun Dalmatin, Juraj Cvečić, Grgur Vlahović, Juraj Juričić, Antun Bočić Modrušanin), koji su nastavili ranije zacrtani napor potrebe stvaranja jednog „općenog“ književnog jezika u svrhu komunikativnije protočnosti svojih poruka, i tako anticipirali ilirizam. Taj je jezik bio važan jezik crkvenih obreda, dakle jezik svetih rituala, ali i „prepisivateljske“ djelatnosti (književnosti), koja je na taj način stvarala kontinuitet pismenosti sa svojom „ukrasnosću“, književnosti, znanja, pisanja i jezika, pedagoškog rezervoara, a preko misa i propovijedi govornog „spoja“ s određenom društvenom zajednicom.

Ako želimo ukratko rekapitulirati jezično stanje, a i kulturno polje, do Hrvatskog narodnog preporoda, možemo utvrditi ne samo razdoblja određenih propulzija nego i razloge čakavske, kajkavske i ikavske nemogućnosti da se probiju do općehrvatskog standarnog jezika. Obično se u znanosti govorи о četiri razdoblja povijesti književnoga jezika: od 12. do 15. stoljeća vrijeme je „hibridnosti“, o čemu je do sada bilo govora; 16. stoljeće razdoblje je

ravnoteže čakavskog, kajkavskog i štokavskog narječja, s razvitkom „pokrajinskih“ književnosti, koje su ipak bile grupirane oko sjeverozapadnog i jugoistočnog areala; 17. i polovinu 18. stoljeća prevladava štokavština, te naposlijetku do polovine 19. stoljeća prevladava ikavsko-ijekavska štokavština, kada, potom, počinje standardizacija (usp. Brozović, 1973., Vince, 1978.).

Od *Baščanske ploče* do Kačića i Reljkovića naporu su čakavskoga, kajkavskoga i ikavskoga jezika išli u smjeru „općosti“ (zajedničnosti) i moguće književne standardizacije, ali se to ipak nije dogodilo. Za to je čakavski jezik imao određene prepostavke. Naime, njime se govorilo na širokom području, od otoka, veliki dio kopnene Dalmacije, do Like, Kupe i dijela Bosne, ali su prodori Turaka i velike migracije učinili svoje. Ako su lingvistički razlozi govorili u prilog čakavštini, tom „najoriginalnijem i najsamostalnijem dijalekatskom tipu“ (Vince, 1978: 26), da postane hrvatskim jezičnim standardom, izvanjezični razlozi su to spriječili. Bogata književna baština (Marulić, Hektorović, Lucić, Zoranić, Karnarutić, Baraković) dala je temelje, a prevoditelji hrvatskih protestantskih knjiga u svoj čakavski tip uvlače različita narječja pokušavajući stvoriti jedinstven općeužnoslavenski jezik, i tako zapravo anticipiraju Gaja.

I kajkavsko je narječe – koje je ostalo u uporabi u književnosti sve do tridesetih godina 19. stoljeća, a u pojedinaca (I. Kristijanović) i dalje, odnosno njegovi prononensori u 17. stoljeću (J. Habdelić, I. Belostenec, J. Ratkaj, M. Magdalenić), unoseći elemente i drugih narječja – smjerali su također zajedničkom jeziku. Posebno je to pak značajno za ozaljski jezično-knjjiževni krug (Zrinski i Frankopani), koji je nadošao na određen tip interdjalekta. No, oslobođenjem Slavonije i Makarskog primorja sve više jača štokavština (Reljković, Kačić Miošić), koja će, ne ikavski čakavski kakva je u početku, konačno odnijeti prevagu jer se govorila na većem prostoru (uključujući i „pomoć“ dubrovačke književnosti koju su ilirci privoljeli). Tako će 18. stoljeće štokavštini osigurati prednost, posebice Kačićem, ali i organiziranom akcijom za jezično i grafijsko normiranje, osnivanjem jezično-pravopisne komisije, izgradnjom terminologije, izradom priručnika, pravopisa i gramatika. Upravo je tako put prema jezičnoj standardizaciji započeo, pa Gaju nije bilo teško dogotoviti već započetu akciju i ubrzati normativizaciju i standardizaciju.

Paradoks je prividni u tome što je ranije razdoblje, do 16. stoljeća, bilo manje partikularno i jedinstvenije, dok je od 16. stoljeća riječ o pojačanoj regionalizaciji, čemu je uzrok i onodobna politička stvarnost. Ali ne samo ona,

nego i jezična kretanja i razvitak, to jest „borba“ oko dominacije, navlastito kad se to provjerilo vrlo uspjelom književnošću u kojoj je jezik stekao „konačno“ legitimnost, te mu je ona bila argumentacijskim sidrištem. No, unatoč tomu, ipak se uočavaju naporci da se stvori minimum zajedništva, što se očitovalo u nekim leksičkim i frazeološkim značajkama koje su kasnije ušle u „zajednički“ hrvatski književni jetik. I opet su jednu od značajnih uloga imali svećenički redovi (franjevcii) koji su u vrijeme turske okupacije prakticirali štokavštinu zapadnoga tipa u onim područjima u kojima je ona bila „kod kuće“ (Slavonija, kopnena Dalmacija, BiH). Taj jezik dakako još nije bio standardiziran, ali se, naročito u 18. stoljeću, kada se ratni nemiri smiruju, nametao „sua sponte“ već „gotovim rješenjem“. Time je on prerastao svoju pokrajinsku dijalektalnost, asimilirao ikavski i jekavski, i bio komunikacijski prohodniji, te sve više postajao iznadregionalan, što će za stotinjak godina i *de facto* postati.

Dakle, u vremenu smo osvita Hrvatskoga narodnog preporoda iz kojega razdoblja su za naš horizont problematizirana važni neki segmenti, kako za standardizaciju, jezičnu „unifikaciju“, tako još više za funkcionalizaciju, jer nas upravo i zanima status i uloga jezika u stvaranju hrvatskoga kulturnog identiteta. Pritom se pod „uloga“ ne misli, svakako značajna i nezanemariva, integracijska njegova moć, što posredno znači i konstitutivna kulturna konstrukcija, pa prema tome jednako i legitimacija nacionalne identifikacije. Već je stručno jezikoslovje zamijetilo kako je to vrijeme u stvari književno neplodno, ali *sociolinguistički* važno (Vince, 1978: 99), pa je umjesno upitati se o strukturi te činjenice.

Osim ideja i pokušaja (A. Nagy), prvi značajniji praktičan čin bila je Zadru pojava novina *Il Regio Dalmata – Kraljski Dalmatin* (1806.–1810.) u vrijeme Napoleonove Ilirije. To su bile upravno-političke, ali i poučno-poljoprivredne novine, prve izdavane na hrvatskom jeziku (odnosno dvostupčano, na talijanskom i hrvatski prijevod na „arvazkom“ jeziku). Pored političke glorifikacije Napoleona, list donosi vijesti o gradnji putova, o čuvanju i gajenju šuma, o agrarnoj reformi, o stočarstvu, administraciji, prosvjeti, nižim i višim školama, demografskim problemima, o sudovanju, pače društvenom i kulturnom životu (Karlić, 1912., Hergešić, 1936.), čime je on nedvojbeno posvjedočio iznimnu kulturnu ulogu. Prijevodi su iznudili i stvaranje terminologije iz različitih područja (sudstvo, administracija, politika, školstvo, prosvjeta, umjetnost, bankarstvo, medicina), pa unatoč razumljivoj nezgrapnosti imponira težnja da se prevedu sve strane riječi, pri čemu

se koristilo postojećim rječnicima (J. Stullija) uz strog purizam. Tako su novine – odnosno već funkcionaliziran jezik – a da to nisu imale kao program, nudile domaći jezik tiska, upoznavale s modernim socijalnim i političkim životom. Na taj način on (rad jezika) je posredno svjedočio da je to jezik na kojem je moguća informacija o dnevnim opskrbama života, kao i primijenjenim poukama, da je on naprsto komunikabilan – da je jednostavno sposoban stvarati institut jezika, i to kao (poučnu) funkciju, kao tvorac leksičke nomenklature, kao očitovanje dnevnih komunikacijskih potreba, jednom riječju kao legitimacija bića, dakle u svojoj *jezično-tvoračkoj*, svojoj *prosvjetiteljskoj* i svojoj *ontološkoj* dimenziji.

U istom vremenskom razdoblju i za iste namjene – uporaba „narodnoga“ (to je bio najmanje nepodoban pojam) jezika kao službenog – uočljive su i druge djelatnosti na učvršćivanju „statusa jezika“ (Stulli, *Talijansko-ilirsko-latinski rječnik*, 1810.), posebno gramatika Šime Starčevića, donekle iznudena političkim razlozima (*Nova riscoslovnička Ilirska*, 1812.). No, bitno je napomenuti da njezin temelj nisu stariji pisci i gramatike, nije dubrovački (i)jekavski, nego *narodni* lički ikavski govor donekle adaptiran za književnu uporabu, pa bi dakle taj jezik trebao biti jedinstven književni jezik. Starčević je i prvi odredio četiri naglaska, što je kasnije postalo normativno. Dakako da je takva ideja podrazumijevala jedinstven pravopis (jedinstvenu latiničku grafiju). Može se, naime, reći da je Starčevićev napor išao za tim da riješi pitanje jedinstvena hrvatskog književnog jezika za južne Slavene u svrhu zajedničkoga duhovnoga stvaranja, s jasnom spoznajom o modernoj ideji narodnosti, probuđenoj Francuskom revolucijom.

Poslije Napoleonova pada i ponovna dolaska pod Austriju, ipak je pokrajinska vlada 1820. imenovala komisiju (F. M. Appendini, M. Bobrowski, B. Mihaljević, N. D. Budrović, P. Miošić) koja je za potrebe administracije trebala reformirati latiničku grafiju (dalmatinski pravopis), pri čemu se vodila praktičnim ciljevima stalnosti i uniformnosti (da svaki glas ima poseban znak). Taj je pravopis, uza svu nedotjeranost, ipak bio najbolje rešenje od svih dotadašnjih pokušaja, te je jeziku otvorio put stabilizacije i različitim funkcionalizacijama. Ako tome pridodamo štokavska nastojanja u Slavoniji (M. P. Katančić, I. A. Brlić), Dubrovniku (J. Stulli, F. M. Appendini, kod kojega se već pojavljuje pojam „ilirskog jezika“) već se, i prije Gaja, moglo nazrijeti kako će prevagu odnijeti („narodni“) jezik štokavskoga narječja, i kao jezične i kao integracijske silnice, o čemu na svoj način svjedoče kako M. Vrhovac i

J. Šipuš tako i A. Mihanović, ili M. Mahanović. Razvidno je, dakle, da je u hrvatskih pisaca neposredno prije preporoda prepoznati ideju težnje za jedinstvenim književnim jezikom, i to štokavskoga narječja.

Prije hrvatskoga narodnog preporoda, tijekom navedena dugoga razdoblja kristaliziranja, imamo sljedeću situaciju. Činjenicu latinskoga jezika koji je na paradoksalan način imao višestruku ulogu. S jedne je strane on nudio normativnost i uređenost *materinjeg* jezika budućim „novim“ jezicima, pa tako i čakavskom, kajkavskom, ikavskom (hrvatskim jezicima). S druge strane, „čuvao“ je, na političkom polju jer je bio jezik hrvatskog Sabora, samostalnost hrvatskog Sabora, i tako implicite radio na nacionalnom i državnom legitimitetu. S treće strane, budući da nije spajao po vertikalni slojeve i dijelove hrvatskog naroda, točnije rečeno društvenog korpusa, nego je spajao horizontalno „gornji“ dio zajednice, feudalce koji su figurirali kao „hrvatski narod“, nije dakle mogao biti kohezijsko sredstvo kao što je bila glagoljica, u pismu, i vernakular u „govornoj svakodnevici“. No, nudio je moduse djelovanja i učinaka glagoljici za „istu stvar“ na terenu hrvatske društvene zbilje, pa je u tom smislu bio iznimno poželjan, ne samo pedagoško-metodički, nego i supstancijalno-arheološki. Naposlijetu i u 19. stoljeću još je uvijek bogata posebno znanstvena (navlastito sveučilišni udžbenici) i književna (B. Zamanja, Dž. Rastić, D. Ferić, D. Hidža) produkcija na latinskom jeziku. Pače su i neki ilirci pisali latinskim svoje pjesme i spise (Stoos, Kušević, Derkos). Kako je razvidno, latinski je odigrao značajnu ulogu i u devetnaestom stoljeću, ponajprije u političkoj obrani hrvatskih ustavnih prava, bio je službeni jezik sve do 1849. visokoškolske nastave, pa dakle i jezik sveučilišnih udžbenika, te je u određenom smislu odigrao formativnu ulogu u okviru zagrebačke filološke škole (usp. Martinović, 2009: 285-303).

Može se dakle reći da, ne samo u razdoblju pučkoga protonacionalističkoga modela, nego već i u vrijeme formiranja građanske Hrvatske, ne postoji „nacionalni jezik“ koji je mogao figurirati kao tvorbeni element nacije. Postojao je naprsto „materinji jezik“, idiom, kao jezik uže zajednice (gotovo sela). Na „svetoj“ hrvatskoj zemlji – ako je ona mogla dobiti status „svetosti“ činjenicom „predviđa kršćanstva“ – nije, dakle, postojao niti jedan zajednički vernakular, nego različiti jezici (u govornoj praksi „dijalekti naselja“), a kamoli „nacionalni jezik“, a kako je nedostajalo i drugih elemenata za tvorbu „nacionalizma“, posebice države, trebalo je nužno i hitno učiniti nešto „s jezikom“ s obzirom na moguću nacionalnu, a ne (samo)

etničku, konstitutivnost. I učinjeno je u smislu „stvaranja“ („izmišljanja“) jezika, s jedne strane, te njegove standardizacije i institucionalizacije, s druge strane. Time je on garantirao postati jezik općeg sporazumijevanja, te administrativnim mehanizmima „državni jezik“. I to se dogodilo u Hrvatskom narodnom preporodu.

To polje jezične baštine, koje je „najuvjerljivije“, pače i od historiografije ili likovne umjetnosti, iako ne mora biti „monumentalno“, predaja je u pravom smislu riječi, a ne da su to puki „ostaci“ prošlosti, bilo koji da je „predmet“ njene obrade, njena zahvata. I baš to što je ostala u obliku *pisana* dokumenta, ona jezik poistovremenuje za bilo koju sadašnjicu, a to u pravom smislu znači koegzistenciju prošlosti i sadašnjosti, te na taj način transcendira puku „dokumentarnost“. Kao pisana, predaja nije tek (dokumentarni) odlomak prošlosti, pa dakle nije samo puki *znak* o prošlom svijetu, nego je *smisao* koji iskazuje, i kao takva je puni idealitet u smislu da se „ono sve“ jezično uzdiže iznad prošlog određenja kao konačnoga, kao nečeg „ostalog“, „minulog“. Možda bi bilo točnije reći da nije riječ niti o „rukopisu“ koliko o kontinuitetu pamćenja, pa ono (pamćenje i „rukopis“) postaje dio našega svijeta, te se na taj način ono „prošlo čovječno“ poopće unutar horizonta bitka. Na stanovit način je pismovnost samootuđenje tako što, „nudeći“ se, omogućuje razumijevanje nadolazećih, drugih. Oni nama nisu zanimljivi zbog nekakvih šifri koje treba odgometnuti, nego zbog tumačenja i razumijevanja.

Preporod i nakon

No, vratimo se određenim činjenicama koje će nam biti potrebne kako za snimanje signature toga konkretnog vremena tako i za zaključnu kritičku analizu „jezična polja“. Prema glavnim sistematičarima jezične problematike (Jonke, 1966: 233-242; Vince, 1966: 243-248, 1987.; Brozović, 1966: 249-253; Vončina, 1993.) godina 1836. bila je kapitalna kako u političkom pogledu – proklamira se politička misao o jedinstvu svih južnih Slavena pod imenom ilirskim – tako se u kulturnom sektoru udara temelj jedinstvenoj hrvatskoj književnosti i stvara se zajednički književni jezik za sve Ilire, točnije za sve Hrvate. *Novine horvatske* postaju te godine štokavske *Novine ilirske*. To je normalna konzekvencija hrvatske jezične prakse i jezikoslovja tijekom prethodnih stoljeća, ali i na poticaj Jana Kollara o četiri glavna slavenska jezika (ruski, poljski, češki, ilirski), o čemu Gaj govorio već 1830. u svojoj *Krat-*

koj osnovi... kao o svom idealu. U to se vrijeme još vazda u hrvatskoj književnosti piše u tri književna jezika, kajkavskom, čakavskom i štokavskom, koji je populariziran Kačićevom ikavicom.

No, u drugoj polovini 18. stoljeća, zbog političkih i ekonomskih teškoća, dolazi do kulturne i književne depresije, prema Kombolu (1961: 397), o čemu valja analitičnije razmisli i argumentirati. Međutim, može se reći da dolazi do *krize „visoke“ književnosti*, a ne do književne depresije kao takve, što „ekskluzivnim“ književnim povjesnicima još ni danas nije posve jasno kad zastupaju elitističku ideju književnosti. Naime, znatnije počinje onaj proces koji će konačno „nisku“ književnost (i kulturu) „dići“, to jest transformirati u „visoku“, čemu će kasnije biti dokaz kako Zagorka, tako i Krleža (*Balade*), a što će postmodernistička paradigma posve legalizirati i legitimirati. Dakle, Kombol nije bio dalekovidno pronicav, za razliku od drugih manje poznatih autora, iako je iza sebe imao teorijske radove Antuna Radića i teorijske elaboracije Jakova Čuke o katoličkoj književnosti (i kulturi) na Prvom katoličkom kongresu u rujnu 1900. u Zagrebu (usp. Milanja, 2010.), pa je tim čudnija njegova „zadrtost“. Nego, jezik je dakle trebao biti snažno *integracijsko* sredstvo, a humboldtovski on je prava domovina i energija, što su ilirci dobro znali.

Jamačno da je Ljudevit Gaj začetnik i provoditelj jezičnih i pravopisnih reformi, kao što je rečeno već 1830. *Kratkom osnovom...*, te još više člankom *Pravopisz* (1835.), opravdavajući to *filozofsko-jezičnim* (priroda glasova, pa bi to bila zapravo fonetska „filozofija“) – te je prava šteta što u okviru toga segmenta nije razvio ideju „fiozofije jezika“ – *narodnim* (povezanost s ostalim Slavenima), što je moglo doći od Wundta i iskrivljene Humboldtove ideje „psihologije naroda“, i *ekonomskim* razlozima (mogućnost da se preuzmu gotove matrice, što je trebalo biti mišljeno koliko na ekonomizaciju „iskaznog/pisivog materijala“ toliko i na čisto potrošna materijalna sredstva, ali nažalost nije). Jamačno se ovdje „filozofsko“ ne odnosi na filozofiju jezika, čak ni u strogom smislu Gaju poznate Humboldtovе maksime, koju Gaj nije filozofski domislio nego je jednostavno ponavljaо kao maksimu ili moto, onodobnu opću poštalicu, a odnosilo se prije na fonetsku „jezičnu činjenicu“. Čak niti u strogom smislu riječi nisu bili bliski Herderovoј ideji narodnosti kao individualnosti izraženoj u vlastitom jeziku i vlastitoj kulturi, iako su to, kao samopodrazumijevano, imali na umu.

Slično pod „narodnim“ nije razumijevao etničko-nacionalno identifikacijski razlikovno spram drugoga subjekta, nego naprotiv asimilatorski, što bi zapravo značilo

antiidentitetno, logikom disperzije i mnoštva u nametnutom jedinstvu. Danas bismo rekli da je to neka vrsta totalizacije, ako ne i totalitarizma. A načelo „ekonomičnosti“ nije se odnosilo na jezičnu ekonomiju, nego je podrazumijevalo političko-društvenu implikaciju sjedinjenja u Nadnaciju, kako će ta ideja ponovno propulzivirati početkom 20. stoljeća, da bi, karikaturalno ali opasno, vrhunila u Orjuni. Izborom određenoga (štokavskoga, ijekavskoga) književnoga jezika, što su oni pravdali pozivanjem na vrhunce starije hrvatske (dubrovačke) književnosti, na čemu su se i vježbali, ne samo kao jezika pjesništva, i znanosti (proze – kako je isticao Demeter, koji je prvi jasnije uočio potrebe znanstvena jezika), nego bitno kao legitimacijskoga, dakle konstitutivnoga, i kao „medijskoga“, dakle „ovanjštenja“ (u svim funkcijama), hrvatskom je (nacionalnom) subjektu podmetnut u najmanju ruku ranjiviji argument njegova identiteta, ako ne i podrivajući. Biraјući *pjesnički* jezik, star, izražajan, tiskav, preporoditelji se nisu zadovoljili samo versifikacijskim i stilskim ponudama odabranoga književnog jezika, nego su u biti zamijenili tezu i romantično se ufali da će romantička paradigma moći biti projicirana u društvenu zbilju, pri čemu su potonju mitizirali, bivajući čak slijepi na već tada očite Vukove „argumente“. Paradoks je u činjenici da dok je pjesništvo uspijevalo u književno-estetičkom smislu, kao i u smislu široko shvaćenoga mimezisa, društvo, to jest nacionalni identitet je trpio logikom pritiska Naddruštva i Nadnacije. Dakako, Gaj je bio naivan društveni idealist-utopist, kao da je odgajan na francuskim utopistima, a ne znanstvenik, pa mu dosta toga valja oprostiti, što ne znači da valja zaboraviti.

Nego, kao što je napomenuto razvidno je da Gaj nije revolucionaran u onom smislu kako mu se to pridavalо, kada je riječ o njegovim grafijskim rješenjima. Ne samo da je rješenja preuzeo iz češke (č, ž, ř) i poljske (ć) grafije, nego je bio svjestan da se nadovezuje na prethodnike, Jambrešića, Vitezovića (usp. Vončina, 1993: 15). Inače smo se već u uvodnim naznakama osvjedočili o nadovezivanju preporodnih nastojanja oko jezika na raniju tradiciju i njenu književno-jezičnu baštinu. Pri tome valja upozoriti da nije nužno previše inzistirati na fonološkom načelu, o čemu da se ne brine latinsko pismo, jer je fonologizam odveo hrvatski jezik u zagrljaj Vuka, s jedne strane, i udaljio hrvatski jezik od latinskoga kao „materinjega“, te je dakle bio u dvostrukom smislu štetan. K tome, nedostatan razvitak tiskarske tehnike kočio je reforme, te je to primjer kako tehničko ima izravne „izvršne kompetencije“ nad supstancom, pa dakle i nad njenim identitetom i njenim „du-

hom“. Nedostatno tehničko ovdje je naprsto imalo ulogu kočenja primjerena izraza punine bića kao takvoga tako da možemo reći kako je riječ o kreiranju i dosegu jezika (pisma) tehničkim. Dakle, jezično pitanje izbjija u prvi plan, jer su već 1791. Mađari na požunskom saboru tražili da se mađarski jezik uvede u sve škole i urede, a 1830. tri hrvatske županije (zagrebačka, križevačka i varaždinska) predlažu hrvatskom Saboru zakon o obvezatnom učenju mađarskog jezika u hrvatskim školama, a u požunskom saboru, koji je zasjedao 1832.-36., Mađari su tražili da Hrvati u svoje škole uvedu mađarski jezik. Zato, uostalom Pavao Stoos, inspiriran time, i piše poznatu pjesmu *Nut novo leto*.

No, 1835. i 1836. Gaj nije više osamljen; tu je, naime Vjekoslav Babukić, štokavac, koji već u 10. broju *Danice* (1836.) počinje objavljivati gramatiku novoga književnog jezika (*Osnova slovnice Slavjanske narčja ilirskog*), objavljenu iste godine kao knjiga. Matija Smodek na zagrebačkoj Akademiji predaje hrvatski jezik 1832.-1840., a Antun Mažuranić 1839. tiska gramatiku (*Temelji ilirskog i latin-skog jezika za početnike*), te I. Mažuranić i J. Užarević *Deutsch-illirisches Wörterbuch* (1842.) koji su leksički oblikovali hrvatski književni jezik. Babukić 1845. postaje prvim profesorom hrvatskoga jezika na Akademiji, a Kukuljević prvi (1843.) u Saboru drži govor na hrvatskom jeziku, te se *narodni* jezik 1847. prihvata kao „diplomatički“, s napomenom da je taj jezik „narodan“ u mjeri novotvorbe, a ne „prenesen“ iz terena. Odnosno, točnije rečeno, on je stvaran ne iz primarno-neposredne „narodne jezične supstancije“, nego iz drugotno-posredovane jezične prakse. Tako su ilirci kao cjelina 1836. nastupili s „jedinstvenim reformiranim pravopisom i izgrađenim tipom književnoga jezika na štokavskom dijalektu“ (Jonke, 1966: 236), temeljenim na narodnom jeziku i staroj dubrovačkoj književnosti, kako slijedi iz Gajevih proglosa, programiranim za sve južne Slavene. Na taj se način štokavski jezik „objavljuje“ u polifunktionalnosti, iako je izgledalo da su ilirci doživjeli poraz uvođenjem apsolutizma. Valja ipak naglasiti da se svojim eklekticizmom, kao što je već rečeno, on razlikovao od Vukova tipa književnog jezika („piši kako govorиш“ – Ch. Adelung: *Schreib wie du sprichst*, 1782.): bio je etimološki, uzimali su starije oblike na *-ah*, *-mi*, vjerujući da će lakše privući čakavce i kajkavce; iz istih razloga pišu jat *é*.

No, i to je naišlo na otpor A. Kuzmanića i F. Kurelca te se na taj način začela borba riječke i zagrebačke jezične škole, koju predvodi Veber Tkalčević. Naime, spremajući se za izdavanje *Zore Dalmatinske* (1844.), u pozivnom

Oglasu ističe se kako će list izlaziti na *hrvatskom* jeziku, ko-jim se terminom služi i narod u Dalmaciji, dok je „ilirski“ za njih izmišljen i ne implicira hrvatski narodni osjećaj, u čemu prethodi Starčeviću. Nezadovoljan što se Zagreb nije konzultirao s ostalim kulturnim središtima, ističe da približavanje pojedinih hrvatskih pokrajina valja postupno ostvarivati kako bi se sačuvale specifičnosti tih pokrajina. Ne profilirajući list ekskluzivno književnim, nego ga zamišljajući više kao prosvjetni list za najšire narodne slojeve (od zabavne i poučne do gospodarske i povijesne poduke), Kuzmanić je forsirao čakavski ikavski govor uz etimološki pravopis, pri čemu je čitav zadarski krug pisaca isticao kako je ikavski govor najprošireniji hrvatski govor, kako je njime pisana bogata hrvatska književnost, a čak je i Jagić kasnije (1864.) smatrao kako je ikavica tipičan hrvatski govor.

Dakle, Kuzmaniću je „narodni prosti govor osnova književnom jeziku“ (Vince, 1978: 367), iz čega se mogu izvući implikacije da je Kuzmanić imao na umu ponajprije potrebe seljaka, i u njemu video subjekt hrvatske supstancije, u čemu je jamačno anticipirao braću Radić, te nadalje da je zagovarao drugaćiji tip nacionalne kulture. Za zadarski areal je povezano i izdavanje upravno-službenog lista na talijanskom, njemačkom i hrvatskom (*List zakonah i dilopisah vlade za Kraljevinu Dalmaciju*, 1849.–1852.) također na ikavskom, koji je s drugim sličnim listovima (*Pokrajinski list uredovnih spisah za Dalmaciju*, 1852., *Pravdonoša*, 1851.) radio na stvaranju stručno-pravne terminologije, a ujedno uvodio narodni jezik u sudstvo i upravu, za što, kao prva takva glasila uopće, imaju neprocjenjiv značaj. Ikavskim govorom štokavsko-čakavske varijante izlazi (1858.–1861.) dvanaestosveščani prijevod *Svetog pisma* s obilatim komentarima zadarskog kanonika i profesora Ivana Matije Škarića.

Riječku pak filološku školu predvodio je Fran Kurelac, čija su djela – *Kako da sklanjamo imena*, 1852., a poseljice *Recimo koju*, 1860. i *Kakvu je biti slovu*, što mu je priskrbilo laskavu ocjenu jednog od najboljih stilista 19. stoljeća, u čemu je prethodio Pavlinoviću i Starčeviću – koncepcijom (arhaiziranim oblicima, zastarjelim rijećima, iz ideoloških, zbljižavanje, i stilskih, konciznost, razloga, etimologiziranjem, purizmom) izazvala žestoku polemiku. On je naime držao da jezik treba zasnovati na starini kako bi se izbjeglo kvarenje, zapravo sačuvala vlastita individualnost, te je, držeći se tih načela, iskonstruirao neku vrst „umjetnoga“ jezika. Kurelac se već pojavljuje u vrijeme kada se aktualizira pitanje *umjetničkog* izraza, pa je hrvatski jezik želio učiniti, po uzoru na latinski, klasičnim,

ali je upravo strašću za starinom i slavenskom „jezičnom uzajamnošću“ donekle tradirao glede potrebe vremena. No, unatoč tomu djelovanje riječke škole imalo je iznimno poticajnu ulogu u buđenju nacionalne svijesti u Istri i Hrvatskom primorju, što nije neznatno.

Šezdesetih godina u obje pokrajine razbuktava se narodni preporod i želja za integracijom hrvatskog prostora, a s njim jezična i kulturna politika. Novi akteri (M. Klaić, S. Ivičević, *Narodni list*, 1862.) djeluju pomirljivo i nepartikularno, uz borbu protiv talijanskoga jezika, pa se tada i pojavljuje sintagma „slavjansko-dalmatinski jezik“, te će čak i Kuzmanić zagovarati tezu o čakavskom i štokavskom sastavu hrvatskoga jezika, preferirajući ipak termin „hrvatski jezik“, što će 1867. prihvati i Pavlinović. Tako se može reći da je pobjeda narodne strane za Dalmatinski sabor konačno značila prekretnicu i u jezičnom pitanju sve većom uporabom ijekavice i u književnosti i u javnom životu, u državnim i crkvenim ustanovama. Pri tomu se ne smije zaboraviti s jedne strane utjecaj dubrovačke književnosti, a s druge strane romantizmom pridavane važnosti narodne pjesme. No, 1877. (*Hrvatski razgovori*) Pavlinović će već izraziti sumnju da se za volju sloge ide predaleko i lakoumno, držeći da su Jugoslavija i jugoslavenstvo laž. Naime, ako postoji jedan politički narod, hrvatski, tada postoji i jedan jezik, hrvatski, isticao je on.

Tako je, eto, zagrebačka filološka škola odnijela prevagu, bez obzira na borbu Vebera Tkalcovića i Jagića, u kojoj je stvarni pobjednik bio Šulek sa svojim konkretnim radom na jeziku i rječnicima (*Jugoslavenski imenik bilja, Korist i gajenje šuma, Silarstvo, Prirodni zakonik za svakoga ili popularna fizika, Lučba, Naredbenik za kraljevsko hrvatsko-ugarsko domobranstvo, Rječnik znanstvenog nazivlja*), u čemu se zrcali duh hrvatskoga jezika. Međutim, zagrebačka je škola ipak uzmakla pred najezdom Daničića, Broza, Ivezovića i Maretića, pa je na koncu ipak pobijedila hrvatska varijanta vukovaca, tako da su nam Ivšićeve riječi kako je današnji štokavski hrvatski jezik organski nastavak onoga našeg književnog jezika što smo ga imali i prije Vuka, koliko točne toliko utješne. Hrvatski se jezik ponovno tek od 1990-ih pročistio i osamostalio iz zagrljaja koji ga je gušio.

No, ovdje nije naodmet upozoriti na neke činjenice koje su poznate samo užem krugu jezikoslovaca (Brozović, 1970.; Katičić, 1992., 1999., 2009.; Moguš, 1995.) kad je riječ o „pritisku“ srpskoga novoštakavskog normativizma na hrvatski novoštakavski. Naime, moglo bi se reći kako se, Karadžićem na kojega je presudno utjecao Kopitar, srpsjanska kultura oslobođila svojega crkvenoslavenskoga

književnoga jezika i jakog ruskog utjecaja, te prihvatala „nametnutu“ varijantu Vukova tipa, ali ekavice i čirilice. U tom svjetlu hrvatski književnojezični razvitak tako uopće nije bio suočen niti „ugrožen“ srpskim. Dogodilo se to tek Kopitarovim inzistiranjem na „znanstvenoj“ činjenici o dva jezika (slovenski i srpski), i njegovim svesrdnim pomaganjem neukog Karadžića i njegove ideje o jeziku na temelju narodnoga govora i usmene književnosti. Kopitarovo nastojanje moglo je imati dvojak uzrok; ponajprije širenje slovenskog ekspanzionizma na hrvatske kajkavske krajeve, i drugo, što je već spekulacija, ideju da se Srbiju otrgne ruskom, istočnom, utjecaju i uključi u austrijsku, zapadnu sferu kulturnog utjecaja.

Pa iako Kopitar nije uspio, kao ni kasnije Vraz, prisliti Slovence na neslovenski jezik, niti je uspio kajkavce odnaroditi od „bratske i mistične ljubavi“ (Derkos), ipak je u nečemu uspio. Pomogao je Vuku na znanstvenoj (posebno u njemačkoj) verifikaciji njegove jezične reforme srpskoga jezičnoga standarda koje se dogodilo „preko noći“, iako je „rat“ trajao gotovo pedeset godina i službena ga je Srbija priznala tek 1868. godine kao svoju jezičnu normu. Takav Karadžić je ilircima mogao dobro doći kao svojevrsna dopuna i potvrda njihove ideje: prvo, čirilica je bila ucijepljena u slavensko opredjeljenje i povjesno iskustvo bosančice; drugo, Vukovo nastojanje nisu shvatili kao stvaranje novoga standarda, nego obogaćenje svoje ilirske jezične književne koncepcije (ta, koristio je poznate rječnike hrvatskih leksikografa!), što je samo po sebi moglo značiti da će i „braću Srbe“ privesti u „ilirsko kolo“. Dakako, srpska strana na to nije tako gledala, a potporu je imala i u svijetu. Ali Gaj to nije znao, ili je to, naivno, zanemarivao baš i zbog toga što je držao da je Vukovo djelo samo potvrda Kačića.

Prividni je paradoks da je Karadžić u biti, velikim dijelom, hrvatskom leksikografskom baštinom i hrvatskim usmenim književnim korpusom, imenujući to srpskim, „pokorio“ jezičnu normativizaciju hrvatskoga štokavskoga književnoga jezika, koji je sa svoje strane imao intenciju integracije u širem smislu riječi. Do sukoba je došlo tek profiliranjem tzv. škole hrvatskih vukovaca u zadnjoj trećini 19. stoljeća, te se može istaknuti da je unatoč tome što je pomogla dovršiti standardizaciju hrvatskoga književnoga jezika, ujedno isključila tradiciju hrvatske književne baštine, a to znači da je ne samo umanjila nego i bitno iskvarivala i falsificirala hrvatski kulturni identitet. Politička pozadina isuviše je očita (Beč, Beograd). Međutim, književna praksa kao da je išla tragom znamenite opaske A. Radića iz 1899.: „Ja ne ču o tom mnogo govoriti, što

obrazovani Hrvati, bili oni književnici, ili ne bili, sude o Vuku Karadžiću kao hrvatskom Ciceronu. Svakomu je dovoljno poznato da hrvatski pisci i čitaoci odavna već teško, no vrlo razborito podnašaju onaj filološki jaram, što im se bezobzirno nameće protiv osjećaja čitavoga hrvatskoga obrazovanoga svijeta, protiv stoljetnih tradicija hrvatske književnosti” (Radić, 1937: 32). Hrvatska je književna praksa išla drugim dijelom ove opaske – uvažavala je svoju tradiciju. U književnom smislu samu standardizaciju izvršili su ponajvećma Ivan Mažuranić i August Šenoa u 19. stoljeću jamačno.

Inače, načelno u hrvatskom slučaju na poslu standar-dizacije radila je knjiga, književnost u najširem smislu. Jednako od vremena staroslavenske književne naobrazbe, liturgijskih redakcija, Marulića, Gundulića, Kačića Mio-šića, Mažuranića, Šenoe, Matoša i Krleže. Kad je riječ o Mažuraniću, jednako su važni njegovi publicistički tek-stovi kao i besmrtan spjev, i njemačko-hrvatski rječnik s Jakovom Užarevićem, možda čak i više u slučaju dnev-noga, administrativnoga i komunikacijskoga govora. A on se, podsjetiti se, „nastavio“ na Gundulića. Ta matrica pokazala se snažnijom, sve do danas, od bilo kakve ideo-logizacije i njoj u službi funkcionalizacije. Ipak je Šenoa, unutar vrijednosti zagrebačke filološke škole, čiji je gimna-zijski đak (Antuna Mažuranića, A. Vebera Tkalcjevića) i bio, konačno kodificirao, da ga tako nazovemo, *građanski književni jezik* u skladu s novim (europskim) duhom žan-rovskom raznovrsnošću svojega djelovanja, s jedne strane, te stvaranjem i njegovanjem građanske čitateljske publike, s druge strane. To kongenijalno dvojstvo, a da se za trenutak čak i zanemari estetička uspješnost i publicistička informiranost, već od Šenoe stvara monumentalnu osobnost druge polovine 19. stoljeća, i jednu od najvažnijih figura hrvatske kulturne scene uopće, točnije stvaratelja hrvatskoga kulturnog identiteta, a „preko“ njega i stvaratelja (građanskoga) društva kao realizacije kulturnoga konstrukta. To je tim značajnije ako imamo na umu da je i sam Šenoa bio podrijetlom stranac, da je u gimnaziji pisao uspjelije pjesme na njemačkom, te da je zagrebačko građanstvo čitalo publikacije na njemačkom i bilo gotovo duhom ponijemčeno. U tom je smislu Šenoa izvršio go-tovo revolucionarnu ulogu, danas jedva shvatljivu. Riječju, Šenoa je generacijama prenosio „jezično doživljavanje koje je bilo različito od onoga što ga je poslije htjela ucijepiti vladajuća filološka škola“ (Katičić, 2009: 361), s Maretin-ćem ne čelu.

Kako je stanje „na terenu“ „hrvatskog korpusa“ (uvjetno zovemo ono što se kasnije profiliralo kao hrvatska nacija, narod) glede jezičnih činjenica bilo više jezično, te po naravi stvari nije bilo u biti toliko društveno i nacionalno (dokazuju to pjesme-poslanice pjesnika donje, čakavske, pjesnicima gornje, kajkavske, i obrnuto, Hrvatske), nego više državotvorno protuintegracijsko; kako se nije moglo preuzeti „dinastijski“ jezik (osim, stranoga, njemačkoga, što bi značilo ponишtenje nacije), a niti je postojao „visoko-kohrvatski“, kao što je postojao visokonjemački (iako je Gundulićev jezik, kao takav, trebao figurirati, odnosno trebao je „reformacijski“, kao i ranije „humanistički“ preuzeti nasljedstvo, svjedočiti o jednakovrijednoj kulturi kao i antičkoj) pa tako on nije mogao doći „visoko-odozgo“, ilirci su dakle trebali „izmisliti“ opću „vernacularni“ jezik. Taj koji je „upio“ ostale podvernakulare, trebao je imati više funkcija – od općeadministrativne, općekomunikacijske, svakodnevno razgovorne, tiskovne i književne do – te za kulturu, naciju i državu ponajvažnije funkcije – centripetalno-integracijske, posebice političke, pri čemu je Gaj imao jasnou koncepciju glede vlastite južnoslavenske ideje. Ona je implicirala amortizaciju „trenutnih“ ekstremitama, ali je previdjela mogućnost kasnijeg (srbijanskog) ekspanzionizma, u kojem je i jezik bio argument. Dakle, riječ je o savim osviještenoj jezičnoj politici, kao i kasnije uostalom. Tako je jezik stjecao moć, s pozitivnim i negativnim konzekvencijama za hrvatsku supstanciju. Jezik se, posebice Gajem, ali i nešto ranije, svjesno politizirao, ideologizirao, kako bi izvršio onu funkciju koju su neki drugi europski jezici vršili ranije. A mogao je biti politiziran upravo onda kada se stvorila ona socijalna grupacija koja je to svjesno ugradila u svoj program.

A ideju da je jezik „kuća bitka“ preuzele su od Humboldta, dok ih je Herder poučavao da se jezikom određuje nacija („Den jedes Volk is Volk; es hat seine Nationbildung wie seine Sprache“). Dapaće se, k tomu, mitizirao slavenski „izvoran“ i „čist“ narod. Tako je jezik trebao biti moćnim sredstvo bivanja Nad-nacijom. Percepцију da je on izraстао „iznutra“ valjala je potvrditi i Babukićeva gramatika (objavljena u *Danici* 1836.), ne samo radi normativnoga uređenja i „oslužbovanja“ jezika, nego i radi toga da se po-kaže njegova „svemoć“, od znanstvene sposobnosti, govora „iznutra“ kao označiteljske realizacije bića i stvari, radi toga da se ukaže da nije više samo „posrednik“ vanjske sile i čovjeka, nego njegov *parole* (de Saussure), i u tom smislu njegovo vlasništvo, koji posjeduje svoj *language* (usustavljenjeno).

nost), i u tom smislu zajedničku, prepoznatu pripadnost. A dvojezični rječnici radili su na ideji jednake vrijednosti jezika i njegove vjerodostojnosti (ono što se izričalo moglo se vjerovati kao valjano, istinito). Leksikografska revolucija radila je, dakle na ideji jezika kao konstituenta stvaranja bivanja-nacijom, a „narodni“ jezik je sve više postajao jezik poslovanja, znanosti, književnost i državne administracije, navlastito nakon ukidanja latinskoga. U Europi je uostalom 19. stoljeće bilo zlatno doba leksikografa, gramatičara, filologa i literata na vernakularu, a njegovo dovođenje jezika u blizinu politike može biti metodološki poticajno. Teza da se sredinom 19. stoljeća u Europi počinju razvijati „službeni nacionalizmi“ (Seton-Watson) uvjetovani pučkim jezicima, uporabiva je u kontekstu reakcionarnih politika dvora, ali ne i ilirskog pokreta, koji je ukazivao na aporiju, te imao drugačiju strategiju, jer je podrazumijevaо ukidanje Dvora i njegova autoritarizma. Ako se ovdje još ne može govoriti o „pučkom nacionalizmu“, u pojedinom je segmentu on blizak takvu modelu, a naročito pri kraju 19. stoljeća kad braća Radić uvode seljaka kao subjekt nacionalne supstancije.

I iz tih razloga ističemo presudnu ulogu inteligencije u konstrukciji nacije. Inteligencija je inače imala odlučujuću ulogu u razvitku nacionalizma na području kolonija, pa tako i u onodobnom prostoru Hrvatske. Njima je trebao savez s građanskim općom populacijom kao i seljaštvom, pače i dijelom plemstva, radi zajedničke fronte prema Austriji. Na taj je način narodna masa „ulazila u povijest“ svojim „pisanim“ jezikom kojim je inače govorila. U tome se može razaznati izrazita prepoznativost označitelja, iako su njega odašiljatelji (inteligencija) shvaćali kao „supstanciju“, a narodna masa kao svakodnevni „život“, jer su oni već spontano bili u životu, pa im je to bilo samorazumljivo, a ovako su dobili i na „težini“. Nije neobično da je pismo, jezik, generirao lidera (Gaja), a ne politika, pa je tako upravo jezik postao nositelj „kulturne revolucije“. Moglo bi se stoga nimalo pretjerano reći da je jezik (kultura, književnost) ponudio niz „zamišljanja“ (a ne „izmišljanja“) društva i nacije; nacionalnu (nadnacionalno-ilirsku), državnu, narodnu suverenost, nacionalnu himnu, ideju republike i s tim u vezi opće pravo građanstva, autonomno mjesto i ravnopravnost među europskim narodima, i dakako dokidanje suprotnosti – dinastički imperij, instituciju monarhije, absolutizam, podaništvo, kmetstvo, iako su neke od tih ideja stečevina Francuske revolucije, vješto spojene s revolucionarnom 1848. godinom. Tako se rađao „jezično-kulturni nacionalizam“.

Kako je razvidno iz dosadašnje elaboracije ilirska je zagrebačka „varijanta“ odnijela prevagu i tako je došlo do Bečkog dogovora 1850. između iliraca I. Mažuranića, D. Demetra, I. Kukuljevića, te vukovca Đ. Daničića, Slovence F. Miklošića i Vuka. Prema tom dogovoru zaključeno je da književni jezik Hrvata i Srba treba biti zasnovan na narodnom štokavskom dijalektu i jekavskoga izgovora, a pravopis treba biti fonetski. Međutim, kako je rečeno, Gaj nije bio zadovoljan tim rješenjem, što je popratio velikom rezervom u *Narodnim novinama* (1850.); gramatik Babukić i A. Mažuranić ostali su vjerni ilirskoj koncepciji o književnom jeziku, a pridružili su im se A. Veber Tkalčević i B. Šulek. Zato, a i zbog Vukove nepopularnosti zbog njegovih članaka o Hrvatima, kancelar Mažuranić 1862. uvodi u hrvatske škole ilirski tip književnoga jezika i pravopisa. Bečki su dogovor proveli u djelo tek Daničić, I. Broz i T. Maretić 1880., odnosno 1892. Ipak, prema Jonkeu, zasluga je iliraca što su ponudili „jedan jedinstveni književni jezik čitavoj hrvatskoj književnosti“ (isto: 241), u Šulekovoj znanstvenoj terminologiji, te Gajevoj latiničkoj grafiji, a što su sveli Hrvate i Srbe na zajednički jezik imalo je daleko više negativnih nego pozitivnih efekata, kao što je povijest pokazala sve do najnovijeg doba, jer je jezik, „narodni“, služio za udaljavanje Hrvatske od njena prirodna zagrljaja, zapadnjačkog, političko-društvenu represiju, i oduzeo jeziku njegovu „materinost“.

Uz eliminiranje kajkavskog i čakavskog kao dijalekata valja reći da je bila vođena ilirskim gotovo mitskom fascinacijom. Naglasiti je da ipak nema dokumenata u kojima bi se izričito pravila barijera prema tim jezicima. Naime, napuštanje kajkavskog kao nerazvijenoga jezika u korist razvijenije štokavice ne stoji, dapače na početku druge trećine 19. stoljeća kajkavica zagrebačkoga tipa bila je za izradbu modernog standarda civilizacijski pogodnija od štokavice, a navlastito „izmišljene“ novoštakavštine. Time je učinjena nepravda, jer se kajkavski dokazao i u znanstvenim i u književnim djelima, čemu je dokaz razvitak poezije u 20. stoljeću. Dakle, kajkavski jezik, srozan na razinu nepoželjna dijalekta nije uzet za osnovicu hrvatskoga standardnoga jezika, ne zato što sam po sebi ne bi bio sposoban za tu ulogu, nego iz posve drugih razloga – političkih, društvenih i geografsko-jezikoslovnih (usp. Brozović, 1966: 249-253). S čakavskim se dogodilo isto, dapače uvjeti su za njega bili još nepovoljniji. I čakavska književnost od Marulića do Balote, Franičevića i Načinovića dokazuje opsegom i tradicijom još razvijeniju književnost od kajkavske.

Očito je da su svi jezici (i dijalekti) podobni za sve funkcije, samo trebaju pogodovati civilizacijsko-kultурне prilike da se oni razviju. Ideologem kako se novoštokavski izdiže kao neka superiorna jezična materija, s imanentnim sposobnostima za funkciju standarda, posljedica je a ne uzrok izbora novoštokavštine za temelj standarda. Bit problema Hrvatskoga narodnog preporoda u tome je da razvitak jezika i civilizacije nije u nas bio ravnomjeran, ni vremenski ni teritorijalno, pa se dogodio paradoks da su politički i geografski uvjeti bili nepovoljni za dijalekte na kojima su se izražavali viši civilizacijski oblici, koji su bili neprimjereni za modernu urbanu civilizaciju (usp. Brozović, isto: 251), za što je relativno povoljan bio novoštokavski dijalekt. Međutim, valja napomenuti da se zagrebačka kajkavska agramerština sačuvala sve do kraja 20. stoljeća i da je ugrožena samo zagrebačkim demografskim promjenama, i to ne posve. Nadalje, teza kako je u ilirizmu nastao književni jezik u Hrvata potpuno je pogrešna. Jezik dopreporodne književnosti – dubrovačke, Kačića, Divkovića, Reljkovića – veoma je sličan, a od današnjega hrvatskoga suvremenog jezika razlikuje se udaljenošću razvojnoga stupnja tipična za europske standardne jezike. To jamačno znači da preporod nije bio u jezičnom pogledu tako bitno prijeloman kao u sferi kulture i politike. Zato moramo poći upravo od Kačića, dapače kao što je naznačeno i ranije, u eksplikaciji te geneze, a ne samo od Gaja, jer ćemo inače i dalje podržavati arhemitološke projekcije. Kako inače Gajem protumačiti Mažuranića koji je kao 16-godišnjak čakavac, a 1830. na štokavštini pjeva *Pozdrav Vinodolu*, i to u čakavskoj Rijeci. Jamačno ne pod Gajevim utjecajem. S druge strane, teza o hrvatsko-srpskom jedinstvu 1830-ih ponajveća je mistifikacija, jer je novi standard u Srbiji ozakonjen tek 1868. Opet nam se potvrđuje teza da je jezično značenje Hrvatskoga narodnog preporoda u tome što je značilo političku, nacionalnu i kulturno homogenizaciju, dok je izgradnja standarda počela ranije, a dovršena kasnije.

Dalmacija je bila specifičan primjer. Tada je ona u nepovoljnim društvenim i političkim prilikama, ali je ipak, navlastito u Zadru, kulturni život bio dinamičan, i to baš u jezičnom segmentu. Izlazi *Kraljevski Dalmatin* dvojezično, a Šime Starčević, na poticaj francuske vlasti, sastavlja dvije praktične gramatike, od kojih je važna *Nova ríčoslovniča ilírička* (1812.), „najsjajnije i najdublje hrvatsko gramatičko djelo u prvoj polovici 19. stoljeća“ (Vodnik), na temelju čistoga ličkog govora i s oznakom za naš četveroakcenatski štokavski sustav. Nadalje, za vrijeme druge austrijske uprave u Dalmaciji vrijedian je pozorno-

sti sastanak komisije tadašnjih jezičnih stručnjaka 16. 10. 1820. u Zadru (s F. P. Appendinijem na čelu) da bi riješili problem u načinu pisanja, odnosno da bi odredili jedinstvenu latiničku grafiju, što je učinjeno relativno dobro i zadovoljavajuće (usp. Vince, 1966: 243-248).

Međutim, moramo biti oprezniji s tvrdnjama kako su to „sporadične pojave“ (isto: 244), naročito s aspekta kasnije polemike i djelatnosti *Zore Dalmatinske*. Naprotiv, od početka je dominirala svijest o hrvatskom, a ne ilirsko-jugoslavenskom, konceptu. Čitava aktivnost A. Kuzmanića na toj je crtici, načelno vodeći polemiku, jer pravopisna i jezična problematika nije bila samo jezična, nego je zadirala u supstancialno pitanje hrvatskog identiteta, i ne više samo u romantičkom herderovsko-humboldtovskom habitusu, nego u pravom heideggerovskom smislu. Dakako, moglo je djelomično biti riječi i o borbi za primat i prestiž, a djelomično i iz taktičkih razloga: dalmatinska je cenzura nerado gledala na suradnju Dalmacije i uže Hrvatske. Kuzmanić će doduše prihvatići Gajevu grafiju u *Zori Dalmatinskoj* 1849. No, on se sa svojim istomišljenicima (Š. Starčević, Vrdoljak-Imoćanin, Ivićević) zalagao za ikavsku varijantu, gledajući sasvim praktično, glede potreba u Dalmaciji jamačno, dok su ilirski koncept smatrali nerealnim. Kuzmanić zapravo, braneći jednostavan, nedotjeran narodni govor, ne brani samo jezik i mogućnost komunikacije, nego ujedno brani i dignitet seljaka, koji tada čine glavninu hrvatskog pučanstva, brani u biti „svijet ‘lokalnog’ života“, a činjenicom razmrvljenosti brani zapravo demokratizaciju kulture kao načelnu kulturnu tvorbenu čest. Kuzmanić je, opet, razmišljao i o hrvatskom kontekstu, a ilirsko pozivanje na južnoslavenski kontekst držao je nepotrebним i nerealnim. To dokazuje i činjenica što je on *Zori Dalmatinskoj* namjenjivao ime *hrvatska* (A. Kuzmanić, *Poslanica Dalmatincima*, Split, 1861.), a „dalmatinska“ je ostala iz nužde. Dakle, Kuzmanić u biti jest za sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske.

Kako su Slovenci ostali u svom jeziku, a Srbi prihvatali ekavski govor kulturnije Vojvodine, očito je kako je svaki narod usmjerio svoj književni jezik prirodnim putem, a jedino se zagrebačka škola zanosila iluzijom o jezičnom ujedinjenju svih južnih Slavena, pa se na taj način u svom utopizmu pokazala kao retrogradna, te ne samo što je usporavala rješenje, nego je skrenula jezični put s njegova prirodnoga evolucijskoga toka. Iz toga slijedi da je zadarska škola branila realniji i prirodniji put kad je bila riječ o tipu književnoga jezika, inzistirajući na štokavskom narodnom dalmatinsko-ikavskom govoru kao najboljem temelju za književni jezik svih Hrvata. Ta ideja,

iako je stavila u zgrade kajkavski, legitimirala je svijest o organskom razvitku jezika. Kuzmanić je osjećao i isticao tu povezanost s hrvatskim pređima i povezanost hrvatsko-dalmatinske književnosti s književnošću u svim drugim hrvatskim krajevima, pa je dakle jasno da je koncipirao stajalište, uzimajući u obzir „lokalni svijet života“, tradicijsko ishodište kao „prvobitni“ logos, te jezik kao maksimalnu mogućnost „ovanjštenja“ navedena „svijeta života“.

U Zagrebu tridesetih godina, gradu koji je brojio jedva 8000 stanovnika, austrijskom provincijskom gradiću u kojem se švapčarilo i mađariziralo, gesta nešto više od desetak iliraca bila je zaista nešto neobično, posljedice čega su se dugo odvijale. Jezična „revolucija“ imala je pretenzije jednako znanstvene, kulturne, književne, zapravo temelje, s jedne strane identiteta, a s druge epistemološkoga projekta. S ambicijama da ponudi jedan književni jezik, da započne tvorbu moderne hrvatske književnosti, da gramatički i pravopisno normativira. Sociološki gledano hrvatski narodni preporod započinje nova klasa, građanska, zapravo inteligencija kao njen reprezentant. I prvo što joj je bilo na umu bilo je da ukloni feudalni poredak, u ime naroda, kao smetnju svojoj propulziji. Zato se oni angažiraju na više područja: u politici (sabor), kreirajući samostalnu političku ideju i prema Austriji i prema Mađarskoj; pokreću novine svjesni važnosti medija; pokreću i književne časopise znajući da su oni motori književnosti; nabavljaju tiskaru da bi mogli tiskati ono što želete, svjesni dakle moći diskurzivnih praksi; osnivaju čitaonice i knjižnice kao moderna mjesta utjecaja i promidžbe; utemeljuju kazalište svjesni, kako su govorili, da je ono škola naroda; uređuju osnovno i srednje školstvo, svjesni pedagogizacije i njene moći; osnivaju sveučilište i akademiju iz razloga institucionalizacije moći; naglo se rascvjetava znanost, svjesni da ona omogućuje različite demistifikacije i demitologizacije, a izdavačka djelatnost, od školskih udžbenika do književnih tekstova, pučkih kalendara i priručnika za praktičnu uporabu, otvara im mogućnost nemjerive sfere utjecaja na transformaciju nacionalne sfere i kulturne „nadgradnje“. To ilirci nisu uspjeli sve realizirati u „svojih“ petnaestak godina, ali se to ostvarilo u vremenskom „produžetku“.

I jezik je, dakle, bio jedan od segmenata, i to ponajvažniji zbog njegove diskurzivne moći. Vidjeli smo da je štokavski idiom imao već stoljećima svoju uporabnu tradiciju u različitim manifestacijama hrvatske kulture. U novim okolnostima on je dobio još i političku moć – saborski nastupi – i kao takav već razvijao svoju terminologiju i svoju uvjeravalačku snagu. K tome valja istaknuti da su ilirci već razlikovali funkcionalne jezike. Naime, oni su

književnom jeziku namijenili poseban status u odnosu na jezik tiskovina, školski, znanstveni. Oni uz klasicističku i romantičku poetiku uzimaju dalmatinsko-dubrovačku tradiciju kao krucijalnu argumentaciju, ako koristi, a ako ne, odbacuju je, legitimaciju jezične moći koja je u stanju revolucionirati i književnost i jezik i društvo. O tomu eksplikite govori i Gaj i još bolje Demeter, koji najjasnije elaborira dvije jezične razine i funkcije – pjesničku i „racionalnu“, a riječ je o „prozaičnim“ (nebeletrističkim, znanstvenim) uporabama jezika. Za razliku od omraze prema njemačkom i mađarskom, oni se pozivaju na latinski, ne samo zbog hrvatskog latiniteta kao onodobno univerzalnoga materinjeg jezika, nego i zato što je on bio političkim argumentom u borbi za hrvatsku autonomiju. Latinski jezik nije bio samo jezik opće komunikacije, nego i znanstveni i kulturni medij, dapače i pedagoško-prosvjetni faktor – na njemu se učilo i pisalo, i tako „prodiralo“ u europski horizont.

Međutim, tko je, kada i na koji način kriv što su vode skrenule s pravca, i to u doba Khuena, kada je „secesijska“ filologija, udaljena od autohtone književne stvarnosti, nametnula svoje konstrukcije, osuđujući ovu kao provincijalnu? To je prvi značajniji bezobziran i brutalan dogmatski napad na vrijednost i vjerodostojnost jezika književnosti i uopće njegove kulturne matrice, stalno forsirajući jezik narodne književnosti. Hrvatska književnost 19. (Šenoa, Gjalski, Kovačić) i 20. stoljeća (Matoš, Krleža, Nazor, Galović, Domjanić, Goran Kovačić, Balota, Gervais, Načinović i dr.) na svu sreću nije poslušala taj „pravovaljani“ Maretićev sud, te je nastavila ne samo „trovrsnom“ poetikom nego i „trovrsnim“ jezikom, iako je to hrvatska književna historiografija dugo prešućivala (usp. Barčevu knjigu o ilirizmu). Paradoks je bio u tome što se „vrstnom“ jezikom određivala estetska mjera, što bismo mogli imenovati estetičkom ideologijom utemeljenom u „pravovjernoj“ varijanti (idiomu) jezika. Tako stoji i lucidna primjedba da takovrsna igra oko jezične problematike ilirizma „nije nastala u samom pokretu, već u glavama onih, koji su se i u lingvistici i u općoj ideologiji konstituirali u jednom drugom vremenu i na jednim drugim principima, a zatim su taj model predali i kao mjeru prošlosti i kao mjeru budućnosti“ (Kalenić, 1980: 12).

Novostvoreni jezik, koji je trebao standardizirati i „unificirati“ književno polje, imao je dakako ambiciju stvoriti i nov južnoslavenski politički, društveni i kulturni identitet, kao neki nadidentitet, čime je urušio dotadašnje hrvatske jezične, društvene, etničke i kulturne identitete.

Prema tim nastojanjima već je i tada bilo otpora ne samo u filološkim borbama nego u jezičnom i kulturnom polju, dok će se to kasnije radikalizirati oživljavanjem „dijalektalne“ književnosti, zapravo književnosti na neštokavskim jezicima (usp. Milanja, 2010.), posebno u 20. stoljeću. To oživljavanje nije značilo samo obnovu nostalgičnih gesta pjesnika koji su rođenjem pripadali nekom od „dijalekata“ (Galović, Balota) nego, kako je bilo razvidno iz žustrih polemika koje su se vodile, ono je imalo i političke implikacije. Točnije bi bilo reći da je imalo identitetske implikacije, pri čemu se jednako imalo na umu etnos, kulturu, društvene mikro/lokalne zajednice, etnološko i antropološko naslijede, dakle podrazumijevalo je u svakom slučaju tradicijski kontinuitet, a ne prekid u korist neautentičnog i izmišljenog identiteta.

Želimo li rekapitulirati, u najkraćim crtama, snimak stanja moći jezika kao identitetskoga, nacionalnog kulturnog elementa, valja istaknuti nekoliko stvari. Glede *imenovanja idioma, lingua Illyrica, lingua Sclavonica, slavonski (svovinski), hrvatski jezik, „ilirska“* je nominacija jamačno „izvanjska“, jer je govornike tog idioma smještala u određen politički prostor (nekadašnjeg Ilirika), a druga je nominacija dolazila „iznutra“, jer pokriva plemensku genezu. I jedna i druga nemaju, izvorno, etničku konotaciju, i tek bi nominacija „hrvatski“, kao zamjena nominacije „slavenski“ (od 13. st.), opet, imala više kulturnu naznaku (usp. Škiljan, 2002: 243-244).

Što se tiče *politizacije jezika*, to jest svjesne uporabe u konstruktu nacionalnog identiteta, proces je sazrijevao vernakularizacijom, od „opismenjavanja“ (solunska braća) do gramatikalizacije (B. Kašić). Tek ga je Vitezović postavio kao program (*Croatia rediviva*, 1700.). No, kako je upućen Bečkom dvoru (po čijoj je narudžbi i rađen), geografska prostornost (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija) figurirala je jamačno kao jači argument od jezičnog, što je i razumljivo u tom kontekstu u kojem je „političko“, tek „naknadno“, trebalo osigurati i „jezično“. To ne znači da Vitezović nije bio svjestan „jezičnog“, koje će osigurati političko preko administrativne uporabivosti. Vrhу toga, „jezičnom“ je nedostajala društveno-elitistička reprezentacija kakva je bila u liku Zrinskih i Frankopana koja bi mu mogla osigurati „političko“, a koja je nestala u neuspjeloj uroti, te kakva će se pojaviti tek Hrvatskim narodnim preporodom. U njemu se profilirala jača društveno homogena grupacija (građanska) koja je bila nositeljem političkog projekta kojemu je, s obzirom na politički kontekst, „jedino“ jezik (to jest književnost i kultura) mogao biti ne samo simbolom nego i tvarnom supstancijom političkoga konstituiranja

(prema „unutra“ sabiranja, a prema „van“ oponiranja), a koji je obuhvaćao i „prostor“ i „kolektiv“. Naveli smo kako su i Reljković i Kačić donekle bili priprava i ostvarivali politizacijski proces vernakularizacije „u malom“, a za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji čak i administrativno i teritorijalno, koja je u tom smislu „ranila“ prema gornjoj Hrvatskoj (Vrhovec, Mihanović, i potom Gaj).

Međutim, za glavnu i važnu kritiku toga jezičnog „obrata“, odnosno konstrukcije za buduću „talionicu“ hrvatske supstancije, mogla bi pomoći deridovsko-lakanovska analiza dihotomije pismo – glas, koja je ovdje bila na djelu više od stotinu godina prije Derride. Kako smo i naznačili, ona je bila posve „jasna“ i programski i konstitutivno-koncepcijски, i ne treba joj se posebno vraćati, jer je procesno posve normalna. Ali prije toga nam mora biti jasna spoznaja o jeziku kao „kući bitka“ (Heidegger) kako su to ilirci, pozivajući se na Humboldta, držali. U temelju je toga pitanja prijepor materinji – narodni, pismo – glas, „etimologizam“ – „fonologizam“, „latinski“ – „narodni“. Ili da parafraziramo: „piši kako govorиш“ prema „govori kako pišeš“. „Izvorni“ su hrvatski jezici (glagoljica, latinski, čakavski, kajkavski, ikavski), uvažavajući upravo pismo (pisanje), normirali prema „pisivosti“ (pismu), a ne prema „govorivosti“ (glasu), bez obzira na grafijske teškoće koje su potjecale tek od izuma stroja za pisanje, tiskanje, a ne manualna pisanja. Manualnost im je čak pridonijela i određenu pikturnalnost, namirući im i „slikarsku“ mediju-sku značajku, a ne samo alfabetsku. Oni su dokazali da mogu ispunjavati institucionalne obvezе kao pravi *mater lingua*.

Dapače, alfabetom je počela kulturacija, pisana memorija, ponajveći stupanj apstrakcije, te konačno društvena diferencijacija. Pismom se jezik „disciplinirao“ i trajno „kartografirao“, te konačno „upisivao“ ono što je jezik kao „prije-pisma“ već izgovarao. Osjećaj da se „fonetizacijom“ (vukovaca) gubi prvotna „pismovna“ značajka jezika odnosio se na činjenicu da se njome jednostavno ne može iskazati bogatstvo pisma, i da se jednostavno „fonetizacijom“ uskraćuju relevantne hrvatske identitetske značajke i skreće prema počinjenosti ne samo, dakako, u jezičnom, segmentu. Ali i kad je riječ bila „samo“ o jeziku, bilo je razvidno da takva vrsta „fonetizacije“ dira koliko u „povijesnosti“ jezika toliko i u njegovu „supstanciju“. Kad je riječ o prvom, nema sumnje da se time jasno kušao bri-sati povjesni oblik, povjesna memorija, povjesna praksa, pa dakle i tvorbene česti same supstancije, a kad je riječ o drugome, jasno je da se išlo za ciljem potpunoga brisanja

hrvatske supstancije (subjekta), ne samo u njenoj „izvornosti“ nego i u njenoj životnosti (povijesti), „fakticitetu“.

Prema tome, postaje jasnim kako prijepor oko „forme ovanjštenja“ nije bio puko jezično, ili, blaže, pravopisno pitanje, nego dubinsko pitanje opstanka, kako pojedinca tako i naroda, nacije, kulture, identiteta. Ili drugačije rečeno, kada se jezično pitanje počelo politizirati, ono je steklo jačinu nacijske identitetske konstituente i svijesti. A to znači da kada jezik izgubi to svojstvo postupno će se evolucijski „vraćati“ natrag od standarda k vernakularu, a ovaj k nekom od dijalekata, ili jednostavno lokalnog „materinjeg jezika“ („obiteljskog“ jezika) i završiti u nekoj etničkoj (mjesnoj, pokrajinskoj, obiteljskoj) enklavi i tako „zamrijeti“, o čemu današnji proces globalizacije nedvojbeno svjedoči. Slično će se dogoditi i s književnošću: i ona kad bude prestala biti „politična“ izgubit će svoj smisao, iako će imati određena „značenja“, te će se „zagubiti“ u „pojedinačnim ispadima“ (čemu smo, opet, danas svjedoci u post/kvorumaškoj grupaciji hrvatskih pjesnika).

Romantizam

Ugledanje na klasicizam (kod Mažuranića, Demeatra u drami, primjerice), kao i priziv renesanse, slobodni duh, romantički individualizam, „rasute“ forme, i drugo, „obnova“ Gundulića i „dopisivanje“ njegova spjeva (tureformacija i barok), te racionalistička paradigma, kao razumska „kontrola“ romantičkog razigranoga genija – sve je to trebalo posvjedočiti o intenciji jednakе ili slične kulturne, s implikacijama nacionalne, i dakako književne, vrijednosti u onom dijelu ilirske romantičke književnosti koja se nije zadovoljavala samo propedeutičkom, budničarskom (nacionalnom), dakle prosvjetiteljskom ulogom (po čemu se približavala pučkoj varijanti, varijanti pučke književnosti). Time je ona trebala posvjedočiti kako ucjenjivanje u tradiciju („vertikalnu“), i tako pokazati „naštost“, s jedne strane, kao što je trebala pokazati, slično, svoju europsku („horizontalnu“) orijentaciju, dokazujući tako i svoju upućenost, naobrazbu, svoj kreativan odnos s onom kulturnom matricom za koju je vazda tvrdila da u njoj participira. Na svoj to način potvrđuje i Vraz kad se najprije kompleksnim programom (časopis *Kolo*), a potom i realizacijom književnosti, suprotstavlja utilitarnoj, što znači previše funkcionalnoj, ideji pjesništva (*Braći što ište da pjevam davorije*), iako će, paradoksalno, on više preferirati etos narodnoga pjesništva nego Dubrovčane, koji da su mu duhom strani. Svo vrijeme ilirizma će i proći u

bistrenju „spora“ oko pučkog/niskog i estetskog/visokog, pa ako će Mažuranić biti sretna sinteza, već će sfera teorijskoga književnog uma, čak i u vrijeme romantizma, a posebno bidermajera, ukazati na estetsko kao jedino moguće, dok će se Senoa, Jagić, Marković opredijeliti za visoko/estetsko kao isključivo. Bila je to borba za kanon (što ovdje ostavljamo po strani; usp. Protrka, 2008.).

Već smo naznačili da bismo to mogli nazvati vertikalnom dimenzijom (usvajanjem „vertikalne“ tradicije), a horizontalnim pak izjednačivanjem, barem u segmentima *poetičkog* i, implicite, *političkog* etosa, ako ne uvijek i estetički najuspješnjega. O političnome poetičkoga nisu bile samo namrijete djelotvorne silnice samorazumljivošću uvažavanja „vertikalne“ ucijepljenosti u „našost“ – a to je čak i programatski bilo objavljeno – nego i „horizontalno“, „prostornim“ asimiliranjem kulturnog i književnog polja, ne samo kao estetske činjenice nego i kao opće sociokulture, ideološke i političke dinamike. Moglo bi se reći da je i sama logika žanrovske progresije implicitirala različite ideje, pa uz ine i političke (Byron – Demeter). Dokaz su tome Nemčićevi putopisi, a posebno Demetrov spjev *Grobničko polje*, jednako u komparaciji talijanskoga i hrvatskoga krajolika kao kulturne (implicitne i političke) metonimije, kao i u estetičkom pakiranju, iako bi se, radikalno govoreći, za oba moglo reći da i nesvesno preuzimaju dio nametnutog kolonijalnog okulara, upravo kad navode kulturne i kulturaske karakteristike krajolika (opozicija strano – naše kao povijesno-umjetnička muzealnost spram goleti hrvatskog krajolika). Jedno je djelo najbolji romantički putopis romantizma, a drugo je djelo najuspjeliji romantički ep romantizma. Dakako da je jedno i drugo rado na arhemitizaciji, jer je trebalo „uravnotežiti“ značaj i veličinu „entiteta“ koji se uspoređuju, pa tako Hrvatska ne zaostaje za Europom, čiji je dio. Slično će kasnije i Matošu hrvatski krajolik biti metonimija Hrvatske i hrvatstva. Na taj se način „punila“ i „ocjelivala“ *hrvatska* kulturna para-digma, koja je (njeni označitelji) izravno proizvodila i *hrvatsku* naciju, jamačno s političkim implikacijama. Ako je, dakle, „vertikala“ služila uspostavi poveznice s dubinskom domaćom tradicijom, obnavljajući i afirmirajući tradiciju te preuzimajući jedan njen dio, „horizontala“ je jamačno smjerala posjedovanju sluha za europski horizont i kontekst, njegove kulturne i umjetničke recentne smjerove, čime se svjedočilo o komunikacijskoj protočnosti i sluhu za europske kulturno-umjetničke novosti, za vrijednosti i za pripadnost, jednostavno pripadnost tom civilizacijskom horizontu.

Valja međutim početi „otpočetka“, od ideje koju je namrla književnost, točnije budničarsko pjesništvo argu-

mentom „poljupca Trnoružice“ (Wehler), prema kojem se uspavana nacija trebala jednostavno „probuditi“ iz dugovječna sna (Derkos, Štoos govore upravo sličim metaforama). No, to nas metaforičko izražavanje ne treba zavoditi u smislu jednostavna značenja, nego se valja upitati o „sadržaju“ sna, tko su bili uspavatelji, a tko spavači, tko buditelji, a tko probuđeni, jer očito nije bila riječ o istome. Ako kolonijalni status zadovoljava na prvi pogled, jer otkriva strane državne tutore (uspavatelje) i narodnu supstanciju (uspavane „Ilire“), to valja povjesno „razotkriti“ radi jasnoće „nutarnjeg stanja“, a još više pak treba analitički objasniti buditelje („odozgo“) i probuđene („odozdo“). Ili drugčije rečeno, i nacija, i san, i dugovječnost imaju svoj jasan (kontekstni) povjesno-semantički „obujam“, kao i svoje razloge „čekanja“ buđenja.

Kada se veli da valja početi „otpočetka“, ovdje je to u blizini onoga pitanja koje nije ekskluzivno književno, naime estetičko, nego naprotiv ono koje je kulturno-društveno, što znači da nas ponaprijе zanima na koji je način književnost „pročitala“ zbilju, čime ju je diskurzivno „zacementirala“, pri čemu je ukazivala na važnost pojedinoga sektora, društvo koje je reflektirala sugerirajući ujedno u kojem smjeru bi ono (društvo) bilo poželjno razvijati se, dakle u stanovitom smislu njena (književnosti) konstrukcijska ideja. A „otpočetka“ znači da ipak nećemo krenuti od začinjavaca nego od onih „polja“ koja su donekle otvorila vrijeme i model hrvatskoga narodnog i nacionalnog preporoda pa bila, dakle, određena predradnja, i to opet ne u svojoj „iscrpivosti“ nego u glavnim konstitutivnim nositeljima „ideja“.

Moglo bi se reći da je već Gundulić svojim „osmanskim“ slavizmom, a posebice Vitezović zacijelo svojim jezičnim, političkim i kulturnim programom već „unutar“ horizonta koji obrubljuje naš problem. Tim više što potonji anticipativno „skicira“ glavne ideje ilirskog pokreta, a prvi dijelom jezično-književne (barokne), kao i domovinsko-bukoličke utopije, da su, dakle, radili na poslu buđenja „uspavane Trnoružice“, jedan dakle europskom „klasičnošću“, a drugi kroatocentričnošću gotovo starčevičevskog tipa. Kulturne, antropološke, društvene, nacionalne, pa i ontološke figure koje su oni „skicirali“ ušle su kao temeljne, koliko *sua sponte*, logikom romantičnog zanosa, koliko kartezijansko konstrukcijski, logikom konceptualne promišljenosti, koliko „weberovskim srcem“ koliko i „kantovskom umnošću“, koliko immanentnim „iznudama“, koliko i „vanjskim“ kulturno-civilizacijskim „nagovorima“.

Međutim, mi ćemo ovdje ipak „započeti“ onom paradigmom koja je takorekuć *a priori* bila ugrađena u kon-

cept, a da to ovaj nije trebao posebno „domišljati“, jer je bio samorazumljiv s obzirom na to da je koristio one konstituente koje će i Hrvatskom narodnom preporodu biti temeljne. Odnosi se to dakako ponajprije na Reljkovićev ekonomski program te Kačića Miošića (a njemu možemo pridodati i Filipa Grabovca) civilizacijsko-kulturnu paradigmu, jer su obojica svojom racionalističkom, prosvjetiteljskom strategijom u bitnome tvorili i ilirsko-društveni i politički, a dijelom i romantičko-estetički (književni) model, pri čemu se njihov racionalistički prosvjetiteljski impuls prenio i u razdoblje romantizma.

Da se Reljkovićev *Satir* (prvo i drugo, prošireno, izdanje) može iščitati ne samo kao književno-umjetnički uradak pokazala je stručna (ne znanstveno-književna) literatura (Bićanić, 1952: 23-64; Rihtman-Auguštin, 1984.; Pavlović, 1989.) o tom djelu. To je kritičko promišljanje koristilo argumente *ekonomске i folklorno-antropološke* misli na kojoj je Reljkovićevo djelo bilo utemeljeno, posebno u svojim reformatorskim nakanama. U svojem je djelu, naime, on ponudio društveno-ekonomski prikaz Slavonije (i kućnih zadruga) kao i, na temelju toga, ekonomsko-politički program. Zapravo je riječ o dva programa, jer je vremenska razlika između prvoga (1762.) i drugog (1779.) izdanja bila šesnaest godina. No, pored toga djelo je zanimljivo i *sociološki*, jer nudi obilje podataka o obiteljskim i zadružnim odnosima, kao što se u njemu mogu prepoznati začeci *slavonskoga nacionalizma*. Pače se iz područja *pedagogije* prepoznaju segmenti *seljačkoga* shvaćanja odgoja i škole, a i na području epistemologije može se razaznati *racionalistička* i tradicionalistička epistema. Oslobađanjem od Turaka koncem 17. stoljeća Slavonija se od stočarske pretvara u ratarsku, od nedisciplinirane „vojne demokracije“, u organiziranu. Zapravo, riječ je o preustroju *društva*: nova je tvorevina kombinacija feudalnog gospodina, kapitalista koji je investirao u vojnički čin, i časnika koji je jedina vlast, i kao takav „gospodar života“, što će se kasnije i u Freundereicha (*Graničari*) osjetiti kao relevantan dramaturški i društveni segment. A ratarstvo je povezano s okrupnjivanjem društvene skupine radi kontrole, pa tako nastaju veća naselja (kao metonimije kućnih zadruga), što izravno „provocira“ (urbano)-seosku arhitekturu.

Jamačno kao carski oficir Reljković se zauzeo u korist oficijelne politike carske vojne uprave, dakle iz pozicije kolonijalnog persuazivnog diskursa (s kojega je mogao dijeliti lekcije), pa je s tih pozicija on i tumač i propagandist, i kao takav obara se na ostatke narodne organizacije na selu, te „turskim skulama“ suprostavlja napredne, što je zapravo tip „prosvijećenog apsolutizma s vojničkom batinom“ (Bi-

čanić, isto: 31). S naglaskom na kućno gospodarstvo, on zagovara unaprjeđenje poljodjelstva i trgovine, čime se razbija patrijarhalna naturalna kultura, a unosi na selo segment kapitalističke ekonomije. Za poljodjelstvo sugerira etiku rada, unaprjeđenje ratarstva i trgovine koja bi trebala prijeći na robno gospodarstvo, to jest unošenje novčanih odnosa u patrijarhalnu naturalnu ekonomiju.

Šesnaest godina kasnije, u novom izdanju, on je optimističniji s obzirom na promijenjeno stanje u Slavoniji. Ono se očituje u naseljavanju i obradi većih površina i uspostavi trgovačkih putova, propulziji austrijske fiziokrat-ske škole, lomljenu primitivnoga patrijarhalnoga poretka, brizi nad šumama i iskoristavanjem drva, trgovini, posebno robnom gospodarstvu, zatim davanju značaja obrtima. A glede učestale diobe kuća (zadruga) predlaže neku vrstu agrarne komune vojničkog tipa jer se tako lakše snosi teret. Racionalist, odgojen u Saskoj i Šleskoj, Reljković zalaže se za neku vrstu „prirodnoga poretka“ kao onoga koji oslobađa snage građansko-kapitalističkoga poretka od kočenja feudalizma i primitivnoga patrijarhalnoga društva. To ga nije omelo da u ženi ipak vidi glavnog uzročnika nesloge i diobe (zadruga), s jedne strane, te sitnog potkradanja za interes svoje uže obitelji, s druge strane, što je opet bio podrivači element. Na taj je način kategoriju „snalaženja“, to jest „prikrivene krađe“, detektirao kao konstitutivan i ontološki element slavonske *forma mentis*, a metonimijski i cjelokupne hrvatske supstancije. Razvidno je, dakle, koje to segmente Reljković preporučuje kao bitno modernizacijske – sfere ekonomskog, tehničkog i društvenog kao bitno progresivne, koje su poželjne i „s onu stranu“ (mogućih implikacija) kolonijalnog diskursa, jer naprsto posjeduju moć „viška“. Dakle, on je bio svjestan činjenice da se bez izgradnje tehničke subjektivnosti neće moći napredovati, pa je zato i ponudio barem neke od spektra potrebna da se on konstituirira.

Slična zapažanja daje i njegov zemljak Vid Došen, ali uz to upozorava na segment *vatre* kao središnjega mjesta simboličkoga, društvenoga i terimorfnnoga (i heliotropskog) „događanja“ (kasnije će to Mile Budak u romanu *Ognjište* rabiti kao centripetalno mjesto očuvanje rodne, društvene i kulturne matrice, a dio moderne će biti time zaražen – Tucić, Kosor). To znači da su navedeni pisci jasno uočili, s jedne strane „realizam“ i njegovu politizaciju, na koji će se kasnije prisloniti i August Šenoa, Josip Kozarac, naročito prosvjetiteljskom funkcijom, a s druge strane na antropološko-kulturne simboličke figure koje su tvorile simbolički imaginarij kao svojevrstan „regulativ“ dnevna opsluživanja života pojedinca i zajednice. Oni su zapravo

sasvim jasno i donekle precizno naznačili glavne segmente kompleksne epistemološke paradigmе, kako u polju sistematizacije znanja, tako i u sferi praktične primjene, što podrazumijeva dostatnost za realizaciju kulturno-nacionalno-gospodarske cjeline – slike funkcioniranja društva. Oni su naprosto otkrili polje označitelja kao detektiranje, realiziranje i progresiju označenih, što znači proizvodnje značenja i prakse kao društvenih i epistemoloških činjenica. Upravo u Foucaultovu smislu moći diskursa.

Andrija Kačić Miošić, kao svojevrsna kulturna sinteza od Marulića do njega, uspostavlja neku vrstu *pučko-epistemološke* filijacije hrvatskog subjekta/bića osamnaestostoljetnog prosvjetiteljstva. Dakako, ponajprije je za ovaj naš horizont problematiziranja relevantan njegov *Razgovor* (1756.), koji je također doživio prošireno izdanje (1759.). Važan je on najmanje zbog šest „epistemoloških“ razina koje možemo, za ovu prigodu, prepoznati. Ovdje dakako nije mjesto za stilsko-tehnologiju, poetičku analizu djela, koja da nije samo pučka (usp. o tom Botica, 2003.), nego za ukazivanje na prepoznate razine koje su ulazile u tvorbu različitih konstrukcija identiteta.

Prvi sloj je svakako *jezična* faktura, jer jezična realizacija svjedoči o, može se gotovo tako reći, unifikaciji i standardizaciji. U tom bi se smislu moglo tvrditi da *Razgovor* posjeduje svoju („normativnu“) gramatiku, kojoj dakako prethode Gundulić, Vitezović, a posthodi Reljković, pa bi se moglo reći da su svi i oni sutvorci takve gramatike. On je i prije Gaja, iako kao varijanta štokavske ikavice, donekle standardizirao i normativirao hrvatski književni jezik na kojemu će dalje raditi književna praksa pred- i post šenoinskoga razdoblja. Međutim, u još jednom je segmentu važan Kačićev jezik. On nije zamišljen kao *pismo* nego kao *govor*, to jest književno je intencionalno utemeljen i usmjeren (recipijentu) u svojim auditivnim, točnije *fonetskim*, *glasovnim* vrijednostima, ne samo zato što je i čitav *Razgovor* zamišljen kao „narodna“ umotvorina, nego zato što je ciljao na (zvukovno-govornu) pamtljivost više nego (pismovnu) čitljivost pa se, dakle, više nudio kao govor nego kao tekst. On je znači eminentno proizvodio logocentričku matricu, a podržavala ga je i teleološka deistička projekcija, i kao takav je prethodio onim jezičnim reformama koje su na sličnom (hrvatski vukovci) modelu inzistirale. On je do toga došao „sa svoje strane“, a oni „sa svoje“, ali se u logocentričkoj biti ne razlikuju mnogo, iako su i ciljali na donekle različitu, specifičnu recepciju, pa su i „štete“ (jezične, kulturne) drugačije raspoređene.

Drugi sloj je *temeljna ideja*; kako, naime, tekst pripovijeda o važnim događajima i zbivanjima iz prošlosti južnih

Slavena i njihovih susjeda (povijesti svijeta), riječ je, dakle, o smislu za prošlost, za narodne običaje. Time je ujedno istaknut i afirmiran *etnografsko-folklorni* segment, povijesni kontinuitet hrvatskoga naroda od ilirskih vremena, što je dakako podrazumijevalo i hrvatsku domoljubnu ideju. Posebice je to ojačano motivom junačke i slavne prošlosti, koja će ideja postati jednom od središnjih romantičkih (i ilirskih) ideja vodilja kad se bude supozicionirala spram vanjskog i represijskog pritiska. A sklonosću prema puku, dakle fanonski prezrenima, koji su figurirali kao posebni „entitet“, istaknuo je ideju naroda kao strukturiranoga organizma, što će kasnije i Krleža u svojim *Baladama* također apostrofirati. Razvidno je da je Kačiću Miošiću bilo stalo da posebno naglasi povijesni kontinuitet, čime je istaknuo njegovu (hrvatskog bića) dugovječnost i trajanje, njegovu povijesnu legitimaciju i opravdanje, da ukaže na neke njegove kulturne (folklorističke) narodno-supstancialne odlike, dakle ne strane, importirane i pomodne, a oboje čine njegovu povijesnu, kulturnu i nacionalnu tvarnost. Na tome će, uz ine, inzistirati i pravaška ideja.

Treći je sloj, a zapravo četvrti, *modelsko-struktturni* segment i odnosi se više na poetiku u užem smislu riječi. *Razgovori* su primjer hibridnoga žanra. Uz prozne umetke, Kačić Miošić koristi i tip narodnoga deseterca, dakle je riječ o priповjednosti, te osmerce, kao lirske „umetke“, u stilu sličnih pučkih uradaka. Nadalje, koristi tip vergilijskoga epa (cjelina o Skenderbegu), potom koristi također historiografski sloj (Farlati, Vitezović, Segreda), što će kasnije romantizam također koristiti kao romantičku mitizaciju povijesti, podrijetla, slave, časti, u čemu prethodi čak Šenoi. Od usmene se matrice udaljuje time što riše opći plan, to jest deističku univerzalnu projekciju, ali je usidruje u partikularitet vremena i povijesti. To znači da pjesnik i čisto žanrovskim postavom sugerira „vraćanje“ na „provjerene“ vrijednosti pučkoga književnoga iskaza, koji opet sa svoje strane želi biti usidren u historiografski plan, koji se jednim krakom dodiruje hrvatske povijesne supstancije (njene događajnosti), a drugim krakom teži metafizičnosti, pronašav u deističkom planu svoje puno ostvarenje i krajnji „ulazak“. Svojim povjesnicama on prethodi Šenoi, i biva mu stanovitim uzorom, kao što spojem historiografskog i fikcijskog prethodi povijesnom romanu od Šenoe nadalje. Takav model zapravo želi povijest poljepšati književnošću, a književnost osnažiti historiografijom, i tako jedno i drugo učiniti „probavlјivim“ – strukturno, funkcionalno, prijemljivo i poučno. Posebno je pitanje Kačićeva uloga u proizvodnji književna kanona, i to njegove *pučke* varijante, koja je dugo „prijetila“, rastući

paralelno s visokoestetskom, postati prevladavajuća (kaptopska), ali je dakako završila, vrijednošću u trivijalnost, a pretežitošću u rukavcu, može se reći sve do naših dana.

Sljedeći je sloj *recepcijski* efekt, čime prethodi također Šenoi. Nije se slučajno govorilo o njegovim *Razgovorima* kao pučkoj Bibliji, koju je svaka kuća posjedovala. Naime, Kačić Miošić, s jedne strane, stvara čitateljsku publiku u južnoj Hrvatskoj, u čemu je (samo da je to!) njegova monumentalna uloga, a što će istom jačinom i rezultatom nastaviti i Šenoa. A, s druge strane, sam se poziva na recepcijски horizont očekivanja kao strukturni segment samih *Razgovora*, što će također poslušati i Šenoa (ali i iz metatekstnih razloga), dok, s treće strane, nudi model prevladavanja „visoke“ i „niske“ književnosti, u čemu modelski prethodi i Krleži i postmodernističkim poetikama. U tom smislu bi se moglo reći da svojim amalgamom u nekoj mjeri i utječe na kasniju pučku i pisanu (umjetničku) književnost, od ideje sakupljanja, što je romantizam prigrlio kao svoju obvezu, do ideje „kopiranja“ ne samo u brojnih pučkih i (seljačkih) samoukih autora (kakve ćemo susresti u međuraču – Miškina), nego i u nekim stilskim i poetičkim rješenjima (od Vraza, pa preko tipa „lakog stiha“ do Slamniga).

Daljnji je sloj svakako *aksiološka* razina, a riječ je o tome da se, naročito poslije Herderovih upozorenja, pa i mistifikacija, o kojima je prije bila riječ (kategorija „prirodnoga naroda“), i takav tip književnosti (narodne) počelo visoko vrednovati, ne samo kao legitimaciju narodnoga bića, nego i kao njegovu estetičku evidenciju, kao njegov povijesni (tijek razvitka), ontološki (bitak bića) i retorički (estetički) plan, recimo. Neće književni akteri ilirizma (Vraz, primjerice) slučajno posegnuti za modelom narodne književnosti kao „izvorne“ i još neočišćene „stranim“ kulturnim naslagama, a zapravo kolonijalnim pritiskom kulturnoga i književnoga modela (primjerice posebno dubrovačkog), neopterećene narodne (poetičke) matrice, pa će je stoga, bar kao dio, ucijepiti u gradnju strukture. Ovdje je dakle jednakva važnost pridana (književnom) modelu kao i „rasporednu“ diskursa, dakle njegovoj moći na oblikovanju kako kulturnog tako i nacionalnog bića.

Daljnji bi segment bio *moralčki* fenomen, a zapravo je riječ o civilizacijsko-kulturnoj matrici, koji je inače Fortis proizveo, forsirao i pravdao u „dobrom“ kolonijalnom smislu riječi. Kačić Miošić kaže da se skiće „od Zadra do Skadra“, ali ne spontano i „besciljno“ nego konceptualno i intelektualno zamišljen, i to *historiografsko-dokumentacijski* i *poetički-normativno* („spontana normativnost“): njegov je model „čist“ (kasnije će Katančić, 1791., svjesno

i programski slaviti ljepotu „na narodnu“, imitirajući i stilizirajući narodnu pjesmu uz predromantički, sentimentalistički osjećaj ljudske seoske idile, idealizacije priroda života).

Alberto Fortis je naime spisom *Viaggio in Dalmatia* (1774.), s poglavljem *O običajima Morlaka*, i tekstrom *Hasanaginice* na hrvatskom i talijanskom jeziku, postao kapitalan za europsko prosvjetiteljsko, predromantičko i romantičko viđenje i mistificiranje kulturnoga modela tzv. prirodnih naroda, što je onodobno bilo modom. Djelo je bilo posvećeno škotskom lordu Johnu Stuartu koji ga je novčano potpomagao. On je bio pokrovitelj i Jamesa Macphersona, pisca čuvenih *Ossianovih pjesama*, također popularnog i utjecajnog predromantičkog mistifikatora podrijetla starih škotskih balada iz 3. stoljeća. Dakle, nameće se implicitna teza o „povezanosti“ Ossiana i „morlačke“ narodne pjesme, a obje su pojave u Njemačkoj bile gotovo modom. Ovdje ćemo ostaviti postrance problematiziranje Fortisove (polu)orientalističke kolonijalne ideje koja ga je, predkonstrukcijski, vodila u diskurzivnoj proizvodnji esencijalističkoga tipa morlaka, i modela njemu primjerene kulturne paradigme, kako ga iščitava postkolonijalna teorija i kritika (usp. o tom Muljačić, 1996.; Raspudić, 2010.). Tu je označiteljsku proizvodnju „tipa“ vrijedno imati na umu, s jedne strane, jer se model dihotomije kultura – priroda, a s tim u vezi i kulturno – divlje, u konzekvencijama Europa – periferija, središte – rub, prenos i dalje u povijesnim i kulturnim stereotipima sve do naših dana, a s druge strane, ideja označiteljske proizvodnje, koju smo i mi naveli kao temeljnu, želi naglasiti kako se „stvarnost“ proizvodi označiteljima. No, to bi nas odvelo u drugom smjeru, naime, analize različitih ideologičkih apriornosti, posebice s aspekta dihotomije središta – ruba, subjekta – objekta, dočim je nama stalo do detektiranja „imanencije“ modela kao takvoga, dakako u „sabiranju“ identitetna polja.

Kako je uopće došlo do fascinacije morlačkom antropologijom – moral, etika, praznovjerje, običaji, hrana, odjeća, obredi, nastambe, poezija, ples, igre – umjesno je upitati se. Iduće godine objavljen je u Bernu prijevod Fortisova djela uz komentar o prirodnoj dobroti morlačke naravi, a 1775. Goethe prevodi *Hasanaginicu* na njemački, dok je Herder 1778. objavljuje u zbirici *Volkslieder*. Iste godine pojavljuju se engleski i francuski prijevod, pa potom mađarski, češki, poljski, ruski, švedski. Valja istaknuti da su prevoditelji odreda bili najznačajniji onodobni romantički pisci (Ch. Nodier, P. Mérimée, Nerval, W. Scott, Tommaseo, Puškin, Mickiewicz). Balada je ostavila presu-

dan trag u europskoj književnosti romanom *Les Morlaques* (1788.) grofice Justine Wynne (roman je bio preveden na njemački i talijanski), inače romanom s predromantičkim obilježjima. Utjecaj je očit i u Mme de Staël u romanu *Corinne*. Nodier, pišući o „ilirskom“ pjesništvu, navodi kako ga balada podsjeća na paradigmu Ossiana i Homera, pa i u svoj roman (*Jean Sbogar*) prenosi neke motive hajdučije. Mérimée, sa svoje strane, također proizvodi mistifikaciju, jer 1827. objavljuje zbirku tobožnjih „ilirskih“ narodnih pjesama (*Gusle*) sakupljenih po Dalmaciji, Hrvatskoj i BiH, čime obmanjuje europsku javnost tako da i Puškin iz nje prevodi jedanaest balada. Mérimée je, naime, koristio Fortisa i druge izvore, a da naše krajeve nije ni vidio, što u drugom izdanju i priznaje. Ovome bi trebalo pridodati i *Il morlacchismo d'Omero* (1797.) Julija Bajamontija i veoma kritične *Bilješke o Putu po Dalmaciji* (1776.) Ivana Lovrića, čiji je „realizam“ Zapadu djelovao romantički, ali koji također prisvaja Fortisov kolonijalni argument. Ili nadalje Tommasea, koji u početku piše na hrvatskom jeziku u vrijeme ilirskog pokreta i romantizma, sa svojim „umivenim“ pogledom, koji se također bitno ne razlikuje od kolonijalnoga diskursa.

Dakle, iako su prema modernim teorijama o „izgradnji nacije“, kao što smo u uvodnim razmatranjima vidjeli, ključne antropološke, društvene, političke i etničke konstituente, ne bi stajala fama o tome kako je pučanstvo bilo „tabula rasa“. Ono doduše nije još ni moglo biti podvragnuto institucijama (primjerice školstva), ali je posjedovalo epistemu kakvu mu je u Slavoniji nudio Reljković, a u Dalmaciji Kačić Miošić – obje su te knjige bile svojevrsnom kućnom Biblijom, a i vrhu toga postojali su različiti oblici kulturne prakse temeljene na prirodnim ciklusima i vjerskim ritualima. K tome, kako se vidjelo, već od vremena francuske Ilirije postoje novine koje donose štiva uputa za različite praktične poslove, a ni uloga svećenstva (nižeg klera) ne smije se zanemariti kad je riječ o tom segmentu. S druge strane, ako bi se moglo s oprezom reći kako je nedostajala nacionalna svijest, jamačno je bilo *etičke svijesti* (etos zajednice).

Nije li ilirski pokret i „počeo“ apelom biskupa Vrhovca za skupljanjem narodnoga blaga, kao zajedničkog posla na zajedničkoj baštini, i jezičnom standardizacijom, kao homogenizirajućim segmentom. Vrhu toga, model *pučke* kulture, kakav je građen Reljkovićem, a posebice Kačićem, postat će kasnije, u ilirskom pokretu, temeljnom *autoreprezentacijskom* legitimacijom, i u formalnom, stilskom smislu, jer je tako bila razumljiva puku, i u sadržajnom smislu, jer je reprezentirala supstanciju, i u poučno-

tvorbenom smislu, jer ju je trebalo akceptirati i usvojiti kao svoju „visoku“ kulturu, pa su ta tri segmenta trebala biti temeljnim tvorbenim čestima samooblikovanja. Iz tih razloga takav kulturni model nije poiman kao „niži“ ni u jednom od svojih strukturnih česti. Naprotiv, kao što je više puta naglašeno, imao je ambiciju postati protomodelom.

Ipak, matrica o kojoj je bilo riječi, kako veli slavist André Vaillant, protomodel je toga vremena: dirljiva fabula, naivnost prirodnih osjećaja, gantuće i suze, velika bol i veliko očajanje. Sve je to poznato pod stilskoparadigmatskim pojmom sentimentalizma kao svojevrsnoga „razvodnjenoga“ rusozima, koji je vremenski prethodio romantizmu. Prema tome, hrvatska usmena poezija, i podjednako njena mistifikacija, odnosno „morlačka paradigma“, europskom je predromantizmu priskrbila jednu od dominantnih predromantičkih ideja o paradigmama „čistih prirodnih naroda“ s implikacijama od mesijanstva do folkloričkih stilizacija, od izvornosti do još Europom nezagađenosti. Ma koliko i ta sama kulturna činjenica bila mistificirana, ne smije se zanemariti njena paradigmatsnost, ako ne neki naročit utjecaj na onodobno kulturno „zbivanje“ Europe, paradigmatsnost u smislu drugačijosti Drugoga. Europa je time, uz ino, ugledala i prepoznala svoje (prvotno) Drugo, pa joj je i u tom smislu bilo zanimljivo, što ne znači da ga se kasnije nije odricala kao „stranog i primitivnog“.

Valja doduše istaknuti da je „sličnosti“ bilo i u njemačkom i u francuskom romantizmu. Koliko je naime njemački pokret implicirao izbjegavanje revolucije, toliko se francuski naprotiv estetski utemeljio na postulatima revolucije. A prijezir realnog, bježanje u egzotično, san, također ima različite uzroke. U njemačkom je riječ o odbijanju građanskog, u francuskom je naprotiv riječ o nadilaženju građanskog. Slično je i s kategorijom prirode – u njemačkom pokretu ideja prirode poprima kozmološku značajku, u francuskom romantičkom pokretu, pak, koncept prirode podrazumijeva sadržaj bitno antropološki (jednakost među ljudima, prvobitnu dobrotu, mogućnost slobode i bratstva). Priroda sadrži rješenje čovjekove zagonetke, a ne obratno; društveno je neki drugi život.

U hrvatskom romantizmu ta se dvojnost osjeća kao neka vrsta dramatiziranoga „podvajanja“ jastva: dok romantički individualizam „vuče“ prirodi, društveni etos „vuče“ narodno-kolektivnom, što se jasno može prepoznati u pjesništvu hrvatskog romantizma. Tako su i figure „spasa“ različite; u njemačkom se prepoznaju slike koje su simboli (djevojka noći, pijani brod, kristal, kozmička Posuda; nadrealizam će to dovesti do halucinacije), u francuskom nalazimo figure koje su antropološki reprezentativne

(likovi Hugoovih romana). U hrvatskom romantizmu kategorija pejzaža nije toliko kozmopolitska, a i to je radi usporedbe (estetičke i povjesno-političke), nego više hrvatska, obremenjena povijesnom (i kvazipovijesnom) do-gađajnošću, a subjekt je njoj „podređen“ kao i društveno-nacionalnom etosu. Tako bismo u stanovitom smislu mogli „definirati“ hrvatski romantizam s aproksimacijom da njegova čovjeka ne muči samo prošlost, nego ga muči i moguće. Otud mogući rascjep romantičkog subjekta (Mažuranićev Novica primjer je toga rascjepa, a rascjep je ponuđen i na relaciji etosa kolektiva spram destrukcije individualnog).

Ipak ono što je svima zajedničko jest, osim umjetničke, nacionalno-politička i klasno-kastinska (staleška) implikacija. U tom smislu je romantizam, unutar Hrvatskoga narodnog preporoda, dobio i svoju nacionalnu i političku funkciju, dakako na poslu konstituiranja moderne hrvatske nacije. „Rascjep“ se prepoznaće u etosu književnosti, pače i u književnim vrstama, jedan, aktivistički i pomalo revolucionaran, više je došao do izražaja u „aktivističkim“ tekstovima – programima i budnicama – a drugi više u radovima romantičke subjektivnosti (boli), s napomenom da su oba tipa pisali isti književnici, dapaće da je u istom uratku bilo i jednog i drugog elementa (primjerice Deme-trovo *Grobničko polje* ili Mažuranićev spjev, Preradovićeve pjesme, pa čak i Vrazove, kad romantički motivi ljubavi „evoluiraju“ u domovinske motive). Zato smo i upozorili na činjenicu rascjepa romantičkog subjekta.

Nas dakako zanima na kakav su to način, kojim elementima, one (riječ je o diskurzivnim praksama) pomogle poslu konstrukcije nacionalnog identiteta, „zamišljanju“ ili „izmišljanju“ nacije. Drugi slojevi kulturnog identiteta nisu bili „upitni“ – religija je bila podrazumijevana udjelom svećenstva (nižeg i višeg), klase su bile „ispremiješane“ i postupno su se dokidale ukinućem kmetstva, rodnost je bila „unutar“ programa prilično osviještena (Drašković se obraća ilirskim ženama), i trebalo ju je samo pohrvatiti, kao uostalom i neka imena i prezimena. Prema tome, konstrukcija nacionalnog i kulturnog identiteta bila je nadređena kategorija, koja je sve ostalo „upila“ i samoodređivala kao podrazumijevajuće konstitutivno. Bila je riječ o transcedentalnom označenom koje je trebalo „samo“ objaviti, ostvarnostiti, učiniti društveno živim i funkcionalnim. Slijedi da kad se „sredilo“ nacionalno (i kulturno), drugi su se slojevi identiteta odmah sami od sebe „razotkrili“ gotovo u već dovršenosti, što dakako nije bilo baš tako jednostavno i neupitno, a to potvrđuje kasnije i Šenoa, koji je trebao dovršavati neke od elemenata identiteta, ban Ma-

žuranić svojim školskim programom (obrazovni sustav), Strossmayer kulturnom toskanizacijom, a da ne govorimo o političkim strankama koje su „konačno“ trebale dovršiti politički plan (državu), odnosno njegovo ilirsko transetičko, a nedvojbeno etičko, kao i Starčevićeve etničko kao nacionalno.

Kulturni je kapital konačno počeo uzimati „stvar u svoje ruke“, i nije to bilo ovisno samo o tiskovinama, čija je uloga nezanemariva, nego i o ranije naznačenim identitetskim uporištima (folklor, mitovi, obredi, povjesna „sljedstvena“ logika, jezik unatoč različitim koineima), odnosno svim simboličkim gestama koje su bile upregnute u homogenizirajuće nacionalno zajedništvo u pravom weberovskom smislu „opredjeljenja srcem“, što se uklapalo u romantičku „srcoliku“ paradigmu, što znači da je riječ bila i o programskom, racionalnom, i o osjećajnom izboru. Dakako glavnina kulturnih silnica dolazi „odozgo“, iz preporodne intelektualne elite, a kasnija industrijalizacija, i njena mobilnost, samo će ojavniti („podruštveniti“) i „doslovno“ realizirati kulturne simboličke prakse. Figure kulturne simboličke „nadstrukture“, recimo adornovljevske visoke kulture, u slučaju preporoda, donekle su komplementarne čak, ako se hoće, i s Gellnerovim aproksimacijama, s čijim izvodima se ne moramo nužno uvijek složiti, i njegovom idejom o homogenizirajućem učinku visoke kulture kad ona obuhvati cijelu populaciju, a ne samo elitu, a „donju“ razinu podgrijavali su „nagovori“ od Vrhovca do programske tekstova, upućeni različitim recipijentima, od plemića do „ilirskih kćeri“. A propos „kćeri“, domovina je najčešće predstavljana obiteljskom figurom majke koju se „naslijediće“, a ne bira, dok je otac njen branitelj, a djeva (kći) njen proizvod za koji se boriti vitez. Taj će semiotički četverokut biti prevalentan u dubinskoj figuri hrvatske književnosti 19. stoljeća, a i u drugim umjetničkim praksama, ali i ne samo u njima nego i u simboličkoj konfiguraciji projektiranoga „društvenoga plana“ kao hrvatske autohtone ontološke figure.

U razdoblju realizma to će se omasoviti javnim predavanjima u Gospojinskom društvu (koja predavanja su, većinom, objavljivana u *Viencu*), u rasponu tema od darvinizma, dakle podrijetla čovjeka, mode i estetike tijela, dakle na rubu ideja o emancipaciji žena, do filozofsko-povijesnih elaboracija osnovnih temelja (ishodišta). Dapače, već u razdoblju Bachova apsolutizma časopis *Neven* je imao svoje poljodjelske, meteorološke i druge prirodoznanstvene rubrike i napise, i radio na promjeni epistemološke (znanstvene) paradigme. Dakle, nisu identitetske sastavnice samo ono „nepotrošivo“ što je u njegovom središtu (jezik,

narodna tradicija, običaji, zajednička prošlost), nego i ono što dolazi takorekuć iz dnevne potrošnje (različite tehnologije) i simboličkih reprezentacija (književnosti). Razvidno je, dakle, da već iz tih činjenica proizlazi spoznaja o moći kulture, tiska, obrazovanja. Ograđivanje od Beča ili Pešte imalo je ulogu ukazivanja na posebnost, vlastitost, izvornost, svojnost („budi svoj“!).

Ovdje se ne može raspravljati o tekstovima, *programima*, koji su nastali i objavili se od 1850., jer je to razdoblje (Bachov apsolutizam) kada se konstituira nova epistemološka paradigmata, pa i sami članci o jeziku, književnosti, kazalištu, pridonose tomu sklopu, čega su akteri bili svjesni, iako se i ti tekstovi mogu „uklopiti“ u prvotna nastojanja iliraca iz ranijega razdoblja. Stoga su nam ovde značajni samo oni napisi koji su imali inicijalnu ulogu u više segmenata ojavnjivanja. Ti su manifesti i programi (M. Vrhovac, *Poziv na sve duhovne pastire svoje biskupije*, 1813., A. Mihanović, *Reč domovini...*, 1815., I. Derkos, *Genisu patriae...*, 1832., J. Drašković, *Disertacija*, 1832. te Gajevi rani proglaši) istaknuli sljedeće važne elemente koji su mogli uči, i koji su ušli u konstrukciju nacionalna identiteta. No, valja najprije istaknuti da su se jasno raspoznavale, s obzirom na intenciju, sljedeće sfere utjecaja; jedni su bili izrazito *estetičke* naravi (primjerice Vrazova antiutilitaristička, netendencijska ideja književnosti), čiji je cilj bio da se depolitizira književnost, mada je „izjednačivanjem“ drage i domovine politika izravno ulazila u estetičko. Drugi su bili *književno-jezični* (primjerice nastojanje Vrhovčeva) i već su ulazili u ideju konstrukcije kulturnoga i nacionalnoga identiteta, a treći su bili izrazito *političke* naravi (primjerice Gajevi tekstovi, programski i pseudopovijesni) te su za cilj imali konstrukciju nad/nacionalnoga (ilirskoga) identiteta. Unutar naše teme dakako da je primarna treća vrsta tekstova, ali i druga ulazi u obzor, jer je i ona također jednim svojim segmentom upućivala na nacionalni (narodni) supstrat (primjerice Mihanovićev tekst *Reč domovini...*).

Ako dakle promotrimo tekstove Vrhovca (1813.), Gaja (1830.–43.), Mihanovića (1815.), Derkosa (1832.), Draškovića (1832.), iz prve faze ilirskoga pokreta, te tekstove Rakovca (1842.), Vukotinovića (1842.), Šuleka (1844.) i Mažuranića (1848.) iz druge faze, uočit ćemo određene programske sličnosti, ali će tekstovi iz druge faze jednako tako dati naslutiti da su se „neke stvari“ promijenile, pa su se i neka „potraživanja“ u tom smislu modificirala. Nedvojbeno konstituente, prema tim tekstovima, čini *jezik* kao dio čovjekova bića, pa dakle i naroda, te bi hrvatski jezik, štokavske varijante, kao neutralan, „bezinteresan“ jer je

apstrahirao partikularitete, trebao postati jezik prosvjete (kulture), državnog života (administracije). Pojam se *domovine* tretira kao emocionalna, ali i pravna kategorija. Time što se koristila ili sugerirala štokavska varijanta trebalo je ta činjenica biti samolegitimirajuća, a prizivanjem argumenata iz povijesti (narodne memorije), pravnih povelja, trebalo je dokazati usidrenost u tradiciju, pače i državnost. Uz jezik, kao komunikacijsku, administrativnu i književnu funkciju, po čemu je on i kulturni i nacionalni konstituent iz tih se programa jasno prepoznaju i elementi koji upućuju na *ekonomsku samostalnost* (banke), svijest o *znanosti* kao tehnici napretka, te svijest o *geopolitičko-strateškom* položaju (mi-Europa-istok-zapad). Dok je Gajev program bio svjesno odabrana politička utopija (Velika Ilirija), Draškovićev bismo program mogli reducirati na tezu – velika pamet, velika znanost, velika svijest stope u temelju nastojanja i to će omogućiti realizaciju u pojedinih pragmatičkim sferama, od kulture, ekonomije do sfere znanja i obrazovanja, te vjerske tolerancije.

Gaj je, osim programskih tekstova, pisao i pseudopovijesne rasprave, koje su imale znanstvenu ambiciju metodologijom rada (navodio je poznate strane autore), ali su idejom bile zapravo mitizacijske, naročito kad je nastojao afirmirati samosvojnost „naše“ kulturne matrice. Tako primjerice njegov spis *Tko su bili stari Iliri?* (1839.) nekim etnokulturnim gestama (tetoviranje) traži specifičnost, zapravo „posebnu vlastitost naroda našega“, kako veli. No, on se ne zadovoljava samo, ovdje je ipak o tom riječ, znakovnim etnofolklornim očitovanjima, nego svoje argumente traži i u određenim (antropološko)-misterijskim „datostima“ („vilovita moć i sila“ očiju) kao kulturno-simboličkom znakovnom razlikovanju etnikuma. Takvi su karakteristični konstitutivni elementi ulazili u opseg običaja (još bogatstvo osjećaja, boja kose, tjelesna snaga, veselost čudi, sloga s drugim narodima, dalje navodi Gaj) koji je, prema njemu, daleko snažniji tvorbeno-osjećajni segment etnikuma, zapravo temelj, negoli čak ustavno uređenje države ili (teritorijalna) stvarnost domovine (*O načini, kojom se narodnost i kod obladanih narodah sačuvati može*, 1839.). Ovdje bi bila riječ o „spoznajnim mapama“ (Hroch, 2006: 198), ali su se one ucjepljivale apeliranjem na emotivnu sferu u polju proizvodnje kulturne diferencijacije. Razvidno je da Gaj crpi navedene tvorbene česti iz narodnih i pseudopovijesnih priča, a ne historiografije.

Nisu ilirci fikcionalizirali samo antropološko-kulturne znakove nego su, u iste svrhe, poslavenjivali vodeće njemačke intelektualce (Lessing, Leibnitz, Kant, Fichte imaju „slavjansku lubanju“, pače Kopernik i Gutenberg),

a da su pritom „zaboravili“ svoje strano podrijetlo (Gaj, Demeter, Vraz, Šulek). Te genealoške memorabilno-simboličke figure „velikih“ imale su, s jedne strane, za cilj „podsetiti“ na tradicijsku vezu sa „slavnom prošlošću“, te s druge strane na „okupljanje“ oko tih stožernih „utemeljujućih“ vrijednosti kako bi se produljio i učvrstio etnicitet, to jest njegovo „kolektivno dostojanstvo“ (Smith), i kako bi se dostoјno natjecalo s Drugim. Prividni je parodoks da takvi i slični tekstovi nisu djelovali svojom historijskom instinom nego pripovjednom uvjerljivošću, u biti *estetičkim* („pjesničkim“) efektom („dramatizirana“ i imaginacijski „inventivna“ pseudo/povijest).

Uostalom, zar prikupljanje narodnih pjesama, koje su se u bitnom razlikovale od narodnih pjesama drugih naroda, kako to sugerira Mažuranić (*Literatura ilirska, Danica*, VII, 25/1841.), te gotovo njihov kult, nije imalo sličnu funkciju? Opet je riječ o označiteljima, pri-povijesti, retorici, i to specifično „našoj“ koja se treba razlikovati od bilo koje druge, tuđe, kako navodi Orsat Pocić (*Vila pjevačica, Danica*, X, 1/1844.). To ilircima nije bilo teško iskonstruirati jer su imali široku književnu kulturu (usp. Barac, 1964.) i „adaptirati“ je na tip narodne preporoditeljske romantičke književnosti. Upozoriti je ovdje da se spram Drugog (vanjskog) nastojalo istaknuti razliku, pri čemu je jezik jamačno bio najsnažniji faktor (Gaj), a svoje „unutarnje“ razlike svesti na isto, jednako, o čemu svjedoči i nagovaranje građanstva da se na javnim plesnim večerima nosi „na narodnu“ i pleše narodno kolo (Vukotinović, *Lětošnje poklade u Zagrebu, Danica*, IX, 10/1843.), pri čemu je to „isto“ imalo jasan politički cilj.

Međutim, isto u razlici moglo je dovesti do rascjepa subjekta, podijeljenoga ja, o čemu smo već natuknuli, jer je, s jedne strane, trebao „konačno“ afirmirati, to jest konstruirati „naš identitet“ kao proizvod povijesnoga konteksta, i s druge strane, „zastalno“ afirmirati, to jest konstruirati „naš subjekt“ kao potpuno razliku spram drugih. „Naš subjekt“ je dakle bio loman spram „našeg identiteta“, jer se u njega pretopio, a „naš identitet“ je postao lomljiv i sve više reduciran spram „našega subjekta“, ukoliko je ovaj nastojao biti jakim i „samoodređujućim“.

Tekstovi druge faze već karakteriziraju, načelno, odmak od Gajeve ilirske utopije i približavanje ideji „hrvatsva“, kao što s druge strane sve više uvažavaju, kad je riječ o književnosti, estetički kriterij. Rakovac (*Mali katekizam za velike ljude*, 1842.) se tako doduše još služi pojmom „ilirizam“, diferencirajući ga od opčeslavenskog, ali jasno naznačuje svijest o činjenici „na terenu“ (razlika u imenima, pismima i vjeri). Kad sumira što „mi hoćemo“, odnosi se to

na pravo na jezik, jer „sa smrću jezika i narod isti umire“ (Šicel, 1985: 143), potrebu književnosti, jer je ona čuvarec jezika, obrazovanje na narodnom jeziku, municipalna prava kao temelj političkoga bića. To sve stvara nacionalni identitet koji se više ne može svesti na puko pleme. Slične teze zagovara i Šulek (*Što namjeravaju Iliri?*, 1844.), dok Vukotinović u svom poznatom tekstu (*Ilirizam i kroatizam*, 1842.) jasno pojmom „kroatizam“ želi reći da je riječ o političkom programu. Točnije, želi obračunati s romantičnim političkim mistifikacijama koje pod pojmom ilirizma misle na nešto drugo a ne samo kao, genetički (i povjesno od Rimljana do Napoleona) i književno-jezično (riječ je o kulturnom projektu), dio slavenskoga naroda. Zato on pojmu kroatizma namjenjuje političku značajku. On je dakle prvi jasnije uočio rascjep identiteta i subjekta, i apelacijom na „hrvatstvo“ upućuje na konstituiranje „jakoga“ subjekta koji će ono identitetno svesti na „razumne“ granice koje ga neće konstitutivno ugrožavati.

I sfera književnoga teorijskog uma, ovoga razdoblja, iznimno zanimljiva i značajna kad se raspravlja o književnom umu – Demeter, Bogović, Weber Tkalčević – svjedoči također, uz kontinuitet, i o bitnim promjenama. Zahtjevi i nastojanja se mogu reducirati na nekoliko. Kazalište, kao „narodni zavod“ (Bogović), još uvijek je kulturnom i nacionalnom legitimacijom, ono se horacijevski određuje kao *dolce et utile*, pa je s jedne strane i prizor za uživanje, a s druge strane je nesumnjivo podučno. Jezik se jasnije počinje diferencirati na umjetnički (književni) i znanstveni, što znači da je svijest o njegovoj funkcionalizaciji (funkcionalni stilovi) razgovijetna, sve do sociokulturno i antropološki čak finih specifičnijih uporaba jezika (obiteljski, dokoni, zabavni, poslovni, književni, religijski itd.). Kako raste svijest o potrebi sve većeg znanstvenog (epistemološkog) sređivanja, slično se u načinu oblikovanja književnosti zahtijeva sve veća realistička stilska paradigmata. Sve je to temeljeno na kategorijama realnog i istinitog, ili kako su oni govorili, „biti vjeran naravi“ (Weber Tkalčević) znači imati svijest o pravom („naravnom“) strukturiranju i stanju strukture.

Kao što su u ranijoj fazi Gajevi proglaši bili izrazito političke naravi, tako je u drugoj fazi Mažuranićev tekst (*Hrvati Mađarom*, 1848.) također bio politički spis, koji se temeljio na idejama Francuske revolucije – sloboda, bratstvo, jednakost, a pisan je proročkim stilom Mickiewicza: individualna i narodna sloboda su nerazdvojive, vjerska kao i jezična ravнопravnost, teritorijalno jedinstvo hrvatskih zemalja, iako još u realnoj uniji s Ugarskom, ali s jasnom naznakom o Ugarskoj kao zajedničkoj domovini

ravnopravnih naroda. Načelo prirodnog prava najsnažniji je argument, a popunjava ga historijsko pravo (legitimnost). Čak i pravo na jezik slijedi logikom prirodnog prava, jer obilježuje narod i tradiciju.

Ovdje nas u okviru „ideologije nominalne identifikacije“ (Jenkins, 2001.) ne zanima toliko geneza naziva „narodni preporod“, koji su ilirci preuzeли od Čeha, Slovaka, pa i Talijana (Gross, 1981.), pa niti pojam „Ilira“ kao povijesne „legitimacije“, iako su oni trebali imati „krovnu“, „neutralnu“ funkciju, nego to da su jasno naznačili kako je riječ o „našem“ integracijskom nad/nacionalnom biću i „našoj“ integracijsko-konstrukcijskoj kulturi (od antropoloških, folklornih do jezičnih činjenica), kao i činjenica da su tim arhemitološkim utemeljenjima imali presudnu ulogu konstrukcijskog učinka. Kako je to bio samopodrazumijevajući neupitan i neproblematičan horizont, o njemu se nije trebalo diskutirati, nije ga se trebalo „izlagati“, nego, kao izrečenoga, prihvati kao zdrava gotova, kao element transcendentalnog označenog. Ono što je valjalo „izlagati“ i posebno diskurzivno (kao „nositelja“ kulture) naširoko elaborirati, jest razrada one ideje koju je supsumirala navedena „nominalna identifikacija“. A to znači kako nju učiniti društveno plodnom, naprosto kako strukturirati „preporoditeljstvo“ da ono postane nova proizvedena stvarnost, koja će biti *hrvatska*, i u kulturnom, i u društvenom, i u političkom sektoru.

To što je Gaj skratio Kollara, pače ga i prenamijenio, čak i nije toliko bitno, jer je on mogao doći do pojma i iz drugih izvora (Ilir jednako Slaven, dakle povijesna potvrda – memorija), kao što je to učinio Demeter u drami *Teuta*, i ta je prenamjena ulazila u arhemitološku strukturu, nego je bitno da je ona i kao takva trebala imati snažnu integracijsku identifikacijsku funkciju i kulturacijsko objavljivanje. Dapače, upravo je kultura, to jest književnost (*ilirska*), i prema Rakovcu, trebala obavljati tu kohezijsku ulogu u stvaranju „nadnacije“. Pravidni je paradoks da, inače romantički, egzotični motivi u tadašnjoj hrvatskoj književnosti, u ovom svjetlu nisu nimalo romantično-egzotični, nego faktografsko doslovno „naši“, jedinstveno-naši, jer je transetničnost, prema njima, bila sociološka, pa prema tome, iz toga izvedena, politička činjenica.

Ona (nominacija) se, dakle, „odlijepila“ od svojega „supstancijalnoga podrijetla“ i ostala obavljati funkciju svojom označiteljskom sirenskom uvjerljivošću sve do vremena, ili sve do one faze, kada ju je trebalo preimenovati u „kroatizam“ – što je bila samo promjena označitelja, ali ne i biti označitelja – kako sugerira Vukotinović, jer nije bila toliko djelotvorna u svim hrvatskim zemljama, a još

manje ili nikako u drugim (Sloveniji, Srbiji). Nju je trebalo donekle „korigirati“, kako je to postalo očitim, jednako „odozgo“, iz Dvora (Beča), zbog mogućih političkih implikacija, ali slično i „odozdo“ zbog mogućih nejednakosti i latentnih tenzija pojedinih administrativno-političkih partikulariteta. Nominacije, svaka u svojoj društvenoj i političkoj uvjetovanosti, kao i „izmišljena“ tradicija, ritualnim i simboličnim automatizmom, trebale su usaditi određene vrijednosti i moduse ponašanja koji su bili legitimirani povijesnim kontinuitetom (sretan, naš, vrijedan, puni), kako bi se ozbiljio taj konstrukcijski „zamišljaj“.

Umjesno je ukazati na to da je zapravo takav označitelj, kad je bila riječ o etničkoj zajednici, posjedovao persuazivnu uvjerljivost u najmanju ruku s obzirom na poznatih šest Smithovih atribucija – kolektivno vlastito ime, mit o zajedničkim pretcima, zajednička povijesna sjećanja, diferencirajući element zajedničke kulture, povezanost s „domovinom“, osjećaj solidarnosti kod većine populacije (usp. Smith, 1998: 40), s napomenom da su jamačno neki segmenti bili snažniji i „uvjerljiviji“ (primjerice mit o zajedničkim pretcima). Prema tome „nominalna idelogija“ hrvatskih preporoditelja uklapa se u ono što Hobsbawm naziva trima modelima „izmišljanja tradicije“ – oni koji uspostavljaju ili simboliziraju socijalnu koheziju, bez obzira na prirodu zajednice, oni koji uspostavljaju ili legitimiraju institucije, status ili odnose identiteta, te oni kojima je osnovni cilj bila socijalizacija (usađivanje vrijednosti i normi) (usp. Hobsbawm, 2002: 17). I ovo je dokazom naše teze kako su označitelji imali fundamentalnu ulogu u hrvatskom narodnom preporodu, odnosno u konstrukciji (a ne „izmišljanju“) nacionalnog i kulturnog identiteta.

I književnost je, sa svoje strane, barataла arhemitologiziranom građom sa sličnim kohezijskim nakanama. Nemčić, Demeter, Preradović, paleopovijesnom, pučko-etnološkom, običajima, jezičnom „građom“ – dakle kulturni kapital – proizvode koncept domovine, „naroda“, pače i teritorija, jer bi to trebalo biti određenom „krovnom“ nadgradnjom koja će, samorazumljivo, asimilirati i ostale određujuće elemente (gospodarstvo, državni sustav). Književnost im je, kao fikcionalna tvorba, dopuštala onu vrstu majstorijanja koja je djelovala izgledno („realno“) jer se u nju trebalo bezupitno vjerovati. Uostalom, *Danica* je i bila neka vrsta sveslavenske parlamentarno-demokratske debate, pa je i njena ponuda, koliko god bila „izmišljena“, djelovala uvjerljivo.

Ovdje, dakle, nije riječ o Gellnerovoј tezi kako država servisira kulturu (usp. Gellner, 1998.) nego upravo obrnuto, kultura je trebala servisirati državu (najprije društvo,

pa potom „pretvaranje“ društva u državu). Kao što je jezik, povijest, običaji, tradicija vječna i neovisna o hirovima političke pragme (što ima jamačno utopijski prizvuk) – dakle već ostvaren identitet – tako će i država, „izvedena“ iz toga, biti vječna, što je ona „unatrag“ i bila, kako pokazuju pravni spisi, ali je stvar povijesno nepovoljnih okolnosti i lošega tumačenja (Austrije i Ugarske, koje su je „primale“ kolonijalno) što se vazda na to mora pozivati kao na neprijepornu činjenicu i povijesno-pravnu legitimaciju.

Takva „memorijska“ strategija već je u literaturi prepoznata kao *fabrikacija* prošlosti (Smith, 1998.), jer je njena „domovinska“ arheologija trebala dokazati njenu besmrtnost, a mitologizacija („slavna“ i „herojska“) trebala je ukazati na njenu „svetost“, njeno „dostojanstvo“ i njenu „obnovljivost“. Simbolične, ne samo kulturne, figure uistinu su trebale biti autoreprezentacijske, a ne samo autolegitimacijske. Nemčićeva kategorija „slaba pamćenja“ (Nemčić, 1898: 203) ne odnosi se, očito, samo na romantičku fragmentarnost putopisca nego jednako i na one koji navedeno, u njegovoj istinosnosti i legitimacijnosti, nemaju na umu, na „rđave historike i kukavne pravdoznanice“ (Nemčić, isto: 211). Zato oni odreda (Nemčić, Demeter, Kukuljević, Preradović, Trnski i drugi pjesnici) Grobničko polje poimaju kao amblem, kao hrvatsku Meku (Demeter), kao simboličnu energiju, pa zato objektivan, ako i ne po istinitosti, iako su oni u istinitost bili uvjereni, a ono po snazi djelovanja identitetskog polja. Grobničko polje, kao *kult*, slično kao i, ranije, morlačka „čistoća“, ima funkciju poučavanja o slavnoj i pobjedničkoj prošlosti, ukazuje na to kako je tim činom spašena Europa, te posjeduje i metafizički smisao, jer je time sakraliziran „izabrani“ narod – to je njegov istinski spas.

Dakle, važan je faktor kohezije, identifikacije i vrijednosti. Jednostavno, trebalo je stvoriti „kulturno zajedništvo i jedinstvo smisla“ (Guibernau), kulturni kapital, što znači da su podjednako bili svjesni tvorbe nacionalna identiteta kao i prosvjetiteljske uloge – nazvao bih to *začaravljivost simboličkih figura*. Vrhu toga, činjenicom „predzide krčanstva“ oni su „kupovali“ naklonost Zapada. A stvar prihvaćanja okvira (Austrije, Ugarske) bila je samo „taktika“, kako se kasnije pokazalo. To je bila, dakle fundamentalna osnova, a sve ostale bile su „izvedenice“ njene imanencije, od sloge do jedinstva.

Još je jedan važan segment u Demetra i Mažuranića; riječ je o državnopravnom konstitucionalnom pojmu države. Naime, i jedan i drugi izrijekom spominju *državu*; Demeter u sceni kad Bela IV., kad se već našao tu, govori o drugoj državi, koja mu je eto spasila glavu, a u Mažuranića

je osveta čete utemeljena na onodobnoj filozofsko-pravnoj kategoriji pravičnosti i prirodnoga prava naroda, etnikuma, zajednice u koju se „pretapa“ pojedinac. Ne valja to sporno mjesto tumačiti s današnjih anti/muslimanskih ideja, nego jednostavno kao onodobni prilog ideji slobode, pravičnosti, „prirodnoga prava“ (baš ako se hoće i u najrecentnijem smislu – usp. Rawls, 2000.), koju brani jedan etnikum, *zajednica* spram remetilačke individualne autoritarne geste, i koji je upravo po toj ideji sakraliziran Božji izaslanik. A što je to bio slavenski etnikum, tim bolje, jer se radilo o „našoj stvari“.

S prethodnim u vezi, građanski sloj, dakle, inteligencija, koja većinom vodi pokret, ima šire ambicije i uviđanju „solidarnost“, svjesna da je nosiva masa „supstancija“ ipak bitna za ostvarenje tako širokih ciljeva. To što se i svećenici uključuju u pokret nije samo zbog činjenice školovanosti, nego i zbog toga što su oni „na terenu“ mogli znatnije utjecati upravo na seljačku populaciju koja tada predstavlja ogroman postotak. Na taj su način bili faktor „protočnosti“, „premještanja“, „izjednačivanja“, neka vrsta simultana sažetka vertikalne stratifikacije, i po moći odlike i po efektu realizacije, ali i po svetosti polifunkcionalne žrtve.

To dokazuje i književnost, primjerice Mažuranićev spjev – još jedan primjer politizacije književnosti – koji za glavna junaka ima puk, seljake kao nositelje narodnog etosa, njegove samosvjести i samosvojnosti. Svećenik pakao prenositelj Pisma, crkvene nabožnosti i laičke legitimnosti, kao posrednik između društvene hijerarhije (onih „dolje“ i onih od „sredine“ nagore, dakle onostranosti), kao tumača sukoba civilizacija (vjera), kao i politike, ali i kao vrhovne etičke kategorije jednakosti i prava na život određene zajednice – više ih posvećuje nego samo prosvjetljuje.

Matrica *pučke kulture* (i pjesništva) kao „samopredstavljanje“ (Gellner, 1998.) imala je zapravo i kao *autorenprezentacijska legitimacija* također znatnu ulogu u konstituiranju nacije, posebno tragom Kačića (koja je prijetila da uzme primat). Preporoditelji su, ponajprije Gaj, nužno morali prihvati takav model kulturnoga utjecaja iz trostrukoga razloga. Prvo, običan „narod“ još nije bio institucionalno (školstvo) pripravljen za akceptiranje „visoke“ kulture, pa su mu se morali ponuditi oblici koji su mu recepcijски bili primjereni, da bi ga se postupno provodilo „na više“. Drugo, taj je kulturni model bio i sam sačinjen od elemenata pučke kulture, pa ga je narod shvaćao kao svoj. I treće, on je bio priznat od „stranog“, dakle Drugog (i njegovog Drugog), kao relevantan i vrijedan, pa je,

kao takav, mogao figurirati kao „visoka“ kultura. Ovdje nije bila riječ toliko o „izmišljanju“ koliko o „zakrpama“ i „adaptacijama“. Upravo zato jer takva matrica nije bila jednostavno „prepisana“, ona je mogla djelovati kao „nova“ u svrhu oblikovanja kulturacijskog procesa.

Ne bismo se mogli složiti s Gellnerom kad tvrdi da je time nacionalizam zavaravao sebe i one koje treba probuditi (usp. Gellner, 1998.). Taj je tip „stilizirane kulture“ (Gellner, 1998: 78), kako lijepo izlaže R. Horvat (1937: 265-269), bio promišljeno odabранa strategija, jer je uzimao u obzir različite elemente koji su tvorili tu „moguću“ kulturnu paradigmu: – jezik, ideja sloge kao etosa zajedništva, a ne sloge kao unificiranoga skupa pojedinaca, i slavenske uzajamnosti, arhemitologiziranu povijest (bitka na Grobničkom polju), slavenska mitologija, amblemi (grb, surka), narodna nošnja i narodni plesovi, hrvatske slastice, marketing (budnice koje su se dijelile letcima, kazalište kao javna narodna „tribina“).

Sve je to figuriralo ne kao puki „izmišljaj“, nego prije kao supstancialno očitovanje „nas“ – reprezentacijska legitimacija. Ono je bilo prihvatljivo, jer je bilo razumljivo, cijelokupnom etnikumu, a ne samo elitama, a uvažavale su tu matricu europske velike ličnosti (Goethe, Herder). Sve su to, dakle, bile, kao što rekoh, *začaravajuće prikazivačke* tehnike koje su radile na poslu nacionalne „stvari“, s jedne strane kao *integracijski*, a s druge strane kao *tvorbeni* akt, a nije zanemariva ni *socijalizacijska* funkcija, s treće strane. Nije također periferna bila ni implikacija da se time takav model kulture odupire asimilirajućem habsburškom modelu, i formom i sadržajem. Tako je na paradoksalan način, primjerice, i taj svojevrsni (romantički) eskapizam, barem u nekim segmentima, kao samoprikazivačka strategija utemeljena na nacionalnom pamćenju, bio homogenizirajući faktor. On je mogao biti „neizvoran“, kako primjećuje Gellner, ali jamačno nije mogao biti „pogrešan“ baš zato što je pučku kulturu navodio, upućivao k putu kanonizacije visoke kulture, što je kasnije Krleža briljantno pokazao u *Baladama*.

Optuživati preporoditelje da su nacionalni identitet gradili na „lažima“ i „izmišljajima“ u najmanju je ruku dokaz nesporazuma, jer se dostačno ne uzima u obzir da bi se ispravnije moglo reći kako su ga gradili na *pripovijedanju*, na različitim *prikazivalačkim* praksama, što je jamačno nešto posve drugačije, jer je „istina“ pripovijedanja drugačija od „istine“ stvarnosti; jedno djeluje persuazivno, a drugo pak djeluje faktičnošću, pa je zato začaravajuće. Pored toga, ako uzmemo u obzir književnost, ona nije samo fikcionalna nego djeluje i „rasporedom“ i strategijom

struktornoga zbivanja, pa i na taj način poučava. Uostalom, ako je i sam znak, jednako je mogao biti građen na znakovnoj praksi. Iz te se činjenice takorekuć unaprijed moglo znati, ili slutiti, da je efekt znakovnosti neminovan, i da ne može promašiti. Očito je bilo jasno preporoditeljima da „takvom samoprikazivačkom strategijom osnažuju identitet i moć preporoditelja“ (Žužul, 2007: 240), osnažuju ga snagom konteksta, a omoćuju snagom moguće poučnosti, koja je često bila poduprta apelacijskim aktom ili književnim posvetama moćnicima, autoritetima (monarhu), institucijama (Sabor), što nije nužno bila samo „pokornička“ gesta nego još više takтика koja je omogućila da se prikazivalačka strategija uopće pojavi. Moglo bi se čak reći da je empatijska apelacija, koju je inače određen broj historiografa prepoznao kao ulagivačku, a nerijetko i ideološka, bila u stanovitom smislu „ucjenjivačka“, odnosno „zatravljujuća“. A to hrvatska književna historiografija uopće nije prepoznala kad je isticala „bezuvjetnu ljubav“ prema figuri Monarha, a zaboravljajući da je u tim „uradcima“ jasno bila istaknuta ideja slobode, pravice, i povijesno-pravne legitimacije (Hrvatske), koja se jedino tako čak i mogla „proturiti“.

Dakako da je to bilo obrubljeno utopijskim okvirom, ali i njega su preporoditelji bili svjesni pa su zato i proklamirali maksimalistički koncept da bi ga, kasnije, sveli na realniju mjeru. I kao takav umnogome je ostvaren u različitim društvenim i kulturnim sektorima. To je lijep primjer kako se imaginacijsko-prikazivalački akti ipak na kraju, barem dijelom, ostvaruju u društveno-kulturnim konstrukcijama i funkcionaliziranjima. Doduše, kad je riječ o estetičkom, valja reći da su nebudničarske teme, dakle primjerice ljubavne, bile neko vrijeme gurnute u stranu iz razumljivih razloga. Ne toliko, naime, zbog same teme koliko zbog isticanja individualizma koji nije u funkciji (političkoga) društvenoga kolektivnog etosa (nacije, sloga, jedinstva). Već smo ukazali na važnost budnica kao konstrukcije identiteta. Razumljive su stoga bile i polemike, ili polemičke pjesme, u tom duhu (Demeter, Kukuljević, Vraz). Sasvim je drugačije pitanje o, time uvjetovanom, „rascijepljrenom ja“ preporoditelja (opće i posebno, nacionalno i sveslavensko), koje spada pod ingerenciju o kakvoći time uspostavljena nacionalnog identiteta, a ne toliko o samom identitetu kao takvom, o legitimitetu. No, to je sociološko-psihanalitičko pitanje koje bi trebalo odgovoriti na nutarnju „muku“ subjekta, ne toliko o njegovu mjestu, koje je trebalo biti neupitno, koliko o kakvoći toga mjesta, koje je trebalo strukturirati, jer su obrisi mjesta bili jasni samo ga je trebalo kakvoćom osvojiti.

Za aktere realističke književne paradigmе obično se veli da su ideološki proizašli iz Starčevićeva šnjela, a modusima pripovijedanja iz Šenoe, što je u većini slučajeva i točno. To ne važi samo za pravaške fanatike (Harambašić, Kovačić, Kumičić) nego i za manje ideološki eksponirane, u čijim djelima je prepoznati „precrtanu“ matricu funkciranja stranačke strukture (primjerice dekonstrukcijski u romanu Gjalskoga *U noći*). Međutim, ništa manje važna nije činjenica poznanstvenjenja paradigmе, jer su upravo u tom vremenskom razdoblju prirodne znanosti (darvinizam, ekonomski programi) ušle na velika vrata u hrvatsku znanstvenu i kulturnu sferu, ali i u književnost. No, kao što je Starčević počeo sa svojom književnom djelatnošću mnogo prije negoli se posvetio politici, pa je već svojim nekim radovima uveo realizam u hrvatsku književnost, tako je i „pozitivizacija“ realizma počela upravo u tom razdoblju, dakle mnogo prije Šenoe, a nekmoli Kumičića, Kovačića i drugih realista. Ne samo, dakle, iz književno-periodizacijskih razloga, može se reći da 1850. počinje realizam i zatvara se prodorom moderne (1890.), s napomenom da bismo do vremena kanonizirana oblika realizma mogli to „uvodno“ razdoblje nazvati ranim realizmom. Dakle, realizam je rodio, iznjedrio sasvim drugačiju epistemološku paradigmу – političku, institucionalnu, ekonomsku, društvenu, obiteljsku, rodnu, znanstvenu, kulturnu, umjetničku i književnu. I u neku je ruku Novakov roman *Posljednji Stipančići* upravo ilustracija te paradigmе gotovo u svim tim sektorima, neka vrsta sinteze.

Dakle, ponovno je istaknuti da je razdoblje *Bachova apsolutizma* ipak donijelo sasvim drugačiji model, koji se dakako nastavljao na vrijeme ilirskog pokreta, te bio u istoj (nacionalni i kulturni identitet) fukciji (preporoda), ali da su modeli koje je ponudio ipak bili drugačije epistemološke paradigmе. Ako su društveno-političke prilike bile više represijske, institucije austrijski „pročišćene“, tisak pod većom cenzurom, jezik (hrvatski, u koji se uopće nije diralo) se i književnost stao *bidermajerski* razvijati, a društvene i prirodne znanosti konačno počinju ostvarivati svoju znanstvenu paradigmatičnost, što je (motivima i temama) dakako dospjelo i u književnost, pa je književnost i dalje bila politizacijska, oslobođena nekih utopijskih tema i ideja, a usredotočena više na *gradanski* etos i supstrat. Svojevrstan je paradoks da su u vrijeme izrazite političke represije kultura i društvo „poznanstvenjeni“. No, to je donekle i normalna konzekvencija: ako se nije moglo realizirati u političkoj aktivnosti, omogućila je to kulturna i posebice znanstvena sfera djelatnosti, političko biće ustupilo je mjesto kulturnom i znanstvenom biću.

Čemu se to okrenula književnost, umjetnost i kultura da se može govoriti o njenoj „realističnosti“, i što je to uvela znanost da se može govoriti o poznanstvenjenju, poglavito s aspekta prirodnih znanosti (o čemu je već nešto bilo riječi), dakle, s jedne strane o novim umjetničkim praksama, ili barem novim stilizacijama, i novim epistemološkim pospremanjima, s druge strane.

Opća situacija govori nam da je 1849. Gaj prestao izdavati *Danicu*, a iste je godine obustavljena i *Zora Dalmatinska* u Zadru, što nije značilo samo „običan književni događaj“ (Barac, 1960: 7) nego i bitne duhovno-kultурне promjene, jer oni nisu bili samo puki književni časopisi. Njihovo je značenje bilo znatno veće, ne samo glede strukture časopisa, nego i zbog recepciskog horizonta, dakle sadržaja i odjeka. Nadalje, to je vrijeme kad su se iz književnosti povukli Mažuranić, Demeter, Vukotinović, i svoju aktivnost usmjerili drugim poljima – politici, kazalištu, publicistici i botanici, dakle prirodoznanstvenim disciplinama. A mrtvi su već tada Tomo Blažek (1846.), Antun Nemčić (1849.), Stanko Vraz (1851.), Dragutin Rakovac (1854.).

Književnost ilirizma, sa svojom socio-kulturnom dinamikom, ipak je učinila svoje: ojačala je svijest za nacionalnu samobitnost, doduše na osnovi sveslavenstva i južnoslavenstva, ali je ojačala i kulturni sektor sve više na svijesti o hrvatskom kulturnom prostoru. Na taj je način građanstvo, koje se kao takvo počelo značajnije konstituirati, dolazilo do svijesti o tome da je ono, kao subjekt, nositelj hrvatske supstancije i akter modernizacijskih procesa. S druge strane, unatoč izrazitoj funkcionalizaciji književnosti, ona je imala ulogu standardizacije književnoga jezika, obogatila je književne oblike, a svojim najboljim ostvarenjima postigla zavidnu estetsku vrijednost. Kako je izgledalo da će nakon ukidanja feudalizma 1848. i najradikalniji ilirski zahtjevi biti ostvareni, pobjeda reakcije 1849. dala je hrvatskoj politici i književnosti sasvim drugačiji smjer, pa to nije samo dokaz izravne politizacije književnosti nego i činjenica kako političko izravno utječe na umjetničku sferu. Ovdje nisu toliko važne optimistične ili pesimistične projekcije, osjećajna sfera aktera književna polja, njihova ideološko-politička pozicija, koja je jamačno važna kad se raspravlja o modelima ideološke prakse u tadašnjoj Hrvatskoj, nego je bitna relacija politike (ideologije) i umjetnosti načelno. Uzgred se može pripomenuti da su povoljne prilike 1848.–1850. usmjerile gotovo sve hrvatske intelektualce, pa dakle i književnike, političko-pragmatičkom interesu – postali su narodni zastupnici, surađivali su u političkom životu, pa su se i samim tim udaljili od književne aktivnosti.

To novo razdoblje počelo je osnivanjem časopisa *Neven* (1852.–1858.), a završilo je osnutkom *Vienca* (1869.), s time da je svojevrstan prijelaz predstavljao iznimno značajan časopis *Književnik* (1864.–1866.) kao prethodnik *Vienca* i edicije *RAD-JA*. U tom razdoblju, da se podsjetimo, od 1849.–1868., hrvatski je društveni i politički život doživio nekoliko snažnijih potresa dakako na štetu hrvatskoga naroda: 1849.–1852. doba je oktroirana ustava, 1852.–1860. doba je Bachova apsolutizma, 1860.–1868. karakterizira borba za novo ustavno uređenje, koje je završilo stvaranjem Austro-Ugarske, te potom Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. Najgore je bilo razdoblje apsolutizma, kada su bila ukinuta ustavna prava i vladalo se izravnim naredbama. Slično se, dekretom, postavljalo i činovništvo, i tek se u šezdesetim, u vrijeme burnih rasprava o pitanju uređenja države, počela profilirati sjajna plejada političara građanskoga i seljačkoga podrijetla – Strossmayer, Rački, Starčević, Mažuranić, Kvaternik, Perkovac. No, i ta je grupacija doživjela uglavnom *politički* poraz, iako su kulturno-prosvjetni, kao i institucionalni, rezultati nezanemarivi. Naime, kako je ukinut feudalizam, sredila se administracija, uvedeno je niz građanskih zakona u skladu s postrevolucionarnim promjenama, počela je izgradnja bolnica, bez obzira na to što se to može tumačiti kao maskirno sredstvo centralizma i germanizacije, čemu je kasnije služio i njemački jezik kao službeni, uz što je bilo povezano i podobno činovništvo. Zbog omraze prema Beču ne čudi što su nekad radikalni ilirci postali pristalice čvršće veze s Mađarskom (Vukotinović, Bogović, koji o tome i pišu).

A nakon 1860. politički je život živnuo. Uz pokretanje niza političkih listova (najznačajniji je *Pozor* 1860., kasnije *Obzor*), hrvatski su se političari ponadali i potpunom raskidu veza s Ugarskom, koje su od 1848. bile stvarno i prekinute, pa je u tu svrhu uvedena dvorska kancelarija u Beču, s Ivanom Mažuranićem kao kancelarom, a figurirala je kao posredička veza između Dvora i Hrvatske, neovisno o Ugarskoj. Opet se sve dalo na politiku. Na pitanje modaliteta veza, s Dvorom i/ili Ugarskom, u Hrvatskoj su se profilirala tri stajališta: jedan dio političara bio je za određenu vrstu centralističkog uređenja (I. Mažuranić), smatrajući da će se tako ojačati slavenski korpus u državi; drugi dio bio je za užu vezu s Ugarskom, ali uz oprez (Narodna stranka), a treći dio bio je rezolutno za prekid veza s Austrijom i Ugarskom, tražeći potpunu državnu samostalnost Hrvatske (Kvaternik, Starčević). Tomu valja pridodati dio mađarona (uglavnom feudalaca i razočaranih iliraca) koji su bili za jaču povezanost s Ugarskom, te nadalje početak hrvatsko-srpskih prijepora. No, nakon

austrijskog poraza u ratu s Pruskom (1866.), došlo je do Austro-ugarske nagodbe 1867. o dualističkom uređenju, dok je banska Hrvatska uvrštena u ugarsku državu, a da je nitko nije ni pitao, pa je morala svoje odnose urediti Ugarsko-hrvatskom nagodbom 1868. Bilo je to lako provesti jer su članovi Sabora izabrani nasilnim izborima što ih je proveo ban Levin Rauch. Tako je ilirska politička utopija doživjela svoj krah.

Da se povijest cinično ponavlja evo nekoliko činjenica: ukidanjem feudalizma plemstvo propada, jer je ostalo bez besplatne radne snage, ali ni seljaštvo ne jača, jer se parnići i izvlači kraći kraj, a niti je politički izjednačeno. Propadaju dotadašnje seljačke zadruge, prodire novčano gospodarstvo, pa se uz ogromne kamate preko noći pojavljuje sloj bogataša, često nepismenih. Građanstvo, koje je inače nositelj napretka, bilo je tih godina uglavnom strana podrijetla, te je stoga bilo u funkciji germanizacije (Zagreb, Varaždin, Osijek ostavljali su dojam njemačkih gradova). Na jednoj strani bogatstvo, na drugoj glad (i odrasli ljudi hodali su gotovo goli, a u Hrvatskom primorju jeo se kruh od smljevenog dropa). Zato nije čudno da se već 1848. postavlja pitanje seljačkih zadruga, industrijalizacije, kapitalizma, socijalizma, komunizma. U *Pozoru* je slijedio niz sociološko-politoloških napisa o prednostima i manama kapitalizma (Lazar Hollenbach, *Socialna razmatranja, Pozor* 1862.), a indikativno je da primjerice Demeter u *Domboranu* (128/1865.) piše *Proletersku pjesmu* s istovjetnom tematikom. Još je kao pojavu važno uočiti, za prethodno razdoblje gotovo nemoguću, a sada gotovo obvezatnu, pojavu naime kritičkoga promišljanja i prema sebi, hrvatstvu, kojom Jagić započinje svoj kratki pregled hrvatske i srpske književnosti 1866. Ta je pojava razvidna i u novelistici kao i u drami kao najpretežitijim književnim vrstama toga razdoblja. Naime, M. Bogović je još 1848. u članku *Naša književnost u najnovije doba* istaknuo kako su Hrvati slabi političari, pa se stoga moraju posvetiti kulturnom i književnom sektoru.

U vrijeme apsolutizma uređene su srednje škole, gimnazija je proširena sa šest na osam razreda i u njoj su počeli predavati profesori s položenim stručnim ispitom (Veber, Jurković), a s tim u vezi napisani su i tiskani prvi stručniji školski udžbenici na hrvatskom jeziku, što je posebno važno za jezik i književnost. Autori su tih udžbenika nacionalno osviješteni ljudi – A. Mažuranić, M. Mesić, B. Šulek, I. Macun, A. Veber Tkalcović. No, kad je 1854. uveden njemački jezik kao nastavni, taj je početni entuzijazam splasnuo, a i domoljubne su profesore gonili. Sve je to jamačno bilo u funkciji odgoja budućih pokornih činovnika koji će bespogovorno izvršavati naredbe vlasti.

Posebnu je ulogu obavljala osnovna škola po selima, koja je naglo propulzivirala. U nedostatku kvalificiranih učitelja u tim su školama radili nedovršeni đaci, pismenije kalfe, isluženi vojnici, a kako su vršili i dužnost orguljara ovisili su o seoskom župniku, i plaćalo ih je selo, a ne država (otud Jurkovićev lik poluintelligent Čuturić). Dakako, tu se nije mogao uvesti njemački jezik kao nastavni. Inače je ovladala poštast njemčenja među građanskim krugovima, i to se stalo osjećati posvuda, što je Bogović u *Nevenu* oštro napadao. Tada je zamro i rad institucija (MH, primjerice), a posebno je loše stanje bilo u kazalištu na čijoj se pozornici opet govorilo njemački tako da je 1860. došlo do demonstracija protiv njemačkih glumaca, i tek je od tada ono postalo hrvatsko.

Kulturnim akterima 50-60-ih godina, načelno, bilo je stalo da sačuvaju ilirske stećevine, ponajprije narodni duh, s prosvjetiteljskim intencijama u opsluživanju kulture, ali su otvarali i nove perspektive. Tako je paradoksalno primjerice Gospodarsko društvo, kao i njegove publikacije, jer nije osnovano političkim parolama, državna vlast ostavila na miru. Urednici B. Šulek i Lj. Vukotinović učinili su ih djelomično „općenarodnom govornicom o društvenim i narodnim pitanjima“ (Barac, 1960: 30). U tim se godinama pojavio i interes za pedagoška pitanja, navlastito u vezi s pučkim školama, tako da u *Nevenu*, i kasnije u *Viencu*, izlaze članci I. Filipovića, Đ. Rajkovića, I. Perkovca. Posebnu je ulogu odigrao I. Kukuljević da svojim *Društвom za jugoslavensku povijesnicu i starine*, te časopisom *Arhivom za povijesnicu jugoslavensku*, te je od 1851. do 1875. tiskano 12 knjiga. Iako se može reći da su 50-60-tih godina hrvatski humanisti ponajprije njegovali povijest i jezik, upravo zbog navedenih političkih prilika, znatno je pojačan interes za *prirodne* znanosti – kemiju, fiziku, botaniku – tako da Franjo Rački, Janko Torbar, Ljudevit Vukotinović, Josip Schlosser Klekovski ne otvaraju samo nova znanstvena polja, „skrećući“ kulturne interese i k drugim sferama, nego bitno utječu na promjenu epistemološke paradigmе, a neizravno (Rački i izravno) i književnu svijest, njen praktični i njen teorijski segment. Iako su većina njih bili eklektici, većina je disciplina bila ujedno i znanstveno utemeljena (ponajprije botanika, primjerice). Suradnici, zajedno s Jagićem, to su u *Književniku* podigli na još veću znanstvenu razinu, a Jugoslavenska akademija, osnovana 1867., doista znači pravi znanstveni početak, kao i početak novoga kulturnoga razdoblja – razdoblja Strossmayerove toskanizacije Hrvatske.

Simptomatično je da od prestanka izlaženja *Danice*, od 1849.–1852. nema književna časopisa, te stoga ne čudi

opće književno mrtvilo koje nisu mogli nadomjestiti ni godišnja knjiga *Kola* (1851.), ni novopokrenuti lokalni almanah *Dubrovnik* (1849.) Matije Bana, iako ga je ovaj htio učiniti kritičkim glasilom. Tek je *Neven*, koji je pokrenula Matica hrvatska s urednikom Bogovićem, popunio tu prazninu. I on je u programskom tekstu (*Naša književnost u najnovije doba*) neizravno istaknuo tezu da književnost smatra sredstvom nacionalne borbe, a izravno je napao nehaj hrvatskog općinstva kao glavni uzrok hrvatskih nedaća. Bogović je uspio okupiti podosta pisaca (Trnski, Utješinović, Preradović, Kukuljević, Filipović, Veber, Starčević i drugi), te je istaknuti kako je prilično obilna bila domaća produkcija, koju je osobno i naručivao, pače i preporučivao određene žanrove (primjerice naručio je od Vebera novele), a sam Bogović pisao je članke o književnosti, umjetnosti, kazalištu, potom novele, pjesme, a i prevodio je. Prvo je godište značajno i po tome što je donijelo opširnu Macunovu raspravu o estetici (*Kratko krasoslovje*), Veberovu opširnu kritiku Banove *Mejrine*, kao prvu znanstveniju kazališnu kritiku, te prijevode Puškina.

Kako navodi Barac Bogović se vodio trima načelima: da prikupi što više suradnika, da časopis bude na što većoj visini te da diše duhom narodnog otpora protiv apsolutizma, što ga je dovelo do uzništva. Tako je primjerice objavio pjesme Trnskoga (*Kletva Peru pjesnikovom*), I. Filipovića (*Domorodna utjeha*), P. Preradovića (*Utjeha*), s eksplicitnim porukama. Kada su to imala na umu postaje jasno zašto je Bogović uvažavao i građu iz hajdučije ili srpskih ustanaka. Čak je i foklorna građa imala tu namjenu. Kada su koncem 1852. Bogović i Filipović zbog politizacije književnosti dospjeli zatvora, uredništvo preuzima Josip Prauss okupljajući tadašnje književne reprezentante (J. Tombor, D. Jarnević, M. Bogović, M. Stojanović, A. Veber, L. Botić, Milan Bubanović kritičar, umro u 20. godini, I. Okrugić, I. Filipović). Veber objavljuje novele s aktualnom temom (*Zagrebkinja*), a Starčević svoj humoristični žanrovske hibrid. Kada Veber, 1856., nakon uvođenja njemačkog jezika u škole, objavljuje *Ustroj našega jezika*, ta rasprava nije samo lingvistička, nego joj je namjena bila pokazati kako je hrvatski jezik svojim izražajnim sposobnostima jednakopravan europskim jezicima, pa dakako i njemačkome, a Jurković sa svoje strane upozorava na aktualnost i stvarnost kao najpogodnije građi umjetničkoga djela.

Kada *Neven* prestaje izlaziti sličnu koncepciju pokušava nastaviti *Naše gore list* (1861.–1866.) Mije Krešića, ali unatoč solidnom broju dobrih suradnika nije uspio te nema onaj značaj kao *Neven*, iako se tu javlja Šenoa, Korajac.

Značajniji je bio karlovački list *Glasonoša* (1861.–1865.) Abela Lukšića, koji je 1865. Šenoa kao urednik podigao na višu razinu, i u kojemu je objavio programski članak *Naša književnost*, a vrijedan je i žanr književne kritike, te prijevodi (Leopardi). Već je rečeno kako je iznimno važan časopis *Književnik* (1864.–66.), pravi znanstveni časopis koji su uredivali F. Rački, J. Tombor, V. Jagić, te koji je prvi poveo borbu protiv znanstvena dilettantizma u historiografiji, filologiji i prirodnim znanostima, kako apostrofira Barac. U tom je smislu značajna Jagićeva rasprava *Kratak pregled hrvatske i srpske književnosti od posljednje dvije-tri godine* (1866.), koja je imala ambiciju biti revizija hrvatskog i srpskog kulturnog i nacionalnog života. Kao što je *Književnik* bio prethodnik *Vienca* u supstancijalnom smislu, tako je *Dragoljub* (1867.–1868.) bio nastavak *Naše gore lista* u tehničkom smislu, te su prestali izlaziti kako bi „učinili mjesto“ *Viencu*. Treba spomenuti i *Pozor*, ne samo u smislu političko-publicističke djelatnosti, nego i zbog toga što su se u njemu objavljivali važni prijevodi (Turgenjev), što je Šenoa u njemu objavljivao svoje kazališne kritike i feljtone, a znanstvene i književne ocjene Jagić, Rački i Šenoa.

U opće kulturne naznake ulazi i činjenica europskoga kulturnog i književnog konteksta. A to je vrijeme zaokreta prema realizmu i naturalizmu, pozitivizmu kao epistemo-loškoj paradigmi, koja se iz prirodnih znanosti reflektirala i u umjetnostima, pa je takav slučaj bio i u Hrvatskoj. Uostalom istih godina (1857.) Starčević piše svoje teze o realizmu kao i Champflieri u Francuskoj, a o djelima Sainte-Beuvea Turgenjeva, Tolstoja, Ibsena, Dostojevskog uskoro će se moći čitati i u Hrvatskoj, te će do kraja stoljeća o njima, kao i o Darwinu i Haeckelu, biti ispisana brojna stručna i polemička literatura. Dapače, bit će čitavih struja za i protiv prirodoznanstvene pozitivističke misli, a Turgenjev će, uz Starčevića, biti donekle otac dijela hrvatskih realista. Dakako, nije na odmet upozoriti da su hrvatski pisci znali nekoliko jezika te su mogli stranu literaturu čitati na izvornim jezicima. A inače su prevodili od rimskih klasika do realista i drugih, od Cicerona do Ljermontova, Puškina, Gogolja, Turgenjeva. Naročito je to važilo za kazališne potrebe, bez obzira na to koliko su upravo ovi potonji bili loši, prema Šenoinoj ocjeni.

Što se tiče domaće tradicije, ta grupacija, barem do Šenoe, kao da se želi prisloniti na Vrazovu tezu da hrvatska književnost ima po duhu biti narodna, o čemu su oni raspravljali teorijski, a praktično kušali ostvariti. Valja upozoriti da je ta teza mišljena ne kao povratak kulturnoga modela narodnog deseterca, nego je narodno poi-

mano u supstancialnom smislu, kao građa. Dakako da je bilo i radnji „na narodnu“ (primjerice M. Stojanović), ili pak intertekstnih upada. Može se reći da je sukladna tome i Bogovićeva uporaba deseterca u dramama, potom epske pjesme L. Botića, G. Martića, ali već 1854. ta se pojavi veoma kritički opservira, pa Veber hvali Kazalijevu *Trista vica udovica* što ne slijedi narodnu pjesmu.

Inače, kad je riječ o koncepciji književnosti, valja imati na umu niz elemenata koji ju čine, pa tako nalazimo elemente klasike (Veber), utjecaj talijanske književnosti u pisaca iz Dalmacije, te njemačke u pisaca iz Banovine, dje-lomice engleske, te posebno slavenske (poljske). Kad je riječ o stilskoparadigmatskom modelu to je rana faza realizma, o kojem se i teorijski raspravlja (Starčević, Jurković), uz primjese sentimentalizma i bidermajera, pa se može reći da se hrvatski teorijski književni um prije Senoina članka iz 1865. eksplicitno zalaže za realizam, paće i manju mjeru „uljepšanosti“. To je ujedno razdoblje kada se prvi put postavljaju neka načelna pitanja o umjetnosti. To su do-duše kompilacije, ali književnopovijesno važne. Uz to je i kritika znatno oživjela. Pri svemu tome pojam književne vrijednosti sve više ulazi u prosudbene postupke. Estetičke poglede svojih suvremenika donekle je sintetizirao Janko Jurković, prvi naš kantovac, u ediciji *Rad* u svojim teksto-vima objavljenim kasnije.

Što se tiče književnosti u užem smislu riječi, dakle njena teorijskoga i praktičkoga uma, prijeći nam je na uže polje književne dinamike, i to u njenim glavnim ide-jama, koje su „iščitavajući“ stvarnost radile zapravo na njenoj konstitutivnoj konstrukciji. Ona je i dalje, svojim funkcionalizmom, radila na „spasu“ kulturnih stećevina preporoda, poglavito kad je bila riječ o radu na budno-sti nacionalne svijesti u tadašnjim nepovoljnim politič-kim, društvenim i kulturnim prilikama. Domoljubna je lirika i nadalje bila prožeta idejom slobode, a slavenstvo je poimala kao političko uporište. Ta je lirika redizajnirala pojam ilirstva u hrvatstvo (Senoa piše *Hrvatulje*), a čak i ljubavna poezija (Trnski, *Krijesnice*) modelira tip idealne hrvatske djevojke, koja će postati gotovo prototipom i u dramama u aktantskoj shemi, i to paradoksalno u razdo-blju moderne.

Međutim u tom je razdoblju dominantna vrsta no-vela. Politički i kulturološki ona je nastala iz potrebe da se čitatelju dadne štivo na hrvatskom jeziku, i da se po-stigne određen poučni efekt. Zato nisu neobične i teme iz hrvatske prošlosti, hajdučije, jer je trebalo dati primjer junaštva i radi „vježbanja“ ponosa, i zbog vjere u buduć-nost (primjerice Bogović). Uz tu pseudohistorijsku nove-

listiku, jamačno je značajnija ona koja je svoju građu uzimala iz onodobne aktualnosti (Veber, Jurković, Korajac), pa je Jurković držan osnivačem seoske novele (*Tri lipe*), s očitim etnografskim materijalom. I upravo u njima valja tražiti tragove ranoga realizma. Uz rađanje romana kao književne vrste posebno je važna dramska vrsta, i to u trostrukom smislu: imala je ambiciju umjetnički „povišene“ književne vrste, omogućila je konstituiranje književne kritike kao samostalne vrste, a analizom su postavljana načelna teorijsko-estetička pitanja (problem tragične krivnje, kompozicija, građa i oblik). U tom su nam kontekstu razumljiviji estetički radovi Macuna i Sladovića, a i pokušaj da se izade iz hrvatskih granica, odnosno da se ugleda u velike pisce i opeljudska pitanja (Byron, Schiller, Goethe, Shakespeare). Ovdje je već riječ o kritici malograđanske *forma mentis*, s jedne strane, te tipu poluinteligenta, s druge strane, odnosno njegova puta iz seljaka u građanina, koji će briljirati u Kovačićevu *Kumordinaru Žoržu*, ali ga genetski susrećemu i u Jurkovićevu *Pavlu Čuturiću*, uz kritiku bijede školstva u Hrvatskoj.

Nego, da se vratimo problemu realizma kao onoga stilskoparadigmatskog modela koji je pretežit u tomu razdoblju. Razdoblje hrvatskog realizma moglo bi se vremenski odrediti od 1850. do 1890., s napomenom da se te kategorije ne poimaju kao „čiste“, ne samo svojim početkom i završetkom nego i u svojim vrhuncima kanonizacije. To razdoblje, u njegovu početnom vremenskom odsječku, mogli bismo imenovati *ranim realizmom*, u kojemu se još nalaze stilski elementi sentimentalizma i bidermajera, a vrijeme zrela realizma može se nazvati *kanonskim realizmom*, ali već s elementima dezintegracije, i zaokretom prema psihologizaciji. Ovu je tezu lako dokazati i u sferi teorijskoga i u sferi praktičkoga književnog uma. Naime, i prije Šenoina manifesta (1865.), između 1850. i 1860., ne samo na razini intuicije nego i podosta osviješteno može se detektirati spoznaja o potrebi prikazivanja zbilje realistički. Kritičari su i teoretičari (Starčević, Veber, Jurković) došli do spoznaje o građanskom sloju kao uporištu čija je dnevna zbilja postala književnom građom, a priču je pak trebalo prikazati u mimetskom modusu kako bi se, zrcaleći, prepoznala (Veber: *Zagrebackinja*, Jurković: *Pavao Čuturić*). Iz toga se može zaključiti da je estetička misao bila podosta profilirana, te da je ona svoje usidrenje vidjela kako u društvenim promjenama tako i književnoj slici tih promjena. Ono prvo je sociološki razumljivo, a potonje odnosilo se na dvije sfere; jedna je već podobro osviještena pozicija metatekstna (posebice u Vebera), a druga se odnosi na sferu kritičkoga i estetičkoga promišljanja, dakle ideje književnosti i umjetnosti pravdane estetičkom sferom.

Ante Starčević je jedan od prvih, uz Vebera i Jurkovića, koji je i u sferi prozne produkcije i u sferi kritičkoga i teorijskoga motrenja primjer rađanja ranoga realizma u hrvatskoj književnosti, a k tomu je u ideološkom smislu, kao pravaš, otac hrvatskoga zreloga realizma. Svojim novelama, zapravo miksturama novele, putopisa, feljtona, filozofske kozerije (*Poslanica pobratimu D.M. u B.*, 1852., *Pri-zori iz života*, 1853., *Uputa*, 1858.), u predmetnom sloju opisuje aktualnu društvenu problematiku, stilom blizak mimetizmu, dok se u žanru mogu označiti kao satire i ironije. On je već detektirao dihotomiju Platonova nauka o umijeću življenja i pojavu liberalnoga kapitalizma i strasti za zgrtanjem novca, a s tim u vezi i metode „novog reda“ (korupcija). U pripovijednom se postupku pojave imenuju (posebno kritika zagrebačke malograđanske žabokrećine) da bi se potom s etičkih pozicija umovalo o tome, u smislu propedeutike „učitelja života“.

Starčević je jednak značajan, ako ne i više, kao teoretičar i kritik. U svojim radovima, čija je sinteza *Pisma mađarolacah* (1868.), iz metodološke impostacije može se iščitati njegova teorijska i estetička pozicija. Središnja mu je okosnica kategorija *istine* u filozofsko-ontološkom smislu, u povjesnom i historiografskom smislu, te u pozitivističkom smislu s aspekta empirizma (realizma, stvarnosti). Kategorija istine, kao regulativno načelo, jamačno je klasičnoga podrijetla, ali je dopunjena argumentima 19. stoljeća i njegove historicističke svijesti u smislu isku-stvenih pozitivnih činjenica, jer je o neorganiziranoj hrpi činjenica vazda govorio da vrijede za „obseniti prostotu“. Čak se i opažaji, percepcija, osjećaji, dakle opet neka vrsta „znanja“, grade na iskustvenim činjenicama. Kategorija razmišljanja, dakle kognitivna radnja, uspostavlja smislene i kauzalne veze.

Međutim, u noetičkom smislu Starčevićev pojam istine bliži je njegovoj osnovnoj etičkoj, to jest ontološkoj kategoriji kao antropološkoj transpovijesnoj konstanti, koju je iznio u predgovoru *Pisma magjarolacah*: „Pokazati čitatelju istinu i neistinu, lepo i ružno, dobro i зло, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što se od pisca može očekivati“ (Starčević, 1995: 294). Ta teza otvara realističku paradigmu u onoj mjeri i kada iz ontološke pozicije prelazi na prikaz konkretne i društvene stvarnosti, što je učinio u svojim novelama, u kojima je opisivao, kako je to eksplicitno istaknuo u istom napisu, vjerno i istinito.

Nije teško zaključiti kako je Starčević svoje teze usidrio u etičku komponentu (kantovsku dužnost), pa u tom slučaju i estetsko korespondira s filozofijom povijesti (ideja

slobode). Stoga dakle slijedi da je *etičko, estetsko i povijesno* korespondentno i utemeljeno u kategoriji istine, a metodom razumijevanja u dijalogu tradicije i sadašnjosti, pri čemu je u političkom smislu naglašeno prirodno pravo, a za Hrvatsku i historijsko pravo, a ovo usidreno u životu, pa otud „znanost života“. I pravo, i država, i povijest, i politika teleološki su usmjereni: cilj i svrha jesu sloboda i sreća, pojedinca i naroda kao cjeline; ideja slobode motor je povijesti.

I Veber Tkalčević – a i on je jedna od kapitalnih osobnosti ranoga realizma – u nizu članaka (*Nješto o kazalištu, Sud o Meirimi, Književnost ilirska, Predmet pjesništva, Ukus*) prilično jasno profilira svoju estetičku poziciju ute-meljenu na klasičnom formalističkom postulatu (jedinstvo u mnoštvu). No, kako u sferi teorijske tako i beletrističke njegove djelatnosti jasno je razaznativa težnja realističkom modelu književnosti tezom da mora ostati „vjerna naravi“, iako tu narav valja „krasočutno idealizirati“. I dok od povijesnoga romana zahtijeva istinitost, poeziji dopušta subjektivnost, što implicira autonomiju umjetnosti. Zarana je hrvatska književna kritika primijetila da je Veber jedan od „prvih preteča našega književnoga realizma“ (Andrić, 1906: 78), čija se metoda pisanja i stilska faktura maksimalno približavaju „znanstvenoj disciplini“ u smislu realnog i istinitog opisivanja, znanstvenoga u smislu pozitiviranja činjenica društvenoga korpusa. Njegova *Nadala Bakarka* je naša prva *Giga Barićeva*.

Iako je bio optuživan za diletantizam, a u tome nije jamačno bio osamljen primjer. Uz to se valja podsjetiti da je to vrijeme konstituiranja različitih znanosti, od jezika i književnosti, povijesti književnosti, teorije i estetike do historiografije i prirodnih znanosti. Normalno je, dakle, da je i Veber, u skladu sa svojim postulatima i onodobnim horizontom razmišljanja, kušao detektirati i definirati određen broj problema, a napose filoloških, metričkih, teorijsko-kritičkih te estetičkih. Vebera, dakle, možemo optuživati, ili braniti, za diletantizam kao i cijelu mu, a jednak i prethodnu, generaciju, jednostavnom činjenicom što je, kao i drugi, aktivno sudjelovao u kulturnom životu Hrvatske te bio sutvorcem tvorbenih česti kulturne modernizacije Hrvatske. Njegova ideja vjernog prikazivanja naravi ide dотле da je uz drugo izdanje Gundulićeva *Osmana* (1854.), argumentima Aristotela i Horacija, zamjerao Gunduliću zanemarivanje toga načela. Njegova glavna estetička rasprava, *Ukus* (1882.), zapravo sumира njegove teze iz ranijih tekstova, a mogla bi se sumativno opisati parafrazom, njegovim riječima: umjetnost mora ostati „vjernim naravi“; ona “narav krasočutno idealizuje“,

a „grdoba pako može samo kano protimba da se tim više istakne krasota biti shodnim predmetom pjesničtva“. Ljepota je sklad dijelova, jer „sve što je krasno mora imati više čestih“ koje moraju „kod krasote biti sastavljene u savršenu cijelost“, uz to da je krasota utemeljena u moralu. Ljepota je, dakle, sklad dijelova i konstitutivno relacijsko (strukturno) i aksiološko, estetičko i ontološko, s temeljem u moralnoj svrsi. Ljepota, prema Veberu za razliku od Kanta, ima svoj jasni telos.

Pored te objektivne, mimetičke dimenzije, on zagonjava, naročito u poeziji, i subjektivni moment, što znači polje osjetilnosti, čime se relativiziraju kruta stajališta. S jedne je strane realistička impostacija, a s druge pak kreativni subjektivni moment, što opet dalje implicira autonomiju umjetnosti. Dakle, spoznaja (epistemološki i gnoseološki problem) i doživljaj (sfera osjetilnih stimula, dakle psihološki problem) mogući su u mjeri razvijenih prirođenih impulsa duše, što u konzekvenciji znači da aksiološka prosudba izmiče argumentima strogo logičke pravde. Tako je kategorija ljepote povijesno relativizirana, jer ovisi o konsenzusu, to jest efektom je različitoga kulturnoga modela, što držimo kapitalom tezom i Veberovim prinosom u sferi hrvatskoga teorijskoga književnoga uma. Veber je dakako tendencijski moralist, ali on ne zaboravlja ostale aspekte estetičke problematike, iako je zbog svoje ideološke uvjetovanosti jamačno sklon kompromisima i uravnoteženjima.

I Janko Jurković, prvi naš kantovac, u člancima iz 1855. (*Moja o kazalištu, Misli o jeziku*), raspravljavajući o načelima dramskog strukturiranja iznosi osnovni postulat realizma – prikazivanje ljudi onakvima kakvi jesu – a odnosilo se to na predmet, psihologiju i jezik. Ako su pedesete i šezdesete godine u sferi književnoga teorijskoga uma bile godine „znanstvene priprave“ (Posavac), Jurković to 70-ih nastavlja. I on je u književnoj kritici, teoriji i novelistici (rani realizam) na sličnom tragu. Sedamdesetih će, kad počinje objavljivati veće studije u časopisu *Rad JA*, postati znanstveniji (o komičnom, o pojmu uzvišenog, o metafori, o ženskim likovima u narodnim pjesmama). No, za raniju fazu Jurkovićeva mišljenja značajna su sva tri (*Moja o kazalištu*, 1855., *Misli o jeziku*, 1856. te *Pismo njekom mladom prijatelju o spisateljskom zvanju*, 1862.). On, naslanjajući se na Horaciju i Kvintilijana, ističe da je šala podobnija od oštchine za rješidbu problema, pa u skladu s tim ističe tezu o poučnom karakteru i moralnom postamentu šaljivih spisa.

Jurković u kazalištu razlikuje institucionalno-tehnički dio, o kome ne govori jer je to stvar izvedbe, i supstan-

cijalni dio, te postavlja pitanje možemo li imati *narodnu* dramu. Izbjegavajući simplifikacije folklornoga tipa, on u formalnom smislu ne traži bitne promjene (poziva se na Shakespearea), nego misli na predmetno područje iz kojega se uzima radnja. Usredotočujući se na tragediju i komediju, veli da tragediji ostavlja povijesnu sferu, jer ona podrazumijeva ozbiljnost, uzvišenost, patos, dok komediju preferira, i to iz tri razloga: strukturnoga, ona nije lakrdija, nego se mora temeljito poznavati život, što znači psihologiju i osjećajnost, te jezičnu dorađenost; ona je dakle bliska životu. Drugi je razlog recepcionsko-propedeutički, jer je bezbolnije efektnije poučavati kroz smijeh, što je oslanjanje na Horacija; te treće, u fokus postavlja zanatsku i aksiološku dimenziju. Zapravo je riječ o umjetnički-ontološkom, jer je prema njemu manje zahtjevna i od tragedije, vjerojatnija je, ima širi tematski repertoar, oslobođena je patetike i sentimentalnosti. Razvidno je da se ovdje već implicira teza o relizmu načelom da se prikazuje ljudi onakve kakvi jesu.

Daljnji elementi njegove koncepcije književnosti mogu se svesti na sljedeće: zalaže se za popularno-znanstvenu pučku, tzv. efemernu književnost (kalendari), jer je recepcionski najprimjerena i najraprostranjenija, nema više panslavenske ideologije, nego se zalaže za nacionalnu, narodnu individualnost. Kritizirajući prilično odrješito hrvatsku književnu produkciju ističe kategoriju talenta, ali i zanata, sposobnosti psihološkoga crtanja, jezične kompetencije, u gramatičko-normativnom i stilskom smislu. Jurković, naročito kasnije (*Ob estetičkih pojmovih uzvišena*, 1870.), ide putem od Aristotela do Kanta i njemačke idealističke filozofije, naročito kad je riječ o kategoriji uzvišenoga. Temeljna je Jurkovićeva teza da duša spomoću dojmova stvara predodžbe, te na osnovi njih pojmove iz kojih gradi sudove, a iz toga pak izvodi zaključke. To je spoznajni čin, ili njegovim riječima „upoznavajuća djelatnost duše“, ako reflektira predmetni svijet. Ako reflektira sebe riječ je o čuvstvenoj djelatnosti. Različiti su sadržaji čuvstva, među koje pripada i estetsko, čiji je sadržaj lijepo, idealno, dražesno, uzvišeno. Uzvišeno je jedna od forma ljepote, shvaćeno kao oblik, pa je u estetici važan odnos forme i sadržaja, ideje i slike.

Što je Jurković pruzeo od Kanta? Kant, uz razum i um, kao dvije vrste spoznajne moći, ukazuje i na rasudbenu moć. Dakle, uz znanost i moral, treće je područje umjetnost, te je estetsko područje naime područje subjektivne svrhovitosti. Ono što je lijepo, što nam se sviđa, ukazuje nam se svrhovito samo preko osjetila. To je predmet estetske svrhovitosti. Kad doživljaj ljepote počiva samo na

ugodi, iz koje je isključena potreba, ili interes, riječ je o doživljaju bezinteresnoga sviđanja, a ono je u estetskom odnosu čovjeka prema objektu ponajprije upravljenog na formu, koja daje umjetničkom djelu specifično jedinstvo, a time i samodostatnost. Konzervacija je te teze da se umjetničkom djelu odriče bilo koja namjernost, pa bi svrhostitost bez svrhe, dakle, činila bit ljepote.

Jurković je zaslužan za prijenos tih spoznaja, a posebice zbog ukazivanja na slabosti hrvatske književnosti. Njegovo apeliranje na „ogledalo“ prirode višestruka je podrijetla, od klasicističkoga, prosvjetiteljskoga, romantičko-rusoovskoga do šilerovskoga (a to je učenje spojilo Goethea i Kanta). No, mi moramo promišljati Jurkovićeve teze onako kako je to on elaborirao, naime u funkciji konstituiranja realističke paradigmе. Da ne bi bilo dvojbe, on teze opskrbljuje i drugim elementima kad upozorava da pisac mora poznavati život ljudi, u čemu je podudaran sa Starčevićem „znanošću života“. Pače, Jurković govori o *socijalnoj* i *psihološkoj* motivaciji, što je školska definicija realizma. U podlozi su Jurkovićevo, kao i Starčevićeva, kao i Demetrova, svjetonazora temeljne kategorije *istine, života i naravi*, što bi bila neka vrsta mimetizma u Aristotelovu smislu, barem kad je riječ o „poslu književnosti“.

Dakle, hrvatska književnost nije trebala čekati Šenou (1865.) da bi se detektirao provizorij paradigmе koja je već tih godina ostvarena kako Veberovim, Jurkovićevim, Korajčevim, Vodopićevim novelama, Starčevićevim humorističnim uradcima, Vojnovićevim *Geraniumom*, na tragu Flauberta, i dakako Šenoinom zadnjom pripovjedačkom fazom. Iz navedenoga se može zaključiti da bi se hrvatski realizam mogao odrediti kategorijom društvene uvjetovanosti u trostrukom smislu: prvi se odnosi na referencijalnu dimenziju (teme iz aktualne društvene stvarnosti), koju valja što vjernije prikazivati, dakle na njegov *mimetski modus*; u drugom smislu odnosilo se to na jezik koji treba biti „što bliže“ predmetu, dakle na *jezični mimetizam*; i treće, metatekstni dijelovi u pojedinim novelama (Veber, Jurković, Vojnović, Šenoa) pokazuju osviještenost njihovih autora, pa je riječ o pripovjedačevoj svijesti o *narrativnim mehanizmima*. U tom se smislu može reći da je tekstovna svijest (autor) bila određena u ontološkom statusu kategorijom istine, a u gnoseološkom statusu tehnologijom proizvodnje.

Epoha *kanonizirana realizma* razdoblje je proze, posebice romana, koji doživljuje punu afirmaciju, novela postaje „realističnija“, dok se critica, mnogo prije moderne, konačno ustaljuje kao žanr, a književna kritika naglo cvjeta i osamostaljuje se kao zasebna književno-znanstvena disciplina. Sve su one u svojem području dale nedvojbeni

prinos ne samo na užem području književne *mathesis*, nego i na općem planu kulturne modernizacije Hrvatske u 19. stoljeću, jer nisu samo „odčitale“ stanje, kritički ga se cirale, nego su implicitno, a nerijetko i eksplisitno, ponudile koncept buduće konstrukcije hrvatskoga društva, odnosno ono što zovemo hrvatski identitet gotovo u svim njegovim sektorima. Dakle, i u sferi književne prakse, odnosno poetike, razvidno je da je realizam, modusima mimetizma, jednako radio na pripovjednoj tehnici, na reprezentiranju spektra društvene zbilje, kao što, pružajući modele ugledanja, u pozitivnom ili negativnom smislu, nudi antropološke, društvene i ontološke modalitete koji bi trebali poslužiti kao konstrukcijski modeli za ostvarivanje projekcija, kako na pojedinačnom tako i na općem planu društvenoga tijela, pa je tako prezentirao određeni projekt. Svojom kritičko-teorijskom mišlju ne samo što je analizirao književnost nego je izravno ulazio u sociologiju društva, zalažući se ne samo „s romaneskne“ nego i „sa svoje“ strane da se hrvatska supstancija povjesno, društveno i politički ozbilji do razine ontološkog priusa, onako kako je to ostvareno u europskom tipu književnosti i građanstva – nazovimo to *balzakovska matrica*.

Ona bi (ta matrica), temeljem hrvatske realističke proze, trebala dokazati (na temelju čitanja praktika) i pokazati (na temelju koncepta) da je *političko*, ideološko-(stranačko), nemalim dijelom proizvodilo maligne društvene silnice, i kao takvo razaralo hrvatsku supstanciju (primjerice Gjalski) umjesto da radi na pobošljjanju; da je *etičko*, zbog relativizma, neracionalnosti i „usmjerenosti“ moralnosti, izgubilo svoju kodnost (univerzalnost pravila – primjerice Kovačić) te je tako dospjelo do imoralnosti i pretvaranja; da je *tehničko*, u sferi proizvodnje poljodjelstva otvaralo tehnologisko i tako poboljšalo prinose, ali je istodobno u sferi intersubjektivnosti zacementiralo stare društvene odnose i tako regradiralo napredak (primjerice Kozarac), ili je bilo izravnim uzročnikom propasti (Novak); da je *ekonomsko* zajedno s industrijskim doduše pokrenulo napredak, ali je proizvelo društveno raslojavanje i pauperizaciju, proletarizaciju, a velikim dijelom i odsejeničku konstantu, pa dakle i usmrćivalo rast supstancije (primjerice Novak); da je *novčano* unatoč, a dijelom upravo i zbog toga, „sređenijoj“ i boljoj manipulativnosti, s jedne strane, proizvodilo zelenaska scenu odnosa, a, s druge strane, razaralo već i sam pokušaj konstituiranja uređenijega društvenog odnosa, utemeljenoga na obiteljskoj samorazumljivoj uređenosti (bovarizam – primjerice Eugen Tomić, Kumičić); da je *umjetnička* sfera postupno sve više „elitizirala“ u smislu artističkog i larpurlartističkog „geta“ (primjerice Gjalski, Novak) te da je *kulturno*,

načelno, sve više posvajano od građanske elite i tako „privatizirano“, bilo cehovski bilo staleški.

Na taj se način, paradoksalno, napredak, u hrvatskom „književnom“, i općenito kulturnom, slučaju, kako ga je iščitala realistička proza, namire i kao destrukcija. A to se može tumačiti dijelom i kao stanje nedozrele svijesti aktera koji su proizvodili takvu književnost i kulturu. Oni bi se mogli, sa svoje strane, pravdati činjenicom zatrovanosti društvena prostora političkim i ideoološkim (stranačkim), s jedne strane, a s druge strane kolonijalnim statusom Hrvatske. Pa, unatoč tome kultura i politika, ekonomija i industrija, učinila je, kao što je već skicirano, i „ne hoteći“ svoje u procesima modernizacije Hrvatske u 19. stoljeću, pa je naš zadatak upravo da katalogiziramo rad toga „nesvjesnoga“, da se slikovito izrazimo.

Balzakovstvo realizma upravo i jest u tome, pa dakle i hrvatskoga, tim više što i hrvatski realizam ima svojega Balzaca, Vjenceslava Novaka naime. Ovdje je znači estetički um, o kojem smo dali naznake, itekako bio svjestan svoje „moći“, i nije stoga bila riječ o nekakvoj slutnji, ili pak „gađanju naslijepo“, nego se radilo o promišljenoj i domišljenoj ideji književnosti koja ima i vrijeme svojega sazrijevanja – unutarnje (hrvatsko, u društvenom, kulturnom i književnom smislu), kao i vanjsko (europski kontekst, u istom smislu), pa bi se moglo reći da je zapravo riječ o analogiji dogodljivosti. Ta književna ideja nije skrivala društvene aporije, unatoč tome što su neki akteri (Šenoa, dio kritike) inzistirali na kategoriji „uljepšana realizma“, jer je i takav, „uljepšan“, on ponudio veoma analitičko-kritičku sliku hrvatskoga društva na njegovu putu u model građanskoga društva, i to u njegovim glavnim i tvorbeno-određujućim elementima, od obiteljskog, rodnog, političkog, do gospodarskog i finansijskog, od patrijarhalnog do kapital-odnosa, i s tim u vezi i društvena raslojavanja. Kako je zahvatio totalitet, odrazilo se to i na jezičnom planu, pa je „regionalizacija“ tema zahtjevala i „regionalizaciju“ govora, iskaza sve do lokalnoga koinea. Spomenuti totalitet odnosio se na cjelokupnu socijalnu hijerarhiju, od seljaka, „beskaputaša“, do različitih mecenata, i propalih plemića, brodarskih trgovaca, studenata i intelektualaca, sirotinje i „profesionalnih“ prosjaka, lomnih i emancipirano-fatalnih žena, stranih avanturista i domaćih žrtava, agrarnih posjednika, odškolovanih na ekonomskom liberalizmu (Smith, Ricardo), sve do granica ekonomskog i socijalnog darvinizma.

Na početku kanonizacije stoji Šenoa, i kao kanonizator romaneskne prakse, i kao odgajatelj čitateljstva, pa je dakle, s jedne strane, budući da su mu romani uglav-

nom povjesni sa slojem historiografske fakcije i romaneskne fikcije, ukazivao na povijest kao učiteljicu života. No, implikacije takva stava su dublje; tezom „*povijest kao učiteljica života*“ dovodi se u središte konstituirajućega subjekta (hrvatske supstancije) historiografsku matricu i kao metodu (učenja), i kao kategorijalno-tvorbenu konstantu koja povijesnu prošlost, odnosno događajnost, poima kao tijesto supstancije. Nju sad valja reaktualizirati i stoga rekreirati kao „puno“ mjesto novog (subjekta) da bi ono bilo autentično hrvatsko, jer „dovućeno“ iz hrvatske povijesti, pa sadašnjost i nije drugo do rekreirana prošlost, odnosno ono što je u njoj supstancialno trajno. Dakle, povijest je neka vrsta ontološkoga priusa, ili točnije načelno ontičko. Na taj način „riješen“ je supstancialni dubinski sadržaj pojma „hrvatstvo“.

S druge strane, pak, teza „povijest kao učiteljica života“ podrazumijeva opću *pedagogizaciju* svakodnevnih pragmatičnih životnih radnji, „rituala“ dostizanja života u njegovim pojedinačnostima, ako je riječ o individualitetu subjekta, i općostima, ako je riječ o društvenom biću čovjeka kao participatora određenoga kolektiva, preciznije određene hrvatske građanske zajednice, i to u sektorima od priručnosti do metafizičnosti (kako je to ilustrirao Šenoa u *Prosjaku Luki*). *Povijest* je u tom slučaju, dakle, *logos*, i to logos u aristotelovskom smislu koji podrazumijeva učinak „statusa priče (povijesne)“, što je njegov recepcijiski „eho“, koji nije mišljen (samo) kao puka zabava, te logos kao govor jedine pravovaljane veridikcije, što je njegov prosvjetiteljski efekt. Ovdje je logos, kao govor povijesti, dakako shvaćen kao jedina veridikcija i jedina pravovaljana legitimacija, ne samo označitelja nego transcendentnog označenog. Ta ga kategorija približava prije spomenutoj kategoriji ontičkoga. S druge strane, logos kao priča povijesti nije mišljen isključivo zabavno ni onda kada je to intencijom bio, primjerice u ljubavnim pričama koje je Šenoa gurao u povijesnu dogodljivost, jer je i tu također provodio namjeru pedagogizacije života onim ljubavnim pričama koje je držao uzoritim, a kritizira one intrige koje je smatrao bolestima na društvenom tijelu povijesne supstacije (*Zlatarovo zlato*).

Tako se jasno razdvajao eros u službi društvene progresije i modela uzorite građanske obitelji, dakle riječ je bila o pedagogizaciji erosa, spram erosa u službi seksualne zadovoljštine, obično izopaćene, i u službi kakva interesa (karijerističkoga, ekonomskoga, konkurenetskoga itd.), dakle je bila riječ o erosu kao užiću i erosu kao merkantilizaciji. Te su redukcije, dakako, s jedne strane simplificirale „predmet“, a s druge strane stigmatizirale polje užića kao

neprimjerena „hrvatskoj djevi“. Aktant hrvatske djeve postat će, dakle, već od ranog realizma (Veber), preko kanonizirana realizma (Kovačić, Kumičić, Gjalski, Novak), pa sve do modernističkih drama (Tucić, Vojnović), jedna od temeljnih nosivih figura u aktantskom trokutu (muški) junak – hrvatska djeva – domovina (Hrvatska), koja je generički i društveno konstituirana tako da „prijeći“ upad različitog Drugog u opseg njezinih konstitutivnih „priprava“. Pak, budući da je nastojala očuvati svoju „nedodirljivost“ i „čistoću“ jamačno da je svaki upad „sa strane“ ujedno značio i početak njezine destrukcije, u generičkom sloju zatiranjem (Kovačić, Novak, Tucić, Vojnović), a u društvenom smislu rastrojstvom društvene scene (Gjalski).

Kako je to bila glavna konstanta rodnosti, ne može se reći da hrvatski realisti nisu bili svjesni ideje rodnosti, ali su je funkcionalizirali s obzirom na (patrijarhalnu) čistoću zapadnoeuropejsko-kršćansku, dok su sferu užiča namijenili samo u naturalističkim primjerima eksperimentiranja sa zolijanskim idejom „čovjeka-zvijeri“, dakle socijalnim darvinizmom, koji su predikatirali „stranošću“ (ne-hrvatsvom). Time se jasno dalo do znanja kakve bi to norme bile poželjne da upravljaju društvenom scenom kako bi se moglo dostići stanje „zdravoga društva“ (Fromm), u ovom slučaju, kako je razvidno, podsta idealistički zamišljenoga.

Tako se Šenoino poimanje telosa povijesti nadaje kao određena vrsta epistemološke paradigme, ili nadređene metastrukture koja sugerira, ali jamačno i dirigira, podređenim strukturama kako se imaju ponašati ako žele ostvariti svoju punu praktičnu, pa dakle i ontološku vrijednost. To je bilo ono što je stajalo u sferi ideje na početku kanonskoga realizma. Kasnija Starčevićeva nadopuna bila je u biti na tom tragu, jer je i on iz povijesne legislative (*Pacta conventa*) gradio uvjerenja o već poviješću osvojenoj samostalnosti Hrvatske koju sad samo treba povratiti u aktualnim političkim sporovima s Austrijom, ili Ugarskom, ili Austro-Ugarskom. On je to samo radikalizirao, s pravaško-stranačke pozicije, koja je bila ovisna o trenutačnim aktualnim situacijama, pa se zato s pravom može reći kako su kanonizatori hrvatskoga realizma (ponajprije Kovačić, Kumičić, pa potom i Novak, Kozarac, Gjalski, Kranjčević), sferom ideje i ideologije, izašli ispod kaputa Starčevića, ali i Šenoe (pričom). Međutim, paradoks je hrvatskoga realizma u tome što je on pokazao „stanje društva“ u slučaju kada se ne uzima u obzir povijest kao konceptualna projektivna pedagogizacija, nego se uzima u obzir snimak „stanja stvari“ u učinkovitoj sadašnjoj prevladavajućoj matrici, i to onih čimbenika koji su proizvod 19. sto-

ljeća, a ne prošlosti, pa je dakle taj realizam u tom smislu nijekao Šenou i *via negationem* pokazao što se događa kad se povijest kao pedagogizacija ne uzima kao konceptualna matrica, a ne uzima se jer je prevladana i neefikasna, kako je to uostalom pokazala i pravaška politička borba.

Upravo je taj „kaput“ političke ideologije i prakse Starčevićeve stranke prava dekonstrukcijski „pervertirao“ Gjalski u romanu *U noći*, ukazujući da to jamačno pripada u sektor destrukcije, a ne samo raslojavanja – od društvena do individualna plana, od gospodarstva do kulture i umjetnosti. Gjalski je naime u tom romanu kroz lik Borića karikirao, s jedne strane, te, s druge strane, ukazao na jalovost, pa čak i na političko-ideološki egoizam već jamačno tada potrošene Stranke prava koja je došla u fazu da se i sama služi retoričkim aparatom i uopće retorikom, kao svojom glavnom metodom, koju je inače retoriku, kod drugih stranaka, Starčević osuđivao u Saboru, i koja je donekle merkantilizirala politiku stranke. Kako je to Gjalski prezentirao?

Valja nam najprije u najkraćim crtama naznačiti osnovni koncept pravaške ideologije. U temeljne postulate bile su ugrađene ideje Francuske revolucije, nadalje povijesno iskustvo hrvatskoga naroda, dok su suvremene društvene potrebe gradile sustav mišljenja i vrednovanja svih bitnih područja života sa zadatkom, koji je ujedno bio ideal, konačnog konstituiranja i integriranja hrvatske nacije u samostalnoj hrvatskoj državi. Cilj je, dakle, bio Apsolut hrvatske države, što znači vlastitost identiteta, dok bi neka vrsta strategije bio uvid u slavnu prošlost, sramotnu sadašnjost, a za slobodnu i sretnu budućnost. Ako je navedeno „strana“ dobra, zlo se jamačno krilo u tadašnjoj stvarnosti Hrvatske u okviru Habsurške Monarhije na političkom, ekonomskom, kulturnom, psihološkom i etičkom segmentu. Sve je to tvorilo specifičnu povijesnu hermeneutiku, političku pragmatiku i životnu filozofiju. Kako je nauk Starčevića i Kvaternika zapravo unutar horizonta europskih romantičkih nacionalnih integracijskih ideologija, nacija je poimana kao homogena, individualna autohtonata (originalna); ona je ujedno zajednica povezana svijeću, jezikom, kulturom, te joj je prirodno i povijesno pravo da stvori samostalnu državu, te je kao takva jedini legitiman oblik političke organizacije, izvor zakonitosti i etike, pa dakle i moral i sloboda mogu postojati jedino u samostalnoj nacionalnoj državi kao materijalizacija duha slobode, volje nacije i krjeposti pojedinih građana.

Pravaški su ideolozi prihvatali i romantičko učenje o duhu, geniju naroda, koji se izražavao tijekom povijesti u srednjovjekovnim institucijama, u državnim pokušajima,

narodnim običajima, u jeziku, književnosti i umjetnosti. Duh naroda bio je izraz mističnoga stvaralačkog središta. Voljne snage svoj izbor imaju ne u snazi pojedinca nego u naciji, a povijesnom hermeneutikom i dijakronijom dolazi se do spoznaje, što rađa čovjeka-genija koji je prosvijećen savješću i odgovornošću, koji je spoznao duh nacije te ima pravo i dužnost voditi je. U tom bi smislu Stranka prava bila više načelan izraz duha hrvatskoga naroda nego samo puka politička stranka. Taj doživljaj sakralnoga značaja duha naroda omogućio je pravaškoj ideologiji da potiče volju, maštu, emocije, požrtvovnost, da stvori svoju mitologiju i nacionalni katekizam. A to je generiralo vjeru u misiju vlastite nacije, što je predstavljalo nukleus pravaške ideologije („izabrani“ narod).

Nadu u postignuće cilja hrvatske nacije pružala je i ideja napretka, koja je proizlazila iz teorije o prirodi čovjeka od 17. stoljeća do Francuske revolucije, iz racionalističke filozofije napretka, usavršavanja pojedinca, društvene cjeline i nacionalne zajednice, s idealom strogo antičke klijeposti, mada je uz taj racionalistički postament u pravaškoj ideologiji bio ugrađen i kršćanski, ne samo kao kategorija dobra, nego i teološkoga poimanja povijesti (Kvaternik: „Bog to hoće!“). Kvaternik i Starčević, polazeći od Montesquieuova i Rousseauova nauka, to jest od teorije o nedjeljivosti suvereniteta, smatrali su da hrvatski politički narod i kralj čine zajedno suverena i da moraju imati jedinstvenu volju koju su utvrdili u Cetinu 1527., dok su građani neovisni jedan o drugome, ali ovisni o državi, a državu čine ljudi, zato nije bitan opseg teritorija ni brojnost naroda.

Kako je Gjalski dekonstruirao tu matricu, dakako glede aktualnoga stanja društva? Roman također polarizira – dobro i zlo. No, ako se pobliže promotri dubinsko strukturiranje semantičkih silnica razaznati je sljedeće: hrvatsku društvenu scenu čine destrukcijske snage (zlo), i one su prevladavajuće, dok je dobro, kao konstruktivno načelo, gotovo na rubu društvene scene, u nekim svojim ekskluzivnim „samodostatnostima“. Sve se to prelama u glavnom liku (Kačiću), koji kao reprezentant društva i jest konačna žrtva. Njega potkopava autokratski autoritet političkog Oca, njegova retorika i njegov već sumnjiv posao (pravaš Bolić), iznuđen brak, pa dakle i podređen činovnički posao. Znači da ga rastače tako i sektor „rada“ (sitni činovnik), i sektor „politike“ (pravastvo koje je pervertirano), i sektor obitelji (spol, eros, rodnost – čime je zapravo ucijenjen), jer su iznuđeni i uvjetovani već „pripremljenim“ totalitetom društvene scene koja je u fazi destrukcije. Na suprotnoj su strani, ali se djelomično dodiruju glavna ju-

naka, akteri (Narančić, koji figurira kao Kačićev duhovni Otac) koji žele konstruktivno urediti društvenu scenu, te nastupaju s kategorije razuma, empatije, estetske izgrađenosti, ali i sami podlježu bilo estetskom ekskluzivizmu, bilo erotskom segmentu u dilemi između „čiste žrtve“, s jedne strane, i razornosti fatalne strasti, s druge strane. Zato Gjalski na kraju romana konstatira manjak značajeva.

Uostalom, i Matoš će kasnije upozoriti kako su hrvatske političke stranke potrošile kredit, ne samo politički nego i hrvatsko-supstancijalni, pa će ukazivati na kategoriju pejzaža kao jedine neiskvarene metonimije hrvatstva, škole hrvatstva, kako je isticao. Gjalski je doduše na kraju romana zavatio da nam nedostaje značajeva, u smislu moralne, etičke, karakterne, idejne, kulturne i umjetničke samosvijesti, upravo na temelju analize rasapa društvena tijela, njegovih intelektualnih perjanica čije životne sudbine određuju ekonomска (novčana) sfera, činovnički karijerizam, destrukcija etičkih načela, erotska samovolja (od silovanja, emancipiranih žena do erotsko-artističke kvazi-autonomije), a najmanje, pak, konzistentna ideologija, te je stanje tadašnjega hrvatskoga društva stanje noći.

Ako je Gjalski u tom romanu ponudio jednu minibalzakovsku analizu društva *grosso modo*, on je, uz druge aktere (Novak), također u drugim svojim relevantnim tekstovima ukazao i na faustovski kompleks, nerijetko u kombinaciji s hamletovštinom, detektirajući psihologiju određenoga tipa intelektualaca, uglavnom dekadentata, koji su strašću, u biti eklektičnom i amaterskom, za „cjelinom znanja“ dospjeli do rasapa vlastite individue, to jest do rastakanja još „neosvojenog“ identiteta i još nekonstituirana subjekta. Oni su na taj način potvrdili izgubljenost u višestrukom smislu riječi: pokazali su da su izgubljeni u prostoru društveno-političke zbilje koju su tobož prevladali, jer ona, prema njima, pripada u nižu sferu realizacije bića. Pokazali su također da ne stoje dobro ni s epistemološkim pitanjima, jer su u pojedinačnim specijalizacijama tražili ono što bi eventualno mogli razriješiti, ili barem naslutiti, bitno filozofskim mišljenjem, a specijalistička znanja nisu znali koristiti ni za epistemološku sistematizaciju koja bi im ponudila „moć znanja“ kao takvoga. Našli su se, nadalje, otuđeni i od društvena korpusa, od najbližih, prijatelja, obitelji, voljene, od staleške i nacionalne pripadnosti. Tako su završili ili krajnjim odnarodivanjem, kao Juraj Stipančić, ili su kao Borislavići, Pavli Šegote, završili vlastitom destrukcijom, kao i oni koji su u umjetnosti (neuspješno) kušali realizirati biće (Đure Andrijaševići, ili Amadeus). Ostali su samo Bombardirovići Šajkovski i Kumordinori

Žorži kao jalovi i metastazirani izdanci onodobne hrvatske društvene stvarnosti, čija „projektivnost“ dakako nije poželjna.

Jednu stranu toga rasula ponudio je i Kovačić, koji dihotomiju *selo – grad* temelji na etičkom načelu, te profesijskoj i društvenoj diferencijaciji. Kao što je prošle ideologije (ilirske) iskarikirao, zapravo sve one koje nisu bile pravaške, tako je i grad prikazao kao leglo zla. Groteskom pravničko-advokatskoga sloja ukazao je na gramzivost i „estetiku ružnog“, stanja naime u kojem vladaju fatalnost i zlo. Njegovi „beskaputaši“ drugi su model onodobnog hrvatskog intelektualca, koji nije kompatibilan s vremenom u kojem se nalazi, i koji kao promašen slučaj propada u poziciji „podijeljenog ja“, pa je očito riječ o *shizofrenizaciji* društvene scene, točnije grada kao generatora posvemašnje destrukcije. Dakle, i u tehničkom i u kulturnom urbanom tipu Kovačić vidi samo zlo, a ne velikim segmentom modernizacije Hrvatske, što je inače gotovo načelno stajalište hrvatskih realista, ideologa zolijanske (darwinističke) ideje „iz velegradskog podzemlja“ (Novak) ili kompleksa Olge i Line (Kumičić), pače i Tomićeve Melite. Za razliku, primjerice, od Šenoe, koji je u gradu ipak gledao jednu od svojih idealizacija, što ga nije priječilo da ga i kritički vidi, ne samo u *Zagreb uljama*, nego i u svojim beletrističkim djelima (usp. Nemec, 2010: 35-46), „trasirajući“ ga od društveno-pragmatične do metafizičke dimenzije (*Prosjak Luka*), koja ga i moralno iskulpljuje.

Oni (književnici) nisu imali dostatna sociološka znanja da bi shvatili kako nije problem u gradu kao urbanom prostoru i određenoj kulturnoj paradigmi, nego u počecima liberalnoga kapitalizma i novčarsko-bankarskoj moći kao sferi odlučujuće kompetencije, u dobrom i lošem smislu. Nisu shvaćali da se hrvatsko društvo temeljito restrukturira, a Hrvatska modernizira, u čijem procesu su jamačno bili i oni segmenti koji će se kasnije reducirati i eliminirati, ali koje je trebalo „iskušati“ kako bi se to dokazalo. Jednom riječju, zbog nedostatka znanja hrvatski realistički pisci pokazali su se umnogome konzervativniji i natražniji nego li čak njihovi prethodnici iz ranije faze, jer su uglavnom prezirali tehničko i napredak, optuživali urbanost kao zolijansko leglo zla, te tradirajući već istrošene kulturne matrice, bivajući ipak svjesni da su primjerice modeli porodične zadruge i njima odgovarajući patrijarhalni duh nepovratno nestali, dospjeli su, u svojim romanesknim „rješenjima“, samo do konstatacije općeg rasula, koje se, izgleda, može amortizirati nekakvim nostalgičnim gestama, a ne modernizacijskim procesima, koji su jedini agensi napretka i evolucije.

Međutim, možemo li samo tako optuživati hrvatski realizam za konzervativnu „neznanstvenu“ projekciju grada, kada je realno pretpostaviti da su ipak znali neke, barem demografske činjenice, i iz toga izvukli kulturne konzekvencije. Naime, u procesu urbanizacije, već i ranije, a posebice u 19. stoljeću, grad je (Zagreb) programirano naseljavalo nehrvatsko (njemačko, mađarsko, ino, u Dalmaciji talijansko) pučanstvo, pa ako se to ranije opravdavalo manjkom stanovništva (praznim prostorom), sada je to u okviru kolonijalne politike imalo sasvim očitu nakanu germanizacije, mađarizacije, talijanizacije, pa je dakle društveno bilo izravno nadkriljeno političkim. Znači da su hrvatski realisti, a bili su svi pravaši, bili svjesni sljedećeg: procesa urbane germanizacije, ali i činjenice da hrvatsko stanovništvo želi steći status „prava na grad“ kao kulturne matrice. Dakle, bili su svjesni promjena u kulturnoj i političkoj sferi, što znači *promjenu nacionalnog, etničkog identiteta*. Iako valja dometnuti kako se u drugoj polovini 19. stoljeća urbanizacija „puni“ i hrvatskim segmentom. Uostalom, i Šenoino plediranje na ljepši spol da čita hrvatsku knjigu svjedoči o tome. Sve je to jamačno zadiralo u sferu društvenoga i sferu generičkoga, intimnoga bića svakoga od njih pojedinačno, čemu se odupirala spoznajna svijest koja je već bila „zgatovila“ nacionalni i kulturni identitet u okviru hrvatskoga nacionalnoga bića i kulturne „predodređenosti“. To se, dakle, mora imati na umu kad se raspravlja o društvenoj svijesti hrvatskih realista, te onom što nam romaneskna praksa poručuje u načinima „čitanja“ realnosti i mogućnostima projektivnih sugestija. No, tomu se valja pridodati i sljedeće u iščitavanju „statusa grada“.

Naime, nadaju nam se još neke njihove temeljne kompetencije kada je riječ o detektiranju fundamentalnih problema „statusa grada“. Ponajprije, uočili su novčane transakcije kao simbole razmjene urbanoga tipa (već Šenoa u komediji *Ljubica*), odnosno uočili su razdvajanje finansijske funkcije kao novčarske pertinentne funkcije kapitala, koja se odvojila od funkcije organizacije proizvodnje, a taj će proces tek u 20. stoljeću evoluirati u nomenklaturu, odnosno kategoriju „vlasništva“ i kategoriju „kompetencije“. Time je hrvatski realizam detektirao ono što se zove moderni kapitalizam, a njegovo mjesto, grad, proglašio destruktivnim. Ondje gdje to nije bio slučaj (u Eugena Tomića, Kozarca), drugim riječima gdje se upravljanje tržistem i upravljanje organizacijom drži u jednim rukama, još postoji „sretna sinteza“ interakcije koja, računajući s obje te funkcije, proizvodi pozitivan okoliš („ljudski oblik“), koji uništava jedna druga karakteristika grada koja ga napada u svoj agresivnosti, i od koje on „bjеži“

u drugačiji prostor pravoga mjesta funkcije proizvodnje (primjerice selo, izdvojeno mjesto gospodarstva). Riječ je, naime, o gradu kao matrici „mjesta mimoilaženja“, što implicira brzu potrošnju dobara i ljudskih tijela (od rada do seksa – Šenoina Ljubica kamatarenjem zgrće novac, a troši ga radi kupnje statusa, ali jednakost seksualno troši i mlada tijela svojih podstanara, a sličnost ćemo susresti i u Tomićevoj Meliti, dok je naturalizam sav u tom znaku). Svojom dinamikom i ritmom grad je ponudio matricu strukturiranja života koja zbog brzoga hlapljenja događajnosti (užici, potrošnja, novo) postaje „lebdeća“, i kao takva bezdubinska – i to na svim razinama i sferama koje „pune“ dnevni život: zabava, erotsko (seksualno), moda, hrana, kastinsko druženje, dokolica, korištenje tehničkih pomagala, ogovaranja. No, s druge strane, nije li hrvatski realizam ostao prikraćen zbog odsuća spoznaje grada kao „svetoga mjesa“, moralne kohezije i osjećaja društvene sigurnosti, a ne kao mjesta porobljavanja. Time je „prešao krpom“ preko upravo hrvatskoga povijesnog iskustva grada, kao što je maknuo u stranu i šenoinsko povijesno, a kad se bude i vraćao tom povijesnom, kao u Kumičića, ono će biti prevednovano u pravaškom ključu.

Za razliku od njih, časopis *Vienac* predstavlja najilustrativniji primjer epistema zadnje trećine 19. stoljeća, čime je pokazao svoju kapitalna uloga u kulturnoj modernizaciji Hrvatske i to egzemplarno, jasno, ilustrativno i začuđujuće poučno, u što nas uvjerava i sljedeća skica. Na temelju primarne beletrističke prakse, ali još više na temelju publicističkih, kritičkih, estetičkih, teorijskih, popularnoznanstvenih, načelno kulturoloških, tekstova lako je razabrati da je časopis imao fundamentalnu ulogu u oblikovanju, konstrukciji hrvatskoga građanskoga društva, kao i dakako kulturnoga sektora. Nastavio je, već na početnom tragu *Nevena i Književnika*, s popularizacijom i prodorom prirodnosnanstvene paradigme, pače darvinizma (članci Spiridiona Brusine), biologisko-psihologiskim člancima o čovjekovoј anatomiji (radu srca), što je na zgodan način povezano s empatijom i estetičkim učincima, pa se tako estetičko tumačilo i fiziološko-psihološkim stimulima, i tako se došlo „s obje strane“ do jasnije profilacije ideje ljepote, ukazujući na tjelesno i estetičko. S tim u vezi dolična se pozornost poklanjala njezi tijela (higijeni) i popularno-medicinskoj edukaciji, svakodnevnim praktičnim radnjama, načinima ponašanja u pojedinim (svečanim, plesnim i drugim) situacijama, brizi za jezik u smislu „pohrvaćenja“ mladih djevojaka koje su dotada uglavnom konzumirale njemačku literaturu. Dakle, bila

je riječ o društvenom i kulturnom modelu koji bi trebao biti uzornom matricom s obzirom na nacionalan osjećaj i etos. U vezi s člancima koji su govorili o modi te novim rodnim (ženskim) idejama počela se buditi svijest o ideji emancipacije žena, odnosno poimanje žene kao subjekta.

I baš s obzirom na potonji problem, a riječ je o „statusu žene“, a glede referencija koje je časopis nudio onodobnoj hrvatskoj građanskoj publici, na pitanje koje se nadaje – kakvo shvaćanje na području pedagoške, pravne, psihološke, povjesne, antropološke, medicinske, higijenske, praktične sfere nudi časopis – moglo bi se reći da je „pedagoški diskurz“ uglavnom proizvodio znanja o tom identitetu u skladu s još uvijek vladajućom „muškom moći“, u skladu s patrijarhalnom matricom, jer se, primjerice, nerijetko „teorijski“ dokazivala intelektualna inferiornost žena. Tako je sam poredek diskursa proizvodio svoju istinu iz „zaštićenoga“ samopodrazumijevanoga okrilja moći (patrijarhalne matrice), čime su nova znanja „stjecala“ moći „prije“ istine koju su izricala i nudila kao nove konstituente građanskoga života. Ali je, s druge strane, taj sam „muški diskurs“, dopuštajući, pače potpomažući, edukacijski diskurs (moda, primjerice) podrivao taj isti „muški diskurs“ i pripremao teren ženskim emancipacijskim slinicama, i tako radio na izjednačivanju subjekta.

Značajno je da su dekonstrukciju stereotipa započele učiteljice Marija Fabković i Marija Jambršek, ali i Ivan Perkovac, autor daleko manje romantičkog uradka (*Stankovačka učiteljica*) od Šenoe (*Branka*). Pledirajući ponajprije na naobrazbu, oni su tom „kulturnom akcijom“, ukazujući na društvene, nacionalne, umjetničke, pa i književne implikacije, demontirali ona mišljenja koja su bila izrazito mizoginska. Dakle, na analitičkim predlošcima različitih sektora koji su oblikovali „status žene“ u 19. stoljeću – odgoj, njega tijela, ljubav, domaćica, majka – pedagoški diskurz *Vienca* obuhvatio je širok spektar „statusa žene“, od uma, tijela, emocije, duhovnosti, odgoja, obrazovanja, ljubavi, domoljublja, slobode, umjetnosti, odnosa prema muškom, pa je dakle riječ o intimnom, emotivnom, etičkom, društvenom, intersubjektivnom, nacionalnom polju identiteta u konstrukcijskom oblikovanju subjekta. Na taj je način *Vienac* odigrao iznimnu ulogu u osvjećivanju, emancipaciji i liberalizaciji „statusa žene“ u 19. stoljeću, odnosno u oblikovanju antropološkoga, društvenoga, pedagoškoga, psihološkoga, pravnoga, medicinskoga i praktičnoga shvaćanja, dakako u polju konstrukcije kulturnoga, društvenoga, nacionalnoga i estetičkoga hrvatskog identiteta, dakle u sektoru društvene i kulturne modernizacije Hrvatske u 19. stoljeću.

Međutim, drugi su pisci ponudili i drugačije praktično-uporabne modele, utemeljene na agrarnoj politici, dakle ekonomskom sektoru. Oni su, vrativši se zemlji, smatrali da se nju, educirani na onodobnoj relevantnoj ekonomskoj i evolucionističkoj misli (A. Smith, St. Mill, Ch. Darwin), može „privoljeti“ u ostvarenju bića, kao radnoga (ekonomski prosperitetnoga), kao obiteljskoga, kao društvenoga i kao nacionalnoga. Kozarac, koji je Slavoniju poimao i kao mitsko mjesto ekonomskog liberalizma, koji oživljuje djedovsku etiku rada, koji nastoji i na moralnoj obnovi, koji grad poima takođe kao mjesto parazitiranja, bezidejnosti i dekadencije, takav je Kozarac na taj način došao i do svojevrsna paradoksa maksimom „sluga zemlje i gospodar žene“. Naime, koliko je njegov glavni lik Lešić „razumio“ potrebe moderne zemljoradnje, dakle određene agrarne reforme, toliko je ostao zarobljen u svojoj patrijarhalnoj koncepciji, koja bi ga neminovnom logikom dovela do određenoga kraha u vremenima krznoga stanja, kad bi ga zemlja (proizvodnja načelno) „izdala“. Zanemarujući žensko načelo, osim potrebe rada, on je donekle zanemario načelno i potrebe kulture, estetičkog, nježnog, kao drugog dijela svoje anime, i kao ono što bitno konstituira društvo, ne samo „uslužnom“ stranom bića.

I ovdje se nadaje opozicija *selo – grad* kao temeljna dihotomija koja se ne može razriješiti na drugi način nego ona koja grad poima kao naturalističko leglo zla. Naime, hrvatski realistički roman selo doživjava u stilu rosoovskoromantičnom kao prostor i mjesto čestita i ispunjena života, imajući dakako na umu da priroda korespondira s ljudskim srcem, pa su dakle čovjek i priroda sinteza i jedno, te se čovjek nalazi u stanju izvorne i prirodne čistoće, čak i uz argumente darvinovskoga hereditizma (primjerice Novak s Titom Dorčićem). Selo je istinski identitet. S druge strane, grad poima, budući da je on zapravo mjesto građanstva, što znači i habitusa što ga „puni“ sadržaj građanstva, od praktika života do kulturnih potreba, te kako je uz građanstvo (grad) povezana i novčana transakcija koja je generator egoistične privatnosti i njena hedonizma, grad dakle prezentira kao omraz povezana uz građanstvo. Slijedi, dakle, da još jednom istaknemo, da je hrvatska realistička književnost duboko konzervativna, jer odbija grad (građanstvo) kao „kulturnu“ odgovornu za malformacije, a selo shvaća kao prirodu, koju jedino u slučaju propalosti i zapuštenosti (Kozarac) valja, u skladu s njenom prirodom, obnoviti i vitalizirati. To bi se moglo shvatiti kao poprirodnjenje prirode više nego kulturna intervencija u nju, jer Kozarčevi junaci, koji su odlučili živjeti u gradu, doživljavaju sličnu sudbinu kao i u drugih realističkih pi-

saca. Selo, prema tom tipu, dakle determinira prirodni, „istinski identitet“, a grad izvedeni („drugotni“) kulturni identitet opterećen „sadržajem“ grada kao neprirodnog antištinskog identiteta.

Kao što je rečeno, sumu realističke paradigmе na bri-ljantan je način pokazao Novak u *Posljednjim Stipančićima*, pravim balzakovskim seiranjem „stanja društva“ u gotovo svim relevantnim elementima koje ga konstituiraju. Sa svoja četiri tematska područja – Senj i propadanje aristokratskih obitelji, Podgorje i šira okolica Senja sa svijetom prosvjaka, grad (Senj, Zagreb, Prag) u koji smješta likove „iz velegradskog podzemlja“, te genetski „modificirane“ likove (*Tito Dorčić*), ili moderne hrvatske Fauste (*Pavao Šegota*) opsjednute epistemološkom krizom, ili sudbinom neshvaćena umjetnika koji traga za realizacijom identiteta, osobnoga i umjetničkoga, koja dovodi do „rascijepljena ja“ (*Dva svijeta*) – Novak, proglašavan hrvatskim Balzakom, pisac je koji se najviše udaljio od sentimentalističkih fabulacija i „izmišljanja“, patetike i nostalgičnih gesta, a likove je nastojao motivirati društveno i psihološki, s uglavnom tragičnim završetkom, u skladu s vremenom totalne destrukcije. Tako ga je načelno video, ponoviti je, hrvatski realistički roman.

Upitati nam se kojim se sve razinama i sektorima služi Novak kako bi rekostruirao „stvarnost“ i kako je „sređuje“ da bi ukazao što se sve može uzeti kao građa za drugačiju projekciju. Darvinističkom hereditarstvu ćemo se vratiti u okviru naturalizma, koji je u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća ipak nešto htio poručiti. Ono što je indikativno jesu činjenice nekoliko redova, sektora, počam od ekonomskoga, točnije pomorsko-brodarskoga, političkoga, a ne ideološkoga, jer Stipančić želi materijalizirati političko, a za ideološko baš i ne mari, što dokazuje mijenjanje političkoga ruha u skladu s eventualnim mogućnostima profitabilnosti, patrijarhalnoga s čime je povezano i rodno pitanje, točnije žensko, pa je dakle riječ o obitelji, nacionalnom, društveno-klasnom (kastinskom), a u svemu je temelj etičko i moralno kao operacionalizacija etičkoga.

Određena društvena (klasna) pozicija usidrena je u sigurnost pomorsko-brodarskoga tehničkog, jer dok Stipančić raspolaže s nekoliko jedrenjaka, koje još nije ugrozio parostroj, on svoj kapital-profit vuče neupitno. No, probojem parostroja jedrenjaci doživljuju poraz, pa tako i Stipančićeva pomorsko-brodarska sigurnost. Njegova je propast donekle povezana s investicijama u sina koji škole sporo završava, odajući se bonvivanskom životu izvan Hrvatske, domovine. Riječ je dakle o sintezi manjka tehno-loškog i novčane (materijalne) rastrošnosti člana obitelji

kojemu potporanj, samorazumljivo, daje patrijarhalna civilizacijska matrica, te nedostatak cenzure domovinskim. U ovom slučaju spoj nedostatka tehničkog i nedostatka etičkog (i patriotskog) pokazuje se kao destruktivan element koji uništava i financijsko stanje obitelji, njihovo društveno i obiteljsko propadanje (institut ljubavi), kao i odnarodivanje (Jurja Stipančića). Dakle, potrnuće nacionalnog identiteta, ako pod tim, u najširem smislu, razumijevamo sve navedene segmente koji su u okularu Novakove analize.

Kako Stipančić kasni u tim sektorima jednako kasni i u političkim procjenama, pa „okreće zastavu“ vazda s korakom zakašnjenja tako da mu i političko donosi neugodne poraze. Tako on postaje isključen u društvenom, ekonomskom, političkom, obiteljskom i etičkom smislu. Novak je, poklanjajući iznimnu pozornost ženskim likovima, dakle problemu rodnosti, htio naznačiti emancipatorske snage ženskog načela, ali ga nije dokraja osvijestio, jer ga je pustio poraziti ljubavnim, dakle osjećajnim aktima, s jedne strane, i materinstvom s druge strane, tako da i žensko načelo doživljava poraz i destrukciju (smrt i ludilo).

Kako je taj sindrom u Novaka veoma važan, jer se ocrtava i u drugim mu romanima, nužno je skicirati temeljni tipski uzorak. Ponuđeni model ženskog ne vuče svoje podrijetlo samo iz kolektivnih društveno-kulturnih naslaga, jer bi kategorijama „kolektivnog nesvesnog“ i „djelatnog životnog svijeta“ bilo lako „opravdati“ postojanje takva modela. On je prije, i više, povezan s kategorijom radnih obveza, a u okviru obitelji, roda, seksualnosti, dakako još uvijek u okviru patrijarhalnoga civilizacijskoga modela, koji je modernitet počeo podrivati. Nije, dakle, samo riječ o muškoj dominaciji, koju je budenje ženskosti počelo dovoditi u pitanje, počelo je podrivati ideelne i materijalne postamente kulture, nego je podjednako riječ i o „samorazumljivim“ područjima raspodjele (obvezama) „radnih zadataka i procedura“, proizvodnje, od reprodukcije do ekonomije.

Ovdje je žena, s obzirom na to da još ne posjeduje tehnike kontrole, izravno izložena riziku svoje fiziološko-biologische datosti, i to u onoj poziciji kada nije „zaštićena“ bračnim ugovorom (kao što je to bio slučaj s Lucijom), pa je ona tim više na mjestu nezaštićena napada, čak s obzirom na kulturnu matricu i opravdano. S druge strane, raspored rada, u toj matrici, dakako obvezuje ženu obavljati kućne poslove (primjerice – čistiti, kuhati), koji se u biti ne smatraju proizvodnim radom nego samorazumljivim dnevnim opskrbama života, jer nisu tržišno reproduktivni, dok je u funkciji muškog proizvodnjom pridonositi

statusu obitelji, u ekonomskom i socijalnom smislu, jer jer su njegovi poslovi tržišno reproduktivni. Doduše, Lucija predstavlja određen otpor, ali on nema „prodū“ iz jednostavna razloga što su emancipacijske, feminističke, snage nedostatne (dakle „cehovsko-rodne“), a nema ni podrške, nego se dapače stanje pokašava zamaskirati ili ljubavnim transferima, i/ili majčinskim prikrivanjima. Razvidno je da su ovdje posrijedi, s jedne strane, predestinacije, s druge pak strane radne obveze koje imaju moći tržišne re/produkcije, a s treće strane nezaštićena spolna (rodna) predugovorna situacija. Novak doduše nudi bunt, revolt, ali zbog toga što on nije „upakiran“ u socijalno, rodno-„cehovsko“, zakonodavno, osuđen je na neuspjeh.

Ako ovome dodamo, s druge strane, darvinistički sindrom hereditarnosti, koji se jednakov završava tragično, a s treće strane umjetničku nerealiziranost (*Dva svijeta*) zbog disproporcije i nekorespondentnosti „dva svijeta“ (estetički-uzvišenoga i pragmatično-profanoga, što već pripada u modernističku paradigmu), koja također završava tragično, razvidno je da Novak u biti iščitava opće rasulo što ga je hrvatski realizam uglavnom crtao, a njegova projektivnost mogla je nostalgičnim pogledom na romantičnu rusooovsku prirodu samo još jednom istaknuti važnost kulture koju kao da su optuživali, a za koji čini se, implicitno, hrvatsko onodobno građansko društvo još nije bilo spremno, jer je upravo ono, građanstvo, generiralo zlo, prema realističkim piscima dakako, zlo naime koje je destruiralo hrvatsku „izvornu“ i „prirodnu“ identitetnu supstanciju u korist „drugotne“ i „izvedene“.

Novak, a slično i cijeli hrvatski realizam, jasno detektira „stanje društva“, te dekonstrukcijom njegove, kako su oni držali, destrukcije, ne ukazuju što bi se to moglo projektivno ucijepiti u konstrukcijsko ozbiljenje, nego samo što nije poželjno uzeti kao konstrukcijsko načelo budućega „stanja društva“. I to, naime, nepoželjno u sektorima je različitih segmenata društvene strukture koji priječe konstituiranje hrvatskog identiteta, što znači da izravno rade na antiontologijskom. Paradoksalno je da čak ni s pravaške ideologijske matrice „ne prepoznaju“ konstruktivne elemente, jer se ni u sferi tehničkog kao funkcionalnog, ni u sferi seljačkog kao supstancialnog, ni u sferi „radnog“ kao operacionalnog, ni u sferi moralnog kao etičko-normativnog, pa dakle ni u sferi rodnog kao specificirajućeg i emancipatorskog ne mogu prepoznati demokratizirajuće i diverzificirajuće silnice koje bi bile u stanju ponuditi pripravu „stanja društva“ koje u najmanju ruku neće biti onakvo kakvim su ga oni „čitali“, nego onakvo kakvo su zamišljale ideje koje su im prethodile (primjerice ilirske). A

riječ je bila o hrvatskoj domovini, državi, sretnom i zdra-vom društvu, od pojedinca, obitelji do zajednice, u skladu s tezom „budi svoj!“

Dubinska struktura hrvatskoga društvenoga realistič-koga romana, reducirano i poopćeno, nudi nam sljedeću shemu. Nju čini trokutna (četverokutna) aktantska silnica. Na jednoj je strani virilno načelo, koje implicira tradiciju i logiku, raspodjelu rada, a autokracijom i autoritetom se „izjednačuje“ s Bogom (volja, odluka), pa bi dakle trebalo projektivno djelovati na sina, ali stvara zapravo polje ne-kreativne kontestacije (kastracije) i tako postupno rastače društvenu scenu. Na drugoj je strani žensko načelo, figura djeve, utemeljeno na srcu i praštanju. U figuri majke i zemlje karizmatsko je materijaliziranje, koje sa svoje strane narušavaju erotski odbjegle kćeri tražeći strast i užice. Treći aktantski pol čini sin, na kojega bi trebali projicirati um, razum, praksu, samosvijest, empatiju, razumijevanje, kulturnu i estetično, dakle s jedne strane egzistenciju strasti, a s druge strane strast egzistencije u punini slobode i nacionalne jednosti. No, on je, kako ga crta realistički roman, običan kameleon, „glumac“, tako da se u njemu ne realiziraju navedene projekcije muškog i ženskog načela, točnije realiziraju se one negativne i destruktivne značajke koje od njega čine neautentično biće.

Zaključiti je, dakle, da imamo posla sa sljedećim narativima: riječ je o paternalističko-autokratskoj dominaciji, koja se doduše, temeljem razuma, nudi kao konzistentna struktura, no ona upravo autarhičnom konzistentnošću postaje razaratelska; da imamo posla s karizmatsko-su-bordiniranom komponentom, kojoj je immanentno trplje-nje, čežnja, čekanje, emocija, pače i sentimentalnost, koja zbog svoje podložnosti u stvari pomaže prvom načelu na destrukciji; te da imamo posla s destrukcijom, na razini semantike, i dekonstrukcijom, na razini diskursa, kao pokušajem preustroja „zadanosti“, ali na negativnim dato-stima.

Naturalizam je toj slici dodao još jednu, radikalniju, dimenziju. On je, naime, socijalnim darvinizmom upozorio da se društveno biće čovjeka, oslobođeno gotovo pot-puno generičko-ontološkoga „zaleda“, pa dakle insufici-jentno u jednoj svojoj bitnoj konstitutivnoj česti, ne može regulativno ustrojiti na tijelu korpusa „stanja društva“ jer mu nedostaju poveznice koje mu osiguravaju usidrenost u „zaštitnu“ i određujuću „normativnu“ supstanciju, koja ne samo što kontekstualizira „zbivanje pojedinca“, nego mu priprema teren za svaku moguću djelatnu evidenciju individue i njegove društvene stratifikacije. Zolijanskim matricom „čovjeka-zvijeri“ hrvatski je naturalistički ro-

man, barem onaj koji je imao ambicije tako biti strukturiran, unatoč sentimentalizmu i sueovskoj trivijalnosti, pokazao da, s jedne strane, hrvatsko društvo nije toliko zrelo da može izgenerirati pravi naturalistički roman, pa stvara određenu vrstu križanca. A s druge strane da individuala, unatoč određenom tragizmu, ne posjeduje istinski tragički patos nego jednu vrstu, realističkim sentimentom, „pridodanu“ radikalizaciju. Ona ga udaljuje kako od hrvatske tako i od čovjekolike „priprave“ jer ga upućuje na instinkte kapital-seksualne naravi (Kumičić), ili pak na instinkte normalnoga „prirodnoga stanja“ kao dobrodošle i poželjne hereditarnosti (Novak), jer utvrđuje i obnavlja dobar „poredak stanja“ – obiteljske, antropološke i ontološke smjernice.

Razvidno je, dakle, da se iz ranije trokutne sheme ovde, u znatnoj mjeri, osamostaljuje element „djece“ koja su dakle ostala bez „prethodnice“, osim u negativnim određenjima, kao što su ostala bez budućnosti u smislu projektivne poželjnosti. Naime, ostali s pukom sadašnjicom, koja je destruktivna, oni ostaju bez projektivne budućnosti, što znači da ostaju i bez sebe, kako se inače oni potvrđuju i u sadašnjosti. Ostali su bez konstrukcijskog načela. Ili drugačije rečeno, zanemarujući u svom odrastanju, odgoju i djelovanju hrvatsko tradicijsko iskonjenje, u društvenopravnom, etičkom, vjerskom, kulturnom i nacionalnom smislu, oni su u biti iskorjenjenici, s jedne strane, iskvareni su europskim antikulturnim velegradskim zlom, s druge strane, s treće, pak, strane ne posjeduju hijerarhiju etičkog, niti imaju vjerski, dakle Božji strah, a o kulturnom iščašenju, s četvrte strane, da se i ne govori. Tako oni, a zapravo društvena scena u cjelini, prema slici realistička i naturalističkoga romana, zastrašujuće je destruktivna, neobećavajuća, a ono što na toj sceni možebitno ostaje jesu različiti tipovi Kumordinora Žorža (iz Kovačićeva *U registraturi*) i fatalnih Laura i Lina.

Zaključak

Razvidno je da je književnost iščitala činjenice koje možemo razvrstati prema poljima odakle su crpljene, pa ne bi bilo teško katalogizirati životna i društvena područja kako ih je ona „uzimala“, i tako dala do znanja da su ta područja „tvorila“ pojedinačan i društven život. Te su činjenice naprsto „stvar“ stvarnosti o koje se književnost, posebice logikom realističkoga mimezisa, ili naturalističkoga radikalizma, nije mogla oglušiti. Te činjenice, prema viđenju i „procjeni“ književnosti, nisu baš najsajnije i najživotoplodnije, ali to je već stvar semantičke razine. Činjenice naime nadolaze iz različita „reda“ datosti, nužnosti,

potrebe i vrijednosti, te ih kao takve („podrijetlom“) valja motriti, bez obzira na to što o njima „misli“ književnost. One iz reda datosti naprosto su faktičnosti, koje kao takve jesu bez obzir na predikacije koje im književnost pridaje, pa je to dokazom „svojevoljne“ interpretacije književnosti u smislu vrijednosne, a ne ontološke kvalifikacije. Iz reda nužnosti, slično, ako ne jednak, činjenice tvore sustav neophodnosti bez koje se ne može tvoriti „cjelina stanja“, jer su naprosto prepostaviv horizont faktičnosti kao i datosti.

S potrebama i vrijednostima stvar stoji malo drugačije; one se, naime, upleću u mjeri repertoara ponuda, ali više iz mogućnosti kulturnih spoznaja o neophodnosti potreba i vrijednosti koje se prostiru od životnih do kulturnih i umjetničkih. One dakako ovise i o standardu, odnosno materijalnim sredenostima pojedinca i društva, kad je riječ o korištenju, te o stupnju kulturna bogatstva i složenosti, razvijenosti i raznolikosti, kad je riječ o ponudi. Ako su prve stvar materijalnih opskrba, pa dakle nužnosti, druge su jamačno stvar duhovnih zadovoljenja, pa dakle nesvrhovite svrhovitosti, donekle dokolice. Između „nužde“ života i njegove kulturne nadogradnje očito postoji korespondencija u smislu strukturiranja „cjeline smisla“ vođenoga određenim telosom, ali postoji i svojevrstan antagonizam u smislu primarnosti potreba pa dakle i važnosti za „minimum života“. Jedne pokrivaju sferu biosa, dok druge smjeraju sferi kulturacije u užem smislu. Obje one čine „cjelinu stanja života“ kao što čine „cjelinu“ kulturna, društvena i nacionalna identiteta, i kao da „ne podnose“ segmentacijsku fragmentaciju.

No, književnost je od njih stvarala *sintaksu*, ili bolje rečeno sintaksom ih je strukturirala u cjelinu i tako ih formalizirala, kao i književno institucionalizirala, „preko“ jezika i stila jamačno, pa dakle i jezično, to jest znakovno, uredila („označiteljski ozakonila“). U tom smislu ona je, proizvodeći sintaksu, zapravo „legalizirala“ činjenice stvarnosti, ne samo time što je „bilježila“ i tako otrgla od zaborava, nego ponajprije zato što je tom „legalizacijom“ omogućila sljedeći „korak u nizu“, a to je semantika, značenje, a legalizirala je i jezik, točnije stil – realizma, naturalizma.

Kad je riječ o realizmu, njega se može, lakanovski, promatrati kao književni ekvivalent „ogledalne etape“ ljudske subjektivnosti kroz koju se stupa u „simbolički“ poredak. Naime, gledajući se u ogledalu razaznaje se „ogledalno jastvo“ koje je različito od „istinskog jastva“, što je ujedno način da se spozna „istinski“ samoidentitet. Kako se do njega dolazi „fikcijom“, simboličko postaje „stvarno“, i to ono „stvarno“ koje će projektivnošću dovršiti to stvarno, strukturirajući to imaginacijski-realno i

simboličko-jezično. Imaginarno se, dakle, nadaje kao pre-djezična, neizdiferencirana relacija subjekt – objekt, dok simbolički poredak strukturira određene normative (zabране, ograničenja) strukturirane kao jezik (polivalentan tekst, a ne „prirodno“ jednoznačan – što ne valja zaboravljati), društvo, razum, kojima dominiraju oni modeli kakve je ta književnost iščitala (primjerice pred/gradanski, patrijarhalni), i koje je dakako simboličkim „razmještajem“ ponudila u drugoj projektivnoj semantici.

Tako se sintaksa nadaje kao strukturabilna jer „sređuje“ sirove činjenice i strukturira stil, dakle proizvodi književnost, te otvara niz prema semantici i ontologiji. Sređivanjem činjenica na terenu je istine, strukturiranjem stila na terenu imaginacije, a proizvodnjom semantike na terenu simboličkog koje „osmišljuje“ filozofija. Tako je književnost radila na praktičnoj, teorijskoj i umnoj sferi, čime je *de facto* radila kako na modernizacijskim procesima tako i na ozbiljenju zrelosti supstancije koju je proizvodila čitajući njene tragove u fakticitetu, i „skrećući“ tu faktičnost značenjskim konfiguracijama koje će biti u stanju proizvesti „novo“ društvo. Moglo bi se, nadalje, baudrillardovski reći, a time prelazimo donekle i na semantički prostor, da sintaksa, kao uređeni znak, predstavlja „odraz“ bazične stvarnosti, da on svakako prikriva dio te temeljne stvarnosti, što znači da se donekle izobličuje jer figurira na način da odabire, da time zapravo proizvodi, iako prikriva, odsutno temeljne stvarnosti, te da se na koncu nadaje kako taj znak jest simulakrum u smislu da „nema“ nikakve veze s bilo kojom stvarnošću. To je, drugim riječima, „posao“ književnosti, da naime konceptualizira odsutno kao mathezis kako bi „pokazala“ da se stvarnost ipak može stvoriti, i to ona poželjna stvarnost, pa makar *via negationem*.

Ovdje, dakako, *semantika* nije samo posljedica „činjenica“, ishoda iz njih. Ona naime ne govori samo *iz* stvarnosti nego ponajprije, značenjem, upućuje ne samo na ishodišno značenje, nego navlastito na projektivno značenje, što znači da, postavljenim značenjem, sugerira ono što bi valjalo koncepcijski ugraditi u projektivnost kao proizvodnju „budućega“ stanja života i društva, u negativnom i/ili pozitivnom smislu. Semantika je u ovom slučaju konstitutivno načelo, a ne samo „građa“, ako činjenice shvatimo kao „niži“ prag građe, a semantiku kao „viši“, ono konstitutivno načelo, naime, bez kojega se ne može realizirati određena supstancija. Zato ona, donekle, i uspostavlja red značenja i red važnosti, kako za konstituciju, jer tako proizvodi, tako i za hijerarhiju, jet tako uspostavlja immanentno etičko (u smislu strukturnog ishodenja), a jedno i drugo „izvire“ iz pred/ontološkog koje na taj način postaje jedino

ontološko. Ono se u tom smislu i nadaje kao neka vrst trancendentalnog (pred)označenog koje će, „plasiravši se“ u označiteljsko, postati diskurzivno „normativna“ praksa proizvodnje značenja.

A ovo potonje namire pitanje *ontološkoga* „praga“ koje je usko „vezano“ za supstanciju kao tvorbenu predikaciju subjekta na povijesnoj, društvenoj i individualnoj razini. Književnost bi, dakle, na toj razini iščitala manjak (više nego dobitak) ontoloških uporišta iščitane „činjeničnosti“, prošlosti i sadašnjosti, te bi u biti upućivala na ona ontološka sidrišta koja koncepcijски valja ugraditi u supstanciju da postane ontološki „teža“, smislenija, valjanija, ontološkija, a time i supstancijalnija. Trenomice se može zanemariti spoznaja da ono što je bilo „na raspolaganju“ nije baš nekakva pouzdana „građa“ s kojom se može računati u procesima modernizacije. Ali, zapravo je riječ načelno o modalitetima koji mogu biti gradbeni, zato ono „trenomice zagradično“. U tom bi se smislu moglo reći kako je i književnost svojevrsna epistemologija, jer „sređuje“ i usu stavljuje, kao što je i filozofija, jer misli biće kao realizaciju bitka, uz to što je očito i sociologija, jer iščitava društvenu stvarnost različitim „društvenih pakiranja“.